

Володимир СУХОНОС
Віктор СУХОНОС

**ДЕРЖАВНИЙ МЕХАНІЗМ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:
інституціонально-правова
та технологічна парадигми**

Монографія

Суми
Університетська книга
2019

УДК 343.35:351(477)
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою Сумського державного університету.
Протокол № 9 від 21 лютого 2019 р.

Рецензенти:

А. М. Куліш, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;
В. Б. Ковальчук, доктор юридичних наук, професор;
В. В. Россіхін, доктор юридичних наук, професор

Науковий редактор:

О. В. Скрипнюк, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
Заслужений юрист України

Сухонос Володимир, Сухонос Віктор

С 91 Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми: монографія. Суми: ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2019. 288 с., іл.

ISBN 978-966-680-895-3

У книзі досліджується державний механізм забезпечення національної безпеки. Зокрема, висвітлюється інституціонально-структурна складова цього механізму, у т. ч. історія та організація правоохоронних органів і державних військових формувань різних країн, а також аналізується його функціонально-технологічний вимір. Значна увага приділяється історії розвитку Збройних сил України.

Монографія розрахована на науковців, викладачів та студентів, а також на окремих громадян, яких цікавлять питання національної безпеки та пов'язані з нею інститути державного механізму.

УДК 343.35:351(477)

ISBN 978-966-680-895-3

© Сухонос Володимир, Сухонос Віктор,
2019

© ПФ «Видавництво “Університетська
книга”», 2019

*Видатному вченому, генералу, людині,
яка сприяє розвитку наукових знань,
спрямовує розвиток юридичної науки
в Україні і світі, Вельмишановному
Юрію Сергійовичу Шемшученку
присвячується*

Вступ

Поняття «безпека» академічні словники тлумачать як «відсутність небезпеки», тобто відсутність будь-яких загроз особі, суспільству та державі. Безпека — це стан захищеності життєво важливих інтересів країни від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Загалом можна визначити двох суб'єктів забезпечення безпеки — державу (державна безпека) і громадянське суспільство (громадська безпека). Безпеку держави можна охарактеризувати такими параметрами, як дотримання конституційних суспільних відносин, зміцнення державної влади, економічна могутність, законність, територіальна цілісність та непорушність кордонів. На противагу цьому громадська безпека полягає в соціальній справедливості, дотриманні прав громадян та суспільства в цілому у їх взаємовідносинах із державою, режимі законності, економічному добробуті громадян, демократичному плюралізмі, відкритості суспільства та національній визначеності громадянського суспільства.

Синтезом державної та громадської безпеки є національна безпека, яка стає універсальною системою взаємного захисту прав та інтересів особи, суспільства і держави. При цьому державна безпека є засобом, а громадська — метою визначення та захисту життєво важливих інтересів громадян. За цієї умови національна безпека може називатися безпекою особистості, суспільства та держави або ж безпекою країни.

У механізмі забезпечення національної безпеки вирішальну роль відіграють держава та її інститути. При цьому інституціонально в цьому механізмі задіяні не лише державні органи, установи та підприємства, а й державні збройні формування, зокрема і збройні сили.

Крім того, важливу роль у забезпеченні національної безпеки відіграють особливості організації функціонування, інакше кажучи, різноманітні державні технології.

Слід зазначити, що концептуальні засади, напрями і тенденції розвитку окремих інститутів механізму держави вже стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, про що свідчить низка монографічних досліджень, конференцій, наукових

семінарів та «круглих столів» останніх років. Різні аспекти діяльності державного механізму та його організації досліджували українські вчені В. Авер'янов, О. Андрійко, В. Антонов, Ю. Барабаш, О. Батанов, Ю. Битяк, С. Гавриш, В. Гарашук, С. Гусаров, С. Дегтярьов, В. Єрмолаєв, В. Журавський, А. Заєць, О. Зайчук, С. Ківалов, В. Ковальчук, В. Колесник, А. Колодій, Ю. Коломієць, Т. Коломоєць, І. Кресіна, А. Крижановський, О. Крупчан, Є. Кубко, А. Куліш, В. Лемак, В. Литвин, Д. Лук'янов, О. Марцеляк, Н. Мішина, Г. Мурашин, В. Настюк, В. Нестеренко, Н. Оніщенко, В. Опришко, О. Петришин, В. Пилипчук, Н. Плахотнюк, В. Погорілко, І. Процюк, В. Россіхін, О. Святоцький, М. Селівон, С. Серьогіна, В. Сіренко, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, М. Ставнійчук, Ю. Стасюк, В. Тацій, І. Тимченко, Є. Тихонова, М. Ткачук, Ю. Тодика, В. Федоренко, М. Цвік, В. Шатіло, Ю. Шемшученко, В. Шувалова, В. Яворський, О. Ярмиш та ін.

Серед теоретиків далекого зарубіжжя гносеологічні, онтологічні та інші проблеми державного механізму досліджували такі відомі вчені, як Р. Агранофф, Т. Адорно, Ф. Ардан, Р. Арон, Дж. Барбер, В. Бернхем, Дж. Блум, Р. Броди, Ч. Вайз, А. Валанзуала, С. Валанзуала, Л. Готроп, Д. Л. Горовіц, М. Дебре, А. Демішель, М. Дюверже, Р. Елліс, А. Есмен, Б. Келлерман, Т. С. Кілер, Е. Корвін, Б. Ларрі, Х. Дж. Лінц, С. Лорті, Х. Меллер, С. Мілкіс, Р. Нойштадт, Л. Ольсон, Т. Петерсон, М. Пікемаль, Ф. Платон, С. Сковронек, М. Стукі, Ф. Табіо, А. де Токвіль, Ф. Фрейдел, С. Хесс, С. Холмс, П. Шейн, А. Шлезінгер, М. Шугарт та ін.

Не применшуючи ролі й значущості доробку попередніх науковців, необхідно визнати, що в Україні поки що немає фундаментальних досліджень механізму держави, на основі яких можна було б опрацювати новітню методологію, теорію і практику формування та функціонування його інститутів.

Саме тому метою цього монографічного дослідження є здійснення на основі праць вітчизняних та зарубіжних науковців комплексного аналізу ролі механізму держави в забезпеченні національної безпеки.

На завершення хотілося б подякувати науковому редактору та рецензентам, які неодноразово читали текст під час підготовки монографії до друку, усіх, хто сприяв її виходу своїми цінними порадами і критичними зауваженнями, що дало можливість більш чітко окреслити нашу авторську позицію та посилити аргументацію окремих положень, а також надати праці логічної послідовності, а висновкам — завершеної форми.

Механізм держави: технологічна парадигма

1.1. Бюрократія, бюрократизм та реформи

Взаємозв'язок між інститутами державного механізму здійснюється за допомогою державних технологій.

Термін «технологія» походить від поєднання двох грецьких слів «*techne*», яке позначає «мистецтво», майстерність» або «вміння», та «*logos*», тобто «наука». Інакше кажучи, технологія – це «сукупність методів обробки, виготовлення, зміни стану (властивостей, форми) первинної сировини в процесі відтворення остаточної продукції» [356].

Здебільшого категорія «технології» є характерною для технічних дисциплін: кібернетики, інформатики, робототехніки та ін.

Проте вже у 1967 р. видатний польський письменник та філософ С. Лем висунув ідею існування так званих соціальних технологій, під якими він розумів «обумовлені станом знань та суспільною ефективністю способи досягнення цілей, що встановлюються суспільством» [198, с. 22].

Адаптуючи категорію «соціальні технології» до держави, ми можемо висунути саму ідею державних технологій. На нашу думку, державні технології – це обумовлені станом знань та загальною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюється державою.

На сьогодні не існує вичерпного переліку державних технологій, тим більше що й сама тематика є практично не розробленою. Фактично певна ідея щодо існування державних технологій міститься в розробках професора В. Афанасьєва, який і висунув ідею існування механізму функціонування держави як сукупності всіх «внутрішніх чинників, інститутів і засобів, що забезпечують дію складових частин держави та їхню взаємозалежність» [279, с. 45].

На нашу думку, до державних технологій належать бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація тощо.

Фактично ж усю сукупність державних технологій можна звести до трьох груп:

- 1) бюрократія (на сьогодні є найбільш поширеною з державних технологій);
- 2) антибюрократичні державні технології (диктатура, адхократія, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація та ін.);
- 3) державне проектування, яке може існувати як в умовах бюрократії, так і в умовах технологій, що їй протистоять.

Як зазначалося вище, найбільш поширеною серед державних технологій на сьогодні є бюрократія.

Уперше цей термін ужив у 1745 р. В. де Гурне, який розумів під бюрократією певний спосіб здійснення влади державою, коли остання вдавалася до створення штату оплачуваних цивільних службовців [167, с. 15].

Проте ще з XIX ст. з «легкої» руки засобів масової інформації бюрократія стала синонімом відсталості, свавілля чиновників та певною мірою корупції. При цьому останнє дійсно може мати місце. Як приклад можна навести ситуацію в окремих країнах Африки, де, за словами Л. Гевелінга, «корупційною передумовою дрейфу бюрократії... служать деякі форми зближення, єднання адміністраторів державних і громадських організацій з представниками приватного бізнесу. Взаємозв'язки підприємців і чиновників мають тривалу історію в африканських країнах» [80, с. 208]. Таку думку поділяє й американський соціолог І. Валлерстайн, який свого часу акцентував увагу на прагненні африканської бюрократії трансформувати, принаймні, частину контрольованого нею суспільного багатства у свою власність [443, с. 280]. Практично те саме на сьогодні існує в сучасній Росії, де «держслужбовці мають доступ до інформації, що є робочим інструментом силових міністерств», а тому «обов'язково отримують від цього особистий прибуток» [123, с. 10].

Проте, як на нашу думку, позиція отождолення бюрократизму з корупцією є абсолютно неприпустимою. Більше того, сама ієрархічна якість бюрократії може розглядатися як позитивна, адже необмежена свобода особи, не врегульована законом та формальними принципами, може призвести до безладдя в соціальному житті.

Категорія «бюрократія» є поєднанням французького слова *bureau* – контора, канцелярія та грецького *kratos* – влада. Фактично «бюрократія» означає владу контори, владу канцелярії. Проте з погляду менеджменту специфікою бюрократії є «спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила і стандарти, показники оцінки роботи, принципи найму, засновані на компетенції працівника» [231, с. 682].

Не менш важливим є той факт, що бюрократія, за з М. Вебером, спирається на панування «загальнообов'язкових регламентованих процедур, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує» [373, с. 166]. Як писав з цього приводу сам філософ, «справжньою професією справжнього чиновника... не повинна бути політика. Він повинен управляти насамперед безпристрасно... У разі ж якщо (незважаючи на його переконання) вища установа наполягає на наказі, який він вважає помилковим, справою честі чиновника є виконання наказу під відповідальність того, хто видав наказ, виконання добросовісно і чітко, так, немов би цей наказ відповідав його власним переконанням» [54, с. 19].

Аналізуючи співвідношення бюрократії з іншими способами управління (традиційного чи харизматичного), М. Вебер ототожнює першу із машинним виробництвом, а останні – із ремісництвом. На його думку, точність, швидкість, знання, сталість управлінського процесу, службова таємниця, єдиноначальність, субординація, зведення до мінімуму конфліктів і економічність – усі ці якості підносять бюрократію вище і харизматичного панування [221, с. 169].

Виходячи з цього, під *бюрократією* ми розуміємо державну технологію, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові, заздалегідь регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує. Бюрократія становить собою складне соціально-політичне явище, що виникає та розвивається під впливом взаємодії суспільства та держави, що постійно змінюється, а також прошарок управлінців, покликаних впроваджувати в життя владні рішення політичного керівництва. При цьому бюрократія виконує як основні функції адміністративного управління, так і додаткові функції, зокрема, дорадчу, консультативну, інформаційну, аналітичну та розпорядчу.

Іншим видатним дослідником феномену бюрократії був французький соціолог М. Крозьє, для якого бюрократія тривалий час залишалася «ідеологічним міфом нашого часу» [434, с. 234].

На його думку, парадокс бюрократії виникає з подвійності самого її явища, яка в зародку окреслилася вже в роботах М. Вебера. З одного боку, розвиток бюрократичних процесів є наслідком і проявом раціональності, і в цьому сенсі бюрократія стоїть вище за інші форми організації. З іншого боку, створюється враження, що організації такого типу досягають успіху саме завдяки своїм вадам, тобто завдяки тому, що зводять своїх членів до ситуації стандартизації. У цьому сенсі бюрократія постає «як свого роду Левіафан, який готується обернути в рабство всю людську расу» [434, с. 234].

У сучасній соціології, на його думку, існує три головні трактування бюрократії. Перше традиційно ототожнюється з державною бюрократією; друге належить до веберівської концепції раціоналізації соціальної діяльності; третє сприяє популярному її розумінню як поширенню рутинних процедур, що гальмують розвиток. Саме останній, дисфункціональний її сенс акцентує М. Крозьє [434, с. 164].

В історії організаційних вчень про бюрократію французький дослідник визначає три етапи. Перший охоплює період створення теорії «ідеального типу» М. Вебером, яка відповідає «ілюзії раціоналістів епохи наукової організації праці, які ще не відійшли від тейлоровської механістичної моделі аналізу людської поведінки» [434, с. 235–236].

Пов'язуючи розвиток капіталізму з процесом зростання раціональності і з такими, що ігнорують «людський вимір», рисами, як ієрархія, безособовість, спеціалізація, регламентація, веберівська модель концентрує всю свою увагу на проблемах контрольованості й керованості, які в пізній соціології і політології переросли на проблему маніпуляції суспільною свідомістю, орієнтовану на «одновимірну людину» суспільства масового споживання.

Другий етап розпочали теоретики «школи людських відносин». Вони, хоча й були далекі від спростування схеми М. Вебера, усе ж таки довели, що «організація, яка відповідає «ідеального типу», є дуже далекою від абсолютно ефективної» [434, с. 236]. Відкриття «людського фактора» сприяло виникненню теорій бюрократичних дисфункцій. Однак дослідники «людських відносин» тільки вказали на наявність співвідношення між бюрократією як раціональною організацією та бюрократією як дисфункцією, залишивши без уваги політичну складову проблеми [433].

Третій етап характеризується підвищеним дослідним інтересом до негативних проблем діяльності бюрократії. Оригінальність інтерпретації дисфункціональних аспектів роботи бюрократичних організацій

в працях М. Крозьє полягає в тому, що він побачив у дисфункціях не відхилення, а конструктивну властивість у функціонуванні сучасних бюрократичних організацій, їх «латентну функцію». Яким це парадоксальним не здається на перший погляд, але саме дисфункції, на його думку, зберігають і посилюють бюрократію. «Бюрократична система організації, – пише дослідник, – це така, у якій дисфункції стали головним елементом рівноваги» [434, с. 257].

Звичайно, структура «архетипу управління», запропонованого М. Крозьє для визначення французької бюрократичної системи і владних відносин, потребує коригування [166, с. 12].

Річ у тім, що ефективність самої бюрократії значною мірою залежить від кадрового потенціалу держави. «Кадри вирішують все», – зазначив Й. Сталін [357, с. 528]. Робота ж із кадрами є важливим напрямом діяльності держави. Так, управління кадрами «передбачає виконання певних послідовних дій, зокрема, визначення мети й основних напрямків роботи з кадрами, постійне удосконалення цієї роботи, визначення засобів, форм і методів здійснення поставленої мети, організацію роботи з виконання прийнятих рішень, координацію і контроль за виконанням запланованих заходів» [367, с. 11].

У результаті подібної кадрової роботи створюється ефективне чиновництво, яке, на відміну від демократично обраних політичних діячів, набагато більш кваліфіковано розуміється на конкретних питаннях державного й політичного життя. За словами І. Латишева, їхньою «величезною перевагою є незрівнянно краще знання змісту законів і законодавчої процедури, а також ходів і виходів у складному лабіринті державних установ» [195, с. 78].

Інша ознака бюрократії полягає в тому, що в її умовах усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється на гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, на гаранта стабільності в суспільстві. Річ у тім, що підвищення коефіцієнта корисної дії і припинення тенденцій бюрократії стати річчю для себе можуть бути реалізовані лише з допомогою встановлених ззовні правил діяльності. Саме тому державою створюються правила, перед якими стають рівними всі учасники суспільних відносин.

На цьому ж наголошував і М. Крозьє, вказуючи, що безособовість бюрократичної моделі передбачає вироблення правил, які зумовлюють функції людей в різних ситуаціях. Її суть полягає в прагненні до повної ліквідації свавілля й ініціативи індивідів через ліквідацію «невизначеностей». У системі, де відсутнє «свавілля» підлег-

лих у визначенні ними своїх функцій, вважав М. Крозьє, роль керівника обмежується формальним контролем за застосуванням правил. Отже, він втрачає реальну владу над підлеглими. У свою чергу, останні позбавлені можливості впливати на керівництво, оскільки їхнє керівництво повністю детерміноване вищими розпорядженнями.

Фактично ми можемо стверджувати, що бюрократія є найбільш ефективною державною технологією у сфері забезпечення стабільності. Інакше кажучи, бюрократія найкраще стабілізує ситуацію в державі, і жодна з інших технологій (у тому числі й диктатура) не здатна стабілізувати ситуацію в країні так, як це може зробити бюрократія. Річ у тім, що бюрократія може перешкоджати будь-яким змінам, у тому числі й тим, що не зачіпають її безпосередніх інтересів, але здатні викликати ланцюгову реакцію, результатом якої може стати конструювання нових каналів і механізмів розподілу ресурсів. Тим самим, замикаючись на своїх інтересах, бюрократія підтримує стабільність у суспільстві, адже неспроможна «повною мірою реалізувати творчий потенціал» [161, с. 128]. Саме цей елемент тягне за собою можливість появи бюрократизму, коли «бюрократія перебуває в стані війни з дійсністю через неможливість адекватно сприйняти її» [219, с. 101].

Проте, на відміну від бюрократії, бюрократизм – хвороба державного апарату, або, як зазначено у фантастичному кіносеріалі «Зоряні війни», «темний бік» бюрократії, що означає владу «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, владу апарату, відірваного від народу. За словами М. Алієвої, бюрократизм «являє собою суспільні відносини, що притаманні сфері управління та складаються між управлінськими структурами і масою населення» [11, с. 74]. Він виникає, якщо апарат управління починає працювати не стільки заради інтересів суспільства, скільки сам на себе. У державному апараті бюрократизм становить собою дисфункцію, зумовлену об'єктивним незбігом між реальним та оптимальним виконанням функцій управління, яке тягне за собою певну соціальну небезпеку.

Сам термін «бюрократизм» виник на позначення негативного соціально-політичного явища, витрат функціонування бюрократії як сукупності негативних властивостей та проявів її поведінки.

Саме з бюрократизмом пов'язані ті проблеми, через які слово «бюрократ» набуло негативного змісту.

Будучи технологією стабільності, бюрократія є абсолютно неспроможною до організації будь-якого розвитку, до будь-яких змін. Як зазначається, «одвічне прагнення бюрократії до стагнації, войовничий

конформізм, продажність і одночасно високий рівень організованості роблять досить проблематичною боротьбу за обмеження її впливу на перебіг життєво важливих для суспільства процесів оновлення» [11, с. 73–74].

Як приклад можна згадати долю екранопланів, які, за стандартами НАТО, визначалися як «винищувачі авіаносців». Дійсно, екраноплани, озброєні керованими ракетами «Москіт», могли потопити від маловантажного судна до величезного авіаносця. При цьому виявити екраноплан «Лунь» за допомогою радіолокаційних засобів, що існували на той час, не уявлялося можливим. Екраноплан рухався з величезною швидкістю на малій висоті безпосередньо над водною поверхнею.

Цей вид транспорту є разом з авіацією і флотом третім видом транспорту. Спочатку його хотіли використати як військовий транспорт. Зокрема, спостерігаючи за випробуванням першого радянського екраноплана Р. Алексеева «Каспійський монстр», США визначили: «Гігантська радянська експериментальна крилата машина, що використовує вплив близькості землі, з розмахом крил 40 м, довжиною 90 м, проходить випробування в Каспійському морі. Вони розпочалися в 1965 році. Апарат, для якого оптимальна висота руху від 4 до 14 м над поверхнею, має потенційну швидкість 560 км/год. Мабуть, апарат зможе працювати в арктичних умовах» [1, с. 186]. Проте вже у 1992 р. екраноплани вирішили перепрофілювати під мирні цілі. Принаймні, найбільший потенціал вони матимуть при ліквідації надзвичайних ситуацій на морі. Зокрема, передбачається, що рятувальні операції екраноплан зможе вести навіть при ураганному вітрі 40 м/с і при хвилі 5 м [1, с. 191].

Проте державна програма розвитку екранопланів так досі й не реалізована, хоча в рамках бізнес-проектів екраноплани будуються.

На нашу думку, така державна позиція, перш за все, визначається неготовністю бюрократії визначити, є екраноплан кораблем чи літаком. Як цілком слушно зазначав з цього приводу С. Мусський, «...сумна доля вітчизняних екранопланів значною мірою пояснюється саме нестиківкою відомчих інтересів. Екраноплани, з одного боку, начебто кораблі, але такі, що літають. А тому – чужорідне дитя для ВПС. А для ВМФ вони залишаються повітряними суднами. Ось так диво-кораблі опинилися поза сферою інтересів і тих, і інших» [244, с. 325]. Не менш вразливо зазначав про це В. Ільїн: «Екраноплани прийняли до складу військово-морського флоту, де для них було створено режим максимального сприяння. Але потім комусь із керівництва прийшла думка про передачу пароплавів, що літають, морській

авіації. Пілотам «монстри» не сподобалися — і швидкість не та, і взагалі забагато метушні, недаремно ж сказано «Народжений повзати злетіти не зможе». І, як то кажуть, якщо немає задоволення, то немає й достатку. База, де розташовувались екраноплани, стала занепадати, постачання, у тому числі й матеріально-технічне, різко погіршилося, кількість польотів скорочено до мінімуму, адже не було керосину. Персонал, а це півтори сотні фахівців, був змушений байдикувати, втрачати кваліфікацію та навички управління» [126].

Проте проблема, на нашу думку, є набагато складнішою, або, як зазначав Л. фон Мізес, бюрократизм — це «лише наслідок і симптом явищ та змін, що мають набагато більш глибоке підґрунтя» [232, с. 5]. Справа в тому, що бюрократія, як зазначалося вище, абсолютно не пристосована до будь-яких новацій і змін. Бюрократичне питання екранопланів — це питання навіть не про відомчі інтереси, а питання про вид транспорту: більшість чиновників не має нічого проти екранопланів. Вони лише хочуть чітко встановити, що таке екраноплан — корабель чи літак. Після відповіді на це запитання бюрократія дійсно внесе екраноплани до транспортних засобів, і перешкоди на шляху їхнього розвитку можуть зникнути.

Проте бюрократія не спроможна припустити той факт, що екраноплан — це не корабель і це не літак, це — принципово новий вид транспорту. Це корабель, що літає, та літак, який плаває.

Саме в такому питанні виявляється головний недолік бюрократії — неможливість у нових умовах спиратися на «заздалегідь регламентовані процедури». І в цих умовах бюрократія трансформується в бюрократизм.

Особливу небезпеку проблема бюрократизму становить у сучасних умовах, оскільки «заздалегідь регламентовані процедури» не можуть передбачити зміни, які відбуваються у світі, зумовлені глобальною постіндустріальною революцією, так само, як і професійне чиновництво не може використати свій «професіоналізм», який у нових умовах нічого не вартий.

На нашу думку, саме бюрократизм разом із певними суб'єктивними чинниками є першопричиною корупції: чиновник розуміє, що в нових умовах він стає неадекватним змінам і квапитья якомога більше накопичити собі грошей та інших матеріальних цінностей, доки не втратив влади.

Звичайно, з бюрократизмом потрібно боротися. Методів такої боротьби є досить багато, але фактично їх можна звести до двох — косметичного та радикального.

Ці методи дуже нагадують методи боротьби зі шкідниками на горді. При цьому косметичний метод боротьби із, наприклад, колорадським жуком – це метод отрутохімікатів, радикальний же метод – це метод ГМО (генномодифікованих організмів).

Річ у тому, що спочатку з цим шкідником взагалі не знали, як боротися, про що свідчить, зокрема, видана на початку 1960-х років «Дитяча енциклопедія», яка стосовно колорадського жука писала: «Для успішної боротьби з цим шкідником дуже важливо своєчасно виявляти жуків та їх червонуватих личинок, які завелися та об'їдають листя картоплі й інших пасльонових рослин: томатів, тютюну, баклажан. Цим відають спеціалісти карантинної служби Міністерства сільського господарства. Проте більшу допомогу їм можуть надати піонерські та комсомольські організації та окремі учні» [421].

Як бачимо, ще на початку 1960-х рр. узагалі не розуміли, якою є природа колорадського жука і як з ним боротися. І лише згодом стає зрозумілим, що жука аж занадто багато, а тому й боротися з ним слід масово. Так почали використовувати отрутохімікати. Проте, як цілком слушно зазначає з цього приводу відомий журналіст Б. Жуков, «по-справжньому ефективного способу боротьби з жуком не вдалося створити й досі» [116, с. 109].

Те саме стосується й бюрократизму. Спочатку йому намагалися протиставити «моральний кодекс будівельника комунізму» і лише згодом вирішили боротися за допомогою критики, яка нібито «формує суспільну думку, сприяє оновленню та виправленню апарату управління» [222, с. 30]. Проте так само, як із колорадським жуком, цей засіб виявився лише косметичним.

Ні, звичайно, конкретного бюрократа-чиновника можна по-критикувати, і була велика надія, що конкретно його буде покарано, так само як і конкретну групу чи конкретного колорадського жука можна було отруїти отрутохімікатами, проте в цілому проблема бюрократизму як явища, так само як і проблема існування колорадських жуків за рахунок картоплі, не припинила свого існування.

Було потрібно щось таке, що стало б на заваді самій можливості існування бюрократизму. Для колорадського жука таким радикальним засобом стали ГМО. Як відомо, наприкінці 1990-х рр. у США дослідники перенесли до геному картоплі ген одного з виду бактерій. Цей ген «відповідає» за синтез білка – ендотоксину *Bt. t*, який здатен паралізувати травну систему жука. Жук з'їдає шматочок листя з цим білком. І більше вже нічого не зможе з'їсти, після чого помре

голодною смертю. На початку ХХІ ст. російські дослідники з НДІ фітопатології довели, що цей білок вбиває лише колорадського жука і є безпечним для дружніх нам сонечок [354]. Таким чином, колорадський жук перестає сприймати картоплю як їжу.

Звісно, згодом з'явилось багато публікацій, які доводять шкідливість ГМО. Зокрема, можна згадати доктора біологічних наук І. Єрмакову, яка проводила дослідження дії ГМО на репродуктивну систему щурів. У її експериментах брали участь чотири групи щурів. Контрольну групу годували звичайним кормом без будь-яких добавок, тоді як інші три групи отримували як добавку транс-генну сою¹ [110, с. 15–16]. У результаті начебто було доведено, що у щурів, яким додавали транс-генну сою, збільшувався рівень смертності серед дитинчат, а також загалом знижувалася репродуктивна потреба в дорослих осіб [110, с. 17–18].

Проте, як відомо, далеко не всі погодилися з цим висновком. Зокрема, відомий російський біолог В. Лебедев щодо дослідів І. Єрмакової зазначав: «...ураховуючи великий суспільний резонанс, викликаний її працями не лише в Росії, а й в усьому світі, редакція найавторитетнішого журналу в галузі біотехнологій «*Nature Biotechnology*» запропонувала І. Єрмаковій відповісти на низку запитань, а потім попросила експертів прокоментувати її відповіді (*Nature Biotechnology*. – 2007. – № 9. – С. 981–987). Експерти дійшли висновку, що через помилки під час проведення експериментів результати та зроблені на їх підставі висновки про шкідливість ГМ-сої є некоректними з наукового погляду» [185, с. 18–19].

Досить поетично з приводу шкідливості ГМО для здоров'я висловився відомий письменник А. Величко: «Щоправда, є й інші заперечення. Мовляв, здоров'я страждає не так щоб і дуже сильно, але ось спадковість! І наводять якісь дивні приклади про мишей, кілька поколінь яких годували лише транс-генною соєю і більше нічим. ...та ви б їх ще дустом годували! Чому цей самий дослід не було проведено з меню з декількох сортів зернових, які є природною їжею для мишей? Вважаю, тому, що тоді отримали б результат, протилежний замовленому, а тим абсолютним дурням, які здатні на це, грантів не дають» [56, с. 273].

На переконання авторів цієї монографії, саме в цьому полягає підґрунтя критики розвитку ГМО, адже широке застосування їх призведе до банкрутства корпорацій, які виробляють отрутохімікати, тим

¹ ГМО-продукт.

більше що, як довели вчені, «при травленні всі з'їдені кодуючі макромолекули (ДНК, РНК, білки) розпадаються на складові, які вже не несуть жодної інформації ні в клітини рота, стравоходу, шлунка та кішок, ні в інші органи. А тому нічого нового, жахливого генна інженерія не дає й не дасть» [337, с. 158–159].

Виходячи з наведеного вище, можна зрозуміти, що ГМО – це радикальний шлях боротьби з колорадським жуком, за якого останній перестає сприймати картоплю як їжу.

Аналогічною є ситуація і з бюрократизмом, адже ця хвороба державного апарату може існувати лише в умовах бюрократії. Щоб ця хвороба перестала існувати, потрібно замість бюрократії почати використовувати якусь іншу, антибюрократичну, державну технологію.

У результаті державне управління стане успішним, тобто таким, що забезпечує громадянам комфортні умови існування відповідно до об'єктивних, які зробили це управління легітимним.

Ефективний же держапарат означає, що кожне міністерство, відомство чи установа використовує свою владу і ресурси для досягнення цілей і стандартів у найбільш економний спосіб.

Вивчення світової практики дозволяє визначити характерні особливості, властиві держапарату, що ефективно працює, та основні напрями його еволюції. У цілому цей процес можна подати як перехід від традиційних цінностей до нових.

Гнучкі та ефективні системи управління здатні легко адаптуватися до зовнішнього середовища, яке швидко змінюється, і надавати керівникам велику свободу дій. Здійснення серйозних соціальних і економічних перетворень неможливе без різкого підвищення якості державного управління. Неодмінною умовою цього є надання більшої свободи дій керівникам держустанов у розпорядженні державними ресурсами, визначенні тактичних й оперативних завдань, здійсненні кадрової політики тощо.

На зміну бюрократичній залежності та ієрархічній підпорядкованості приходять принцип автономії й відповідальності за виконання основної місії, покладеної на державні структури. Унаслідок цього на перший план виходять організаційна гнучкість, управління інноваціями, децентралізація, значна свобода дій персоналу.

Якість держуправління значною мірою залежить від діяльності вищих керівників, недооцінка роботи з якими завжди призводила до негативних наслідків. Визнання їхньої особливої ролі в держапараті сприяло появі в окремих країнах (США, Австралії) окремого інсти-

туту – служби вищих чиновників, що дозволяє відбирати найбільш талановитих і компетентних фахівців, орієнтованих не на кар'єру, а на виконувану роботу.

Зокрема, у США існує чотири групи вищих чиновників: кар'єрні, некар'єрні, надзвичайні та тимчасові.

Кар'єрні призначення відбуваються відповідно до кваліфікаційних вимог, встановлених самим відомством, з числа кадрових службовців.

Некар'єрні призначення поширюються лише на посади, пов'язані з політичним управлінням та формуванням стратегічного курсу.

Тимчасові призначення відбуваються на загальні посади на строк, який не перевищує трьох років, коли відомству потрібно швидко прийняти службовця для виконання спеціального проекту чи важливої роботи, а формальна процедура прийняття унаслідок її тривалості не влаштовує.

Надзвичайні призначення відбуваються на строк не більше 18 місяців у разі крайньої необхідності на загальні посади.

З огляду на статус члени служби вищих чиновників повинні мати високі управлінські якості та професійні навички, розуміти середовище, у якому вони перебувають.

З цією самою метою вводяться стандарти професійної компетенції вищих чиновників у сфері менеджменту, від яких нині потрібні не тільки знання, а й нові якості державних лідерів. Йдеться про їхню здатність визначати стратегічні завдання й пріоритети; розуміти політичний контекст та інституційні чинники, властиві будь-якій ситуації; урахувати позиції та інтереси різних груп і змінювати баланс сил у потрібному напрямку; оцінювати етичні аспекти й соціальні наслідки рішень; забезпечувати дотримання демократичних норм та цінностей; керувати політичними й організаційними змінами з урахуванням культурних, національних, інституціональних чинників.

Деякі країни (Великобританія, Канада) переходять від жорстко встановлених посадових окладів вищих держслужбовців до індивідуальних окладів і контрактної системи, прив'язуючи грошову винагороду до рівня виконання своїх обов'язків.

Уперше такі кроки почали активно використовувати в Сінгапурі, де, за словами Лі Куан Ю., з 1994 р. розпочалося залучення системи, згідно з якою «перегляд заробітної плати міністрів, суддів і високопосадовців став би автоматичним і прив'язаним до суми податків на прибутки, що сплачуються приватним сектором» [208, с. 164]. При цьому, за його словами, «ця формула не означає щорічного автоматичного збільшення заробітної плати, тому що прибутки приватного сектору

то підвищуються, то знижуються. Коли у 1995 р. прибутки в приватному секторі знизилися, у 1997 р., відповідно, була зменшена заробітна плата всіх міністрів та високопосадовців» [208, с. 165]. На цей час оклади високопосадовців країни вираховуються залежно від середніх статків у бізнесі і становлять близько 20–25 тис. дол. на місяць. Логіка вирішення зазначених проблем виявилася досить простою. Політичні лідери і посадові особи мають право отримувати адекватну винагороду залежно від важливості їхньої посади та отриманих результатів. Їхні прибутки повинні бути порівнянні із заробітною платою керівників відповідного рівня в інших сферах діяльності. Це обов'язкові умови чесного, непідкупного та ефективного уряду.

Тому в міру поліпшення економічної ситуації і виходу країни на стійкі темпи розвитку зарплата службовців стала збільшуватися кожні кілька років, а постійне зростання економіки на 7–10% на рік протягом кількох десятиліть дозволило перейти на нову систему оплати праці. Вона автоматично пов'язує заробітну плату службовців із заробітною платою працівників порівнянного рангу в приватному секторі, збільшуючи або зменшуючи її залежно від доходів підприємців. Заробітна плата працівників держсектору встановлена на рівні 2/3 доходу працівників приватного сектору [364, с. 24]. Крім того, як бонус за ефективну роботу чиновники можуть отримати значний «національний бонус», який призначається за результатами оцінки чотирьох показників по завершенні року (зростання реальних медіанних доходів у країні, зростання реальних доходів нижньої 20-процентильної групи, рівня безробіття і реального зростання ВВП) [45].

Чіткі стандарти і сучасний механізм оцінки виконання функцій і повноважень в кількісних показниках. Надання більшої самостійності зумовило необхідність нових підходів до системи звітності та контролю за держапаратом. Якщо раніше основна увага приділялася контролю за процесом виконання роботи й використанням державних ресурсів, то нині акцент робиться на контроль і оцінку результатів і наслідків. Це розв'язує руки працівникам, які самостійно обирають шляхи й засоби досягнення поставлених цілей.

Поряд з ефективністю діяльності враховуються етична складова, а також уміння здійснити аналіз проблем, розробити і реалізувати план дій, оцінити його результати та наслідки. Особлива увага надається аналізу впливу (*impact analysis*), сенс якого полягає в тому, щоб на етапі планування врахувати можливі дії на окремі організації і групи, а також на різні сфери (політичні, соціальні, економічні та культурні).

Розвиток конкурентного середовища і широке використання контрактної системи в державному управлінні. Підвищенню ефективності держaparату заважає монополне становище більшості органів держуправління. Тому необхідна система, що забезпечує розвиток конкурентних засад, особливо у сфері надання послуг населенню. У зв'язку з цим у більшості розвинених країн здійснюється політика демонополізації. Дедалі більшого поширення набуває практика укладення контрактів з недержавними або приватними структурами, на виконання певного виду робіт оголошуються тендери. У результаті населення має велику свободу вибору, держслужбовці отримують стимул для підвищення якості послуг, що надаються, а в підсумку підвищується результативність діяльності всього держaparату.

Нові організаційні структури з розвиненими горизонтальними зв'язками і ефективними системами контролю та координації. Настав такий етап, коли розвиток держaparату шляхом збільшення його масштабів й ускладнення функцій підійшов до критичної межі як з фінансових, так і з суто управлінських причин. Необхідним стає перехід до більш простих і економних оргструктур, що призводить до ліквідації багатьох проміжних ланок. Експерти Світового банку вважають, що ці зміни повинні відбуватися шляхом використання конкурентних сил, участі громадянського суспільства, розвитку політично-підзвітної адміністративної системи, застосування нових управлінських та інформаційних технологій.

Складність ситуації в тому, що одночасно з планами щодо скорочення aparату й зменшення витрат на його утримання виникають нові завдання, які змушують створювати додаткові державні структури. Вони відповідають за такі сфери, як управління адміністративними реформами й удосконалення роботи держaparату (застосування інформаційних технологій, розвиток зв'язку із громадськістю, підвищення кваліфікації працівників), а також формування державної політики (вирішення екологічних проблем, розвиток відносин з міжнародними організаціями тощо).

Засвідчується тенденція більш чіткого поділу політичних та адміністративних функцій, налагодження співпраці між політиками та чиновниками. При створенні ефективного держaparату ставиться завдання забезпечити дотримання демократичних норм і механізмів, а також збалансувати принцип самостійності та підзвітності державної бюрократії.

Деякі західні фахівці вважають, що в перспективі держaparат буде заснований не на жорсткій бюрократичній ієрархії, а на раціональному

поєднанні централізованого управління з горизонтальними мережами, багатьма автономними структурами, які мають власні ресурси й здатні самостійно приймати рішення. У цю мережу разом з державними організаціями та установами ввійдуть також приватні структури та громадські групи. У результаті відбудеться формування політико-державної мережі, відкритої для кожного громадянина.

Уже на сьогодні широко застосовується практика формування «робочих мереж» (network), що знаменує перехід до нових оргструктур і докорінно змінює взаємини між державою і населенням.

Зокрема, у сфері держуправління розрізняють такі організаційні мережі: державні мережі, які об'єднують різні держустанови, їх керівників і службовців за професійним або соціальним принципом; громадські мережі, що охоплюють зазвичай тих, хто обслуговує систему держуправління (вчених, експертів, викладачів); міжнародні мережі, які швидко розвиваються в умовах глобалізації та створення світового інформаційного простору (тут можна виділити діяльність Міжнародного інституту адміністративних наук, а також Робочої мережі інститутів і шкіл державного управління у Східній та Центральній Європі, яка була заснована в 1993 р.).

Новий механізм взаємовідносин із суспільством, політиками та громадянами. Ускладнення соціальної структури суспільства, поява різних громадських рухів та ініціатив змушує шукати нові механізми взаємовідносин державних органів влади з населенням та організаціями, що виражають їхні інтереси. Розвиток відбувається за двома напрямками: з одного боку, робляться зусилля з підвищення якості послуг, що надаються населенню державою (освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування тощо), з іншого – формуються нові механізми залучення громадян до процесу прийняття та реалізації державних рішень. Це сприяє ефективному використанню ресурсів для вирішення соціальних проблем, більш точному визначенню пріоритетів державної політики.

Поступово починають формуватися нова культура і новий стиль роботи державних органів влади з орієнтацією на запити й потреби населення, підвищення відповідальності за розподіл послуг і ресурсів. Оцінка їхньої діяльності залежить від рівня задоволення громадян державними послугами, ступеня їхньої довіри до держави й реальної можливості брати участь у розробленні та прийнятті рішень. Велике значення надається розширенню консультативної та інформаційно-аналітичної роботи з громадськими організаціями та населенням.

Умовами ефективною роботи держапарату є гласність, публічність й обов'язковість обґрунтування прийнятих рішень, право громадян на їх роз'яснення, покарання за надання неправдивої або спотвореної інформації.

Новим явищем став розвиток правових, соціальних, політичних відносин між громадянами та міждержавними організаціями (ЄС, НАТО), а також між національними державами та негромадянами, які проживають на їх території.

Досягнення результатів за обмежених ресурсів й орієнтація на їх економію під час здійснення державними органами своїх функцій. Зростання невідповідності між обмеженістю ресурсів і зростанням соціальних очікувань і потреб різних верств суспільства призводить до невдоволення населення й відчуження влади, появи нових суспільних рухів, кризи політичних інститутів. У зв'язку з цим виникає питання про систему розподілу ресурсів. З одного боку, вона повинна бути справедливою щодо різних соціальних груп, з іншого – влада змушена здійснювати політику економії ресурсів та їх більш раціонального розподілу. Одним з аспектів зазначеної проблеми є пошук нових моделей прийняття рішень на державному рівні з питань визначення цілей і пріоритетів державної політики.

Професійна державна служба й ефективне управління персоналом, безперервне навчання і творчий розвиток працівників. Професіоналізм держапарату забезпечується раціональним використанням кадрового потенціалу та розвитком інституту державної служби. У сучасних умовах здійснюється перехід від уніфікованої до диференційованої системи держслужби, ведеться робота з кодифікації діяльності чиновників і більш чіткого визначення їхніх обов'язків і прав.

За збереження тривалої кар'єрної служби дедалі більшого значення набуває вертикальна та горизонтальна мобільність чиновників. Перевага надається мобільності всередині організації, оскільки вважається, що це сприяє обміну досвідом, кращому стимулюванню працівників, розвитку єдиної культури, удосконаленню координації в діяльності держапарату.

Прийняття на роботу та просування по службі чиновників відбувається на основі «принципу заслуг» (принцип «*merit systems*»), тобто залежно від ділових та особистих якостей людини. Разом з тим дедалі більш потужною виявляється й інша тенденція – формування держапарату на основі «принципу рівних можливостей» з метою зробити його більш представницьким і доступним для різних соціальних і демографічних груп населення.

Істотні зміни відбуваються в системі підготовки персоналу держ-апарату. Основна їх мета — більш тісний зв'язок навчального процесу із завданнями адміністративних реформ і модернізації систем держ-управління (демократизація в Іспанії, дебіюкратизація в Німеччині, децентралізація у Франції). Більша увага приділяється спеціальним знанням і навичкам. Вважається, що навчання має стати одним з головних інструментів впровадження інновацій до адміністративної системи та сприяти зміні організаційної культури й менталітету чиновників. У міністерствах Франції, наприклад, від 2 до 7% загального фонду заробітної плати спрямовується на навчання персоналу.

Управління з орієнтацією на ціннісні та культурні чинники, а не на бюрократичні правила і норми. Процеси демократизації і децентралізації по-новому ставлять питання про єдність системи державної влади, створення нового механізму координації всіх ланок держапарату.

Старі бюрократичні процедури здебільшого втратили ефективність. З цим пов'язане посилення інтересу до використання культурних і соціальних чинників. У країнах Північної Америки та Європи відбувається процес формування відповідної адміністративної культури, яка дозволить забезпечити єдність дій шляхом розуміння всіма державними службовцями своїх соціальних ролей, усвідомлення й сприйняття ними спільних цінностей і норм.

Одночасно створюється система управління процесом вдосконалення адміністративної етики. Для цього використовуються методи етичного навчання, розробляються правові норми й етичні кодекси, проводяться спеціальні кампанії з поліпшення іміджу державної влади. У 1998 р. Організація з економічного співробітництва і розвитку опублікувала «Рекомендації щодо вдосконалення етичної поведінки на державній службі». Вони містять основні принципи етичної поведінки та заходи щодо її стимулювання, напрями формування відповідного політичного, адміністративного та правового середовища [435].

Формування апаратів міжнародних організацій та інтернаціоналізація державної служби. У зв'язку з процесом глобалізації слід зазначити такі нові моменти, як поява міжнародної державної служби та формування бюрократичних апаратів міжнародних організацій (ООН, ЄС, НАТО, АСЕАН); виокремлення оргструктур, що відповідають за взаємовідносини з різними міждержавними організаціями; зміна національних законодавств з урахуванням міжнародних угод.

Почалося створення Європейського адміністративного простору з метою зближення та уніфікації діяльності державних структур як нинішніх, так і потенційних членів ЄС. У результаті загальноєвропейські проблеми стають частиною щоденної роботи держслужбовців, від яких вимагається знання міжнародного та національного законодавств, іноземних мов, інформатики, основ міжкультурного спілкування тощо. Розроблено критерії та запропоновано стратегію адміністративних перетворень для нових членів ЄС, що передбачає такі етапи, як визначення загальних принципів державного устрою, розроблення програми зміни законодавства, план формування державних інститутів.

Систематичне оновлення функцій та організаційних структур, використання сучасних методів менеджменту та інформаційних технологій. Модернізація держапарату стає постійною функцією і одним з основних завдань будь-якого уряду. Йдеться про систематичне вивчення роботи держапарату, підвищення ефективності держуправління, вдосконалення адміністративних процедур, розвиток відносин між громадянами й органами державної влади. Це зумовлює створення оргструктур, відповідальних за розроблення й здійснення адміністративної політики. До їх складу входять політичні інститути, які формують стратегію, виконавчі органи, що відповідають за її реалізацію, та інфраструктура, яка її забезпечує (науково-інформаційні центри, навчальні заклади, професійні асоціації тощо).

На сьогодні використовуються методи вдосконалення роботи держапарату, які, як правило, запозичені з практики приватного сектору: управління тотальною якістю, бенчмаркінг (*benchmarking*), реінжиніринг, управління проектами, стратегічне управління, організаційний розвиток тощо [209].

Реформа державного управління є реакцією політичних органів державної влади на нездатність державної адміністрації реалізувати політику, що задовольняла б потреби суспільства і політичної влади. Інколи реформу державного управління називають адміністративною реформою [302, с. 209].

Адміністративна реформа – це комплекс політико-правових заходів, які передбачають структурні, функціональні та державно-службові перетворення, насамперед у сфері виконавчої влади, з метою перетворення її з владно-репресивного механізму на організацію, яка служить суспільству, і створення на цій основі ефективної системи державного управління. Інакше кажучи, адміністративну реформу

можна визначити як комплекс заходів державної влади з удосконалення організації виконавчого апарату держави — державної адміністрації, її функцій, форм і методів діяльності.

Реформування державного управління є не тільки і не стільки зміною структури та чисельності державного апарату, скільки переглядом стилю і методів роботи органів влади, удосконалення механізму реалізації ними своїх повноважень. Зокрема, у Республіці Білорусь пріоритетним напрямом у цьому сенсі є дебіюрократизація державного апарату [238, с. 54], у Казахстані — створення невеликого і гнучкого апарату, який складається із здібних та відданих кадрів, які володіють методами стратегічного планування [319, с. 26], а в Україні — подолання корупції. Інакше кажучи, за словами «батька» китайських реформ Ден Сяопіна, «гарне управління державою — той головний принцип, якому має підпорядковуватися ціла низка другорядних принципів» [108, с. 143].

Отже, державно-управлінські реформи становлять собою суттєві якісні, прогресивні зміни системи органів державного управління та їх управлінської діяльності, системи органів місцевого самоврядування та їх управлінської діяльності, зв'язку між цими системами, механізмів їх взаємодії в процесах управління з неурядовими організаціями та громадянами, але без порушення основ наявного конституційного ладу.

Загалом, реформа державного управління передбачає здійснення трьох взаємопов'язаних і збалансованих за цілями, завданнями і планованими заходами реформ: 1) адміністративної реформи; 2) реформи державної служби та 3) бюджетної реформи. Ці реформи не тільки перетинаються й взаємодоповнюють одна одну, але мають взаємозв'язок, без урахування якого неможливо досягти їх результативності.

Одна з найважливіших умов реалізації зазначених реформ — синхронізація їх за часовими параметрами. Наприклад, навряд чи можлива розробка адміністративних функціональних регламентів державних органів та, відповідно, посадових регламентів й організаційно-штатних структур держорганів, перш ніж будуть вирішені питання, пов'язані з оптимізацією і стандартизацією їхніх функцій. Реформування та розвиток системи державної служби має здійснюватися в комплексі адміністративної та бюджетної реформ.

Зокрема, у межах адміністративної реформи необхідно здійснити комплекс заходів державної влади щодо вдосконалення організації виконавчого апарату держави — державної адміністрації, її функцій, форм і методів діяльності, процесу структурних змін у роботі

державного апарату, спрямований на підвищення його ефективності і вдосконалення якості прийнятих рішень. Дослідники зазначають, що реформування управління — це не тільки і не стільки зміна структури і штатів, скільки перегляд повноважень органів виконавчої влади, удосконалення механізмів реалізації цих функцій і повноважень. При цьому перерозподіл повноважень, усунення дублювання, ліквідація зайвих функцій може розглядатися як самостійна, функціональна складова адміністративної реформи.

Щодо бюджетної реформи, то, зокрема, у Росії, як мету реформування бюджетного процесу Концепція реформування бюджетного процесу в Російській Федерації визначила створення умов і передумов для максимально ефективного управління державними (муніципальними) фінансами відповідно до пріоритетів державної політики і переходу від «управління бюджетними ресурсами (витратами)» до «управління результатами» шляхом підвищення відповідальності й розширення самостійності учасників бюджетного процесу та адміністраторів бюджетних коштів у межах чітких середньострокових орієнтирів [95]. Звісно, у 1990-х роках в реформуванні бюджетної системи було досягнуто певний прогрес. Проте нині реалізація реформи ще більше ускладнюється умовами багаторівневої системи державного управління, у якому повноваження з розроблення й реалізації реформ розподілені між федеральним центром та 88 суб'єктами федерації, бюджетні та адміністративні можливості яких є далеко не однаковими [130, с. 10].

У межах же реформи державної служби слід зупинитися не лише на власне її реформуванні, а й на розвитку її системи.

У даному разі поняття «розвиток» охоплює три взаємопов'язані характеристики: зміни, зростання і поліпшення, головною з яких є остання. Розвиток державної служби, як будь-яка соціальна зміна, не відбувається сам по собі і пов'язаний як зі стихійним впливом імпульсів внутрішнього і зовнішнього середовища, так і з розробленням та реалізацією державної кадрової політики певної спрямованості. При цьому розвиток може бути зумовлений, наприклад, навіть такими зовнішніми потрясіннями, як фінансово-економічна криза. Однак розвиток може бути зумовлений і внутрішніми причинами. Розвиток тягне за собою різнопланові структурні зміни державної служби. Найбільш типовими з них є:

- зміна наявної структури управління й перерозподіл функцій між держорганами;
- зміна кадрових технологій;

- впровадження нових форм стимулювання державних службовців;
- раціональне використання ресурсів;
- зміна ціннісних орієнтацій і стосунків тощо.

Зрозуміло, що одним з пріоритетних питань розвитку системи державної служби України є визначення моделі її побудови і функціонування. Вибір тієї чи іншої моделі визначає вектор розвитку державної служби в нашій країні. При цьому значна кількість дослідників пропонують відразу йти до так званого «нового менеджменту» — моделі державного управління, описаної американськими дослідниками Д. Осборном і Т. Геблером в книзі «Переосмислюючи управління. Як дух підприємництва трансформує публічний сектор». Модель спирається на такі принципи, як орієнтація на споживача, надання послуг на основі конкуренції, структурна децентралізація та налагодження співпраці децентралізованих структур, заохочення підприємницького духу заробляння грошей тощо [165].

Російські ж опоненти «нового менеджменту» наводять, як правило, такі аргументи:

1. Реформи «нового менеджменту» не можуть бути здійснені в перехідних країнах, які ще не зуміли успішно впровадити традиційну веберівську бюрократію.
2. Гуманітарне (не інструменталістське) переосмислення концепції М. Вебера дає можливість не відмовлятися від моделі «раціональної бюрократії», а далі застосовувати веберівсько-вільсонівську модель бюрократії в умовах підвищення вимог громадян до якості роботи державних службовців і до клієнтоорієнтованості державної служби в цілому.
3. Етика державних службовців у перехідних країнах не має чітких цивільних орієнтирів, що ускладнює боротьбу з корупцією в умовах реалізації теорії «нового менеджменту».
4. Реформи «нового менеджменту» досить витратні (особливо при впровадженні нових форм оплати службової діяльності, при впровадженні нових способів соціального захисту державних службовців шляхом «прямих виплат», при здійсненні заходів по роботі з кадровим резервом щодо підвищення кваліфікації державних службовців тощо).

Крім того, впроваджувати модель «бюрократії як машини» небезпечно, якщо не з'ясувати, що потім доведеться змінювати. Можна опинитися «в хвості прогресу» і перетворитися на постійного спожи-

вача свідомо застарілих схем державної служби, апробованих і відкинутих в інших країнах.

Інакше кажучи, ні веберівсько-вільсонівська програма (спектр моделей «раціональної бюрократії» з відповідним національним «забарвленням»), ні програма нового державного управління не здатні запропонувати задовільні теоретичні підстави для подальшого розвитку системи державної служби Російської Федерації.

Утім, слід урахувати, що європейський вектор розвитку України, її орієнтація на західні концепти державного управління не дозволяють нам відмовитися від напрацювань «нового менеджменту».

До того ж у західних державах перетворення здійснюється загалом у контексті зниження ролі національної держави та передачі значної частини її функцій і повноважень як на міждержавний (наприклад, загальноєвропейський) рівень, так і на рівень місцевих урядів (муніципальних органів влади). По суті, там реформування – це процес децентралізації державного управління та поступового витіснення цього інституту з публічної сфери, де з'являються нові (наддержавні, корпоративні, місцеві, громадські) центри впливу, здатні здійснювати ефективний контроль і керувати певними сегментами соціального простору. Тож не дивно, що в адміністративній сфері цей процес нерозривно пов'язаний з переходом від ієрархічних принципів організації управління до гетерархічних, які передбачають поліцентричний перерозподіл владних прав і повноважень.

Більш того, прийняття на озброєння західними державами методів «нового менеджменту», «державного менеджменту», «доброго управління», «нового публічного» й «еволюційного менеджменту» свідчить не лише про радикальне зближення зі способами управління великими й успішно функціонуючими корпораціями, а й одночасно демонструє високий рівень компетенції держслужбовців, високу роль етичних стандартів у держуправлінні, виникнення більш тісного і довірчого типу відносин держави і суспільства. Не ідеалізуючи цей тип їх взаємодії, не можна не бачити, що він не міг би скластися без утвердження веберівського стилю діяльності бюрократії, благодетельного впливу традицій громадянського суспільства, сформованого клімату систематичного контролю громадськості за елітами і т. ін.

У російському ж суспільстві спрямованість, а головне – характер здійснення реформ чи не протилежні.

Зокрема, реформування як федеративних відносин, так і системи державного управління тут спрямоване не на зміцнення демократичних

принципів, а на беззастережне посилення повноважень виконавчих органів різного рівня. Можна констатувати, що ідейною основою державного реформування є не концепт нехай і могутньої, але все ж демократичної держави (яка неможлива без активізації громадянської самодіяльності населення, посилення правових гарантій його базових свобод), а конструкція потужної владної вертикалі, безвідносно до фундаментальних демократичних цінностей, здатна служити підставою для формування політичних відносин зовсім іншого історичного типу.

Отже, нервовим вузлом усіх перетворень держструктур і форм правління стає централізація влади. Звичайно, не можна заперечувати, що з урахуванням необхідності збереження державного суверенітету та відповідного контролю над територіями різних регіонів така спрямованість має певні підстави і виправдання. Однак не можна не помітити, що обирається такий варіант централізації (а як пілотні проекти зондується і ставлення громадської думки до ще більш жорсткої федеративної моделі – без виборів губернаторів), за якого з механізмів політичної інтеграції суспільства знову виводиться громадянське суспільство та мінімізується роль місцевих органів влади (дефакто вбудованих у державну вертикаль).

Більше того, у прагненні посилити владний вплив центру ініційовані зверху практики реформування держави весь час переходять через обмеження не тільки ліберально-демократичних цінностей, що спонукають політиків і чиновників діяти у відповідному дусі, а й конституційних принципів, нерідко і відповідних положень конкретних законодавчих актів. У результаті в діяльності панівних верств не просто активізуються авторитарні мотиви, а й наочно виявляються риси нібито вже забутої поліцейської держави. Дедалі більш наочно проступають політичні мотиви діяльності силових та адміністративних структур, вибірковість у застосуванні ними законів держави.

При цьому відхід від деяких демократичних стандартів, архаїчні і авторитарні установки (шоправда, часто в поєднанні з існуючими антиросійськими стереотипами) дають в цілому негативний ефект. Тож не дивно, що в російській державі наростає взаємне непорозуміння у відносинах з іноземними партнерами, а просування її цілей на «зовнішньополітичному ринку» створює «нові стіни». І, на жаль, це формує додаткові передумови для здійснення внутрішніх реформ без будь-яких демократичних «міфів», а альтернатива розвитку країни вбачається в її зосередженості на індустріальному зростанні. Така лінія розвитку, безперечно, має свою перспективу, проте передбачає

послідовне відчуження Росії від клубу провідних держав і втрату нею тих переваг, які були досягнуті країною в 1990-ті роки. Тим більше з огляду на небажання влади реально використовувати демократизацію держави для політичної компенсації втрати свого статусу. Маючи ж статус середньорозвиненої індустріальної країни, яка не має особливих, крім військових, додаткових ресурсів для посилення зовнішнього впливу, Росія буде змушена більше думати про збереження соціально-економічної інтеграції суспільства і навіть про свою територіальну цілісність. Такою є неминуча плата за відмову від реальної демократизації держави і суспільства.

Звісно, і західні країни відрізняються за темпами реформування. Зокрема, на відміну від англосаксонських країн, країни європейського континенту «розгойдувалися» довше, реформи в них почалися пізніше і в більш обмежених масштабах. Специфіку процесів, що відбувалися в них, розглянемо на прикладі Німеччини та Франції.

Однак за всіх відмінностей, іноді досить істотних, ці процеси мають один загальний вектор, один загальний пріоритет. Це підвищення якості обслуговування державою та її органами громадян і юридичних осіб за допомогою закріплення відповідних стандартів на інституціональному і культурному рівнях. Цей пріоритет часом не виявляється прямо і безпосередньо, але іманентно наявний завжди, в усякому разі на рівні завдання. Мета служіння людям – щось самоочевидне, щось, що випливає з самої природи демократичної державності. Інакше кажучи, держави в західних країнах вже давно повернені обличчям до громадян і все більше прагнуть відповідати їхнім зростаючим вимогам і очікуванням, бо до цього їх зобов'язує демократична природа їхніх систем.

У російських же реформах ця мета існувала й існує в кращому разі десь на периферії. Щодо чиновництва з його перевернутою шкалою цінностей, явно завищеною самооцінкою і втратою навіть інстинкту самозбереження, то його стан є не лише гальмом для розвитку країни, а й загроза самому її існуванню. І тому погляд на нього крізь призму інших, якісно більш ефективних і, головне, більш людських зразків уявляється дуже важливим для самопізнання й саморозвитку.

Більше того, у Російській Федерації на цей час державна служба взагалі поєднує принципи азіатської бюрократії (ієрархія, чиношанування, патерналізм і клановість) і форму раціональної бюрократії – професійний принцип підбору кадрів, формалізацію й уніфікацію процесу прийняття рішень, деперсоніфікацію відповідальності [53, с. 10].

Російські дослідники С. Плаксін та А. Жулін запропонували три комбінації базових інструментів для реформування сфери державного управління. Умовно вони позначили їх як «технологічні», «інституціональні» та «кадрові».

При цьому, на їхню думку, «технологічний» інструментарій становить собою набір управлінських технологій, що раціоналізують внутрішні процедури діяльності органів влади, але не зачіпають рівень і якихось політичних (стратегічних) рішень, спосіб виконання доручення «зверху» в найбільш економічний спосіб. Ці інструменти пов'язані, перш за все, з перенесенням усталених управлінських технологій бізнесу, таких, як управління кадрами, бізнес-процесами, плануванням, впровадження механізмів аутсорсингу, результативних контрактів (для підвідомчих установ і організацій), у практику державного управління. Самі технології запозичуються з «модного асортименту» сучасного менеджменту. При цьому акцент робиться на формалізації процедур і внутрішньому контролю їх виконання. Отже, «технологічний» підхід впливає на реальну операційну діяльність, суттєво зменшуючи витрати взаємодії агентів з державою, але не надаючи серйозному аналізу саму необхідність подібної взаємодії.

Прагнення до вдосконалення «технологічного» інструментарію, зокрема, у Росії, призвело до розроблення адміністративних регламентів, впровадження формалізованих механізмів управління за результатами, планування, бюджетування. У країнах же з розвиненим державним управлінням цей інструментарій використовувався, поки не був досягнутий певний рівень ефективності, межа якого визначалася високими витратами внутрішнього контролю, після чого стався перехід до наступного типу інструментів.

Звісно ж, можливості використання цього інструментарію ще досить значні. По-перше, впровадження управлінських новацій «технологічного» характеру йде повільно. По-друге, «технологічні» інструменти застосовуються переважно на рівні окремих органів виконавчої влади (що зумовлено самою суттю цих інструментів), але нечасто використовуються на рівні міжвідомчої взаємодії, тоді як значна кількість процесів (особливо в частині «складних» державних послуг) в окремому органі влади – частина більш загальних міжвідомчих процедур.

Щодо «інституціонального» інструментарію, то він передбачає створення стійких інститутів громадської участі в процесах підготовки і прийняття державних управлінських рішень, коригування самих рішень і процедур їх реалізації органами влади, а також формування

прийнятих і підтриманих суспільством механізмів зворотного зв'язку. Розвиток таких інститутів призводить до часткового заміщення внутрішнього контролю стійкими формами взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства, становлення процедур поза-і досудового оскарження. Застосування «інституціональних» інструментів сприяє сприйняттю державних чиновників як «найманих менеджерів», посиленню впливу організованих груп громадянського суспільства на будь-які політичні рішення законодавчої і виконавчої гілок влади.

Цей напрямок, традиційний для країн з розвинутою системою державного управління, поступово витісняє перший, «технологічний» інструментарій. З погляду результативності реформи як способу підвищення якості державних і бюджетних послуг, зниження витрат взаємодії з державою і зменшення тягаря регулювання в цілому цей підхід, заснований на громадському контролі, незважаючи на порівняно високі витрати його впровадження, є оптимальним у довгостроковій перспективі.

Сьогодні елементами такого підходу є вимоги публічного обговорення при розробленні адміністративних регламентів, створення громадських рад при органах виконавчої влади тощо. Надалі бажано розширення участі представників організованого громадянського суспільства в усіх процедурах прийняття рішень (у тому числі й на рівні законодавчої влади) та контролю за їх виконанням.

Разом з тим серйозні заперечення викликає сама теза про можливість використання «інституціонального» інструментарію державою. Застосування таких інструментів свідчить про досягнення громадянським суспільством певного рівня розвитку, але сам процес слабо контролюється державою. Однак, на відміну від формування громадянського суспільства як системи усталених поглядів широкого кола громадян, створення механізмів громадського впливу у вигляді формальних інститутів видається більш простим завданням, яке вимагає не стільки втручання та державної підтримки абстрактних громадських ініціатив, скільки відсутності державної опіки створюваних дорадчих, наглядових органів, інших форм формальної громадської участі. Залучення до складу ряду урядових комісій та їх робочих груп представників громадських об'єднань, галузевих асоціацій, об'єднань бізнесу вже дозволило врахувати реальні інтереси недержавних груп впливу.

Широке використання «інституціональних» інструментів сприяє суттєвому підвищенню якості прийнятих рішень, більшої задоволеності

громадян та організацій їх результатами. Так, наприклад, хартії громадян у Великобританії виявилися для них більш ефективними з погляду одержуваної вигоди, ніж усі проведені оптимізації бізнес-процесів.

Щодо «кадрового» інструментарію, то він є традиційним для адміністративної системи Росії, Білорусі й деяких інших пострадянських республік і полягає в підтриманні стабільності системи управління шляхом призначення керівників, які орієнтовані на роботу з поточною управлінською командою і мають чітко поставлені завдання розвитку (регулювання) сфери, що знаходиться в їхньому віданні. Це означає перерозподіл посад і повноважень між органами влади, зокрема створення нових органів, без зміни суті їхньої діяльності в межах наявних функцій (повноважень).

Процедури організації внутрішньої діяльності органів влади змінюються виключно залежно від ініціативи керівника, розрізняючись лише рівнем дисципліни, при цьому технології оптимізації практично не використовуються. Розв'язання окремих проблем управління відбувається на основі нових кадрових призначень з мінімальним перерозподілом повноважень між органами, що визначаються здебільшого апаратною «вагою» керівника або оцінкою керівництвом країни ступеню важливості тієї чи іншої проблеми. Причому в цілому обсяг повноважень держави не змінюється, але відбувається інерційне, не обмежене суспільством розширення повноважень її окремих органів. Наприклад, традиційна спроба стримати зростання витрат на сформованому рівні призводить до виникнення нових форм фінансування (цільові програми, національні проекти, інші програмні та проектні форми), що, по суті, є додатковим джерелом коштів стосовно поточного функціоналу органів влади.

Використання цього інструментарію підтримується корпоративним вищим чиновництвом, орієнтованим на ротацію як усередині державного апарату й державного сектору економіки, так і в межах топ-менеджменту приватних структур, що тісно взаємодіють з державою.

Показово, що країни, які служать прикладами найкращої практики державного управління, спочатку всіляко використовували «технологічний» підхід, потім практично повністю переорієнтувалися на розвиток «інститутів», створюючи й посилюючи зворотний зв'язок із суспільством [295].

Поточний етап реформи в Україні, безперечно, спрямований на «технологічний» підхід, що є кроком вперед. На жаль, на практиці, як і раніше, часто використовуються «кадрові» рішення.

Аналіз досвіду інших країн дозволяє дійти таких висновків щодо ефективних підходів до реалізації інституціональної реформи в умовах багаторівневої системи державного управління.

Перш за все, слід мати на увазі, що ефективність правових інструментів залежить від супроводжувальних механізмів, а надмірний акцент на правові інструменти створює ризик «зависання» систем.

Розгляд правових інструментів допомагає пояснити, чому в багатьох випадках «реформи за законом» мали незадовільні результати, зокрема, у Росії. Успіх застосування рамкового законодавства залежить від дотримання жорстких вимог, що особливо наочно демонструють приклади Іспанії та Німеччини. Щоб домогтися успіху, потрібно вміти дивитися вперед, уміло вибудовувати процеси розроблення реформ на федеральному рівні, а також проводити інтенсивне навчання кадрів практичним навичкам на всіх рівнях державної влади. У зв'язку з цим дуже важливим є попереднє опрацювання, особливо в тому, що стосується підготовки підзаконних актів. Припущення про те, що застосування рамкового законодавства автоматично створює єдину систему державної служби (або державного управління, або управління бюджетом) також є помилковим, що підтверджується, наприклад, у Німеччині повільним і громіздким процесом інтеграції земель колишньої Східної Німеччини. Більш успішний досвід Бразилії висвічує ще два питання. По-перше, використання конституційних механізмів може сприяти подоланню деяких ієрархічних проблем, пов'язаних з рамковим законодавством, але при цьому необхідними є час, терпіння і створення коаліцій. Основна причина, за якою бразильські реформи (також значною мірою засновані на правових механізмах) принесли гарні результати, тоді як інші країни не зовсім досягли успіху в цьому, полягає в тому, що розробники реформ в Бразилії усвідомлено провели роботу з формування широкої коаліції на підтримку реформи і були готовими до того, що розв'язання цього завдання може тривати аж до п'яти років. Найбільш цікавим елементом бразильських реформ в цьому плані є те, що після того як на федеральному рівні відданість реформі ослабла внаслідок зміни політичного керівництва, процес реформування на регіональному рівні зберіг свою динаміку.

Крім того, слід пам'ятати, що ключові фактори успішної реалізації реформи – формування коаліцій та мережі обміну інформацією.

Дві з трьох країн, у яких інституційні механізми консультацій між різними рівнями державної влади використовувалися найбільш

широко, досягли найбільших успіхів в реалізації реформи, що доводить важливість цього інструменту, який, зокрема, у Росії не знайшов широкого поширення. Австралія ж, яка створила систему Ради урядів Австралії (COAG), і Бразилія, що діяла через Раду секретарів державного управління федеративних штатів (CONFAZ), є найбільш успішними реформаторами з-поміж країн, включених в наш порівняльний аналіз, і саме вони значною мірою спиралися на консультативні структури. Процес розроблення та реалізації політики підвищення конкурентоспроможності Австралії дає ще один класичний приклад того, як можна вибудовувати такі процеси. Консультативні структури Іспанії відіграли меншу роль у процесах реформування, але це переважно пояснювалося тривалим діалогом про роль федерального уряду та муніципальних органів взагалі, який і задушив систему консультацій. У Канаді та Австрії широко використовували методи поширення успішного досвіду та позитивних прикладів. При тому, що в обох випадках реалізація реформ на регіональному рівні була далеко нерівномірною (хоча в Австрії це, скоріше, було питанням не принципу, а часу), це не вважалося в цих країнах серйозною проблемою.

Однак слід мати на увазі підводне каміння систем бюджетного стимулювання.

Річ у тім, що системи бюджетних стимулів є потенційно привабливими інструментами для стимулювання реформ — як інституціональних, так і галузевих. Разом з тим аналіз досвіду країн, включених в порівняльний аналіз, виявляє потенційні недоліки таких систем, зокрема:

- ризик негативних наслідків для системи соціальних послуг (за негативних стимулів);
- ризик суб'єктивності при прийнятті рішень, особливо у сферах, пов'язаних з адміністративною реформою;
- ризик виключення регіонів з низьким потенціалом (адміністративних і бюджетних).

Проте досвід і Бразилії, і Росії свідчить, що системи бюджетних стимулів можуть справляти й потужний позитивний вплив щодо стабілізації бюджетної системи, розвитку прагнення до нововведень в управлінні бюджетом або просто зміни культури фінансового менеджменту в державних органах. Тому в подальшому, безперечно, не варто відмовлятися від подібних механізмів. Водночас при розгляді можливості їх використання слід передбачити певні заходи пом'якшувального характеру, зокрема:

- виділення спеціальних асигнувань вразливим регіонам і регіонам з низьким потенціалом (для запобігання посилення нерівності) переважно в межах спеціального фонду, на основі чітких правил і за умови дотримання певних мінімальних вимог;
- перевірка здатності регіонів надавати основні суспільні послуги (у разі санкцій) у подальшому;
- використання максимально чітких і таких, що перевіряються, критеріїв, особливо щодо більш «інтелектуальних» сфер реформи — таких, як стандарти державних послуг і т. ін.

Зрозуміло, що жодна комплексна реформа не може бути успішною без фінансування в достатньому обсязі і загальнодоступних програм розвитку потенціалу. Це тим більш справедливо для країн з перехідною економікою, де необхідні навички реалізації реформ просто відсутні. Досвід Бразилії та Іспанії, економіка яких до початку реформ перебувала в перехідному періоді, демонструє реальну необхідність доступу до можливостей розвитку потенціалу, а також наявності структур, які допомагають формувати установку на впровадження змін (наприклад, навчальних закладів). Без цих ключових факторів неможливо забезпечити успіх реформ, особливо в багаторівневих системах державного управління.

До того ж комплексні реформи вимагають інтегрованої системи управління й підходу, що передбачає застосування різних інструментів.

Відсутність інтегрованого підходу до взаємопов'язаних реформ — це головний чинник ризику при реалізації реформ. Комплексні процеси реформування, як в Австралії та Бразилії, і меншою мірою в Канаді, вимагають єдності управління або, щонайменше, єдиної системи контролю, особливо якщо ставиться завдання успішної реалізації на регіональному рівні. Пов'язані з цим аспектом ризику тим вищі, чим більшою є кількість суб'єктів федерації, які повинні бути охоплені реформою. Крім того, не можна очікувати, що той чи інший аспект реформи можна буде реалізувати за допомогою тільки одного (або переважно одного) інструмента. Звісно ж, що мінімальний набір інструментів має становити собою, щонайменше, комбінацію стійких консультативних структур з інструментами законодавства і розвитку потенціалу. Система стимулів у зв'язку з цим може мати лише допоміжне значення, оскільки вона не спрацює за відсутності трьох інших складових і створить загрозу загострення існуючих проблем.

Успіх як авторитарних, так і демократичних урядів був проаналізований їхніми колегами на пострадянському просторі.

У жовтні 1997 р. президент Казахстану Н. Назарбаєв у своєму посланні народу «Казахстан-2030: Процвітання, безпека та покращення добробуту всіх казахстанців» заявив: «Уряди, що домоглися успіху, є компактними і сконцентрованими на кількох найголовніших функціях, які може виконувати лише держава. Більш того, ефективні уряди фокусуються на обмеженій кількості пріоритетів і на реалізації стратегій з приводу досягнення цих цілей.

Ефективність уряду ґрунтується на трьох взаємозалежних чинниках: його структурній організації, стратегічній координації, рівні підготовки кадрів. Нашим завданням на найближче майбутнє стане створення невеликого й гнучкого апарату, що складається із здібних і відданих кадрів, які володіють методами стратегічного планування.

Зайве говорити, що відсутність координації між міністерствами та відомствами, між регіонами — одна з основних причин кризових явищ у соціально-економічному житті. Не відповідають один одному обсяги відповідальності за вирішення конкретних завдань. Дублювання функцій і кругова порука призводять до тяганини і бюрократичним міжусобиць, відписок і колективної безвідповідальності. Це суть і дійсність сучасного державного управління» [319, с. 26].

Звісно, однозначно ми не можемо погодитися з винятково урядовою організацією успіху реформ. Насправді у будь-якому суспільстві, і в Україні теж, відбувається природний процес руйнування старих інститутів і виникнення нових. На цей процес впливають здебільшого нові технології і культури інших націй. Наприклад, на Україну впливає російська і західна культура.

І якщо реформатори вгадають цю динаміку змін, то вони можуть, так би мовити, потрапити в резонанс і дещо прискорити процес змін, який сам по собі природно відбувається в суспільстві.

Інакше кажучи, якщо люди, які взялися за реформи, вгадають динаміку змін, то вони можуть отримати позитивний ефект. Їхні реформи виявляться успішними.

Як приклад можна навести СРСР за часів Й. Сталіна, який, розуміючи, що війна обов'язково незабаром почнеться, намагався підготуватися до неї: «Ми відстали від провідних країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань у десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть» [357, с. 362]. І тут йому дуже пощастило: низхідна хвиля четвертого великого «кондратьєвського циклу» породила Велику депресію. Провівши через колективізацію та голодомор вилучення селянського майна і «задушивши» дрібну буржуазію, що народ-

жувалася в умовах НЕПу, Й. Сталін зібрав значні фінансові ресурси для початку індустріалізації країни.

У найбільш розвинених країн Європи і в США були куплені тисячі повнокомплектних заводів і фабрик з новітніми на той час технологіями та обладнанням. Тисячі фахівців, інженерів і техніків з розвинених країн світу були запрошені в СРСР для створення тут нового технологічного устрою, заснованого на двигуні внутрішнього згорання та конвеєрному виробництві Форда. І Радянський Союз за десятиліття одним стрибком перескочив одразу на четвертий технологічний устрій, ставши врівень з найбільш розвиненими країнами світу [6].

Як бачимо, успіх сталінської індустріалізації полягав у тому, що більшовики на чолі з Й. Сталіним, що називається, «осіддали тренд» ІV технологічного устрою, який тривав протягом 1930–1980 рр. Його ядром і справді були автомобілебудування, тракторобудування, кольорова металургія, виробництво товарів тривалого користування, синтетичні матеріали, органічна хімія, виробництво та переробка нафти.

При цьому не можна не погодитися з тими вченими, які наполягають на тому, що сталінська індустріалізація не мала б успіху, якби «...Сталін не плюнув на модернізацію Росії за планом ДЕЕЛРО¹ (третій устрій) і використовуючи Велику депресію Заходу 1929–1933 рр. (у нас «кардинальний перелом у соціалістичному будівництві» 1929 р.) і не пішов на попередження відразу до четвертого устрою (мотори внутрішнього згорання)» [322]. Як цілком слушно писав з цього приводу А. Самарський, «...феномен СРСР пояснюється тим, що його індустріалізація відбувалася саме під час становлення нового технологічного устрою – у 30-ті роки минулого століття, і ця обставина дозволила сформувати його продуктивні сили відповідно до нових вимог світового виробництва. Відбудься індустріалізація хоча б на п'ять років раніше чи пізніше – невідомо, хто б виграв Другу світову і як би склалася наша історія» [328].

Згадані вище С. Плаксін та А. Жулін запропонували чотири стратегії розвитку державного апарату.

1. *Стратегія «Інерція»*, яка передбачає подальший розвиток нинішніх методів реформування державного управління з акцентом на «технологічні» інструменти. При цьому навряд чи вдасться істотно скоротити застосування «кадрових», а прогрес у галузі «інституційних» буде незначним. Основний ризик даного варіанту: реальний

¹«Державна електрифікація Росії» – рос. «ГОЭЛРО».

розвиток «технологічних» інструментів може підмінятися імітацією і блокуватися на рівні політичних рішень.

2. У *стратегії «Райтс»* ключовим елементом можливого реформування системи державного апарату буде «кадровий» інструментарій, спрямований на контроль над ключовими розподільними грошовими потоками. Можуть обмежено застосовуватися й «технологічні» інструменти, орієнтовані на підвищення якості державних і бюджетних послуг, пов'язаних з перерозподілом ресурсів, що зумовлює суспільну підтримку керівництва країни. Як показує досвід реалізації національних проєктів, розподіл коштів можливий і без використання нових «технологічних» інструментів, але при цьому істотно знижується ефективність витрачання грошових ресурсів. Разом з тим масштаби застосування таких інструментів будуть цілком визначатися рівнем «просвітництва» і «ліберальності» керівництва країни.

Зазначимо, що при падінні світових цін на експортовані енергоносії та іншу продукцію видобувних галузей результативність двох перших стратегій у сфері державного управління знижуватиметься. Це призведе або до деградації системи держуправління, або до більш активного використання не тільки «технологічного», а й «інституціонального» інструментарію.

3. *Стратегія «Мобілізація»* передбачає застосування в чистому вигляді «кадрового» ресурсу і домінування політичної волі в прийнятті та реалізації тих чи інших рішень. Необхідність у «технологічних» інструментах відпадає, оскільки мобілізація коштів та їх використання перебуватимуть під безпосереднім контролем перших осіб держави, а всі інвестиції, які не приносять очевидного результату в короткостроковій перспективі, переорієнтуються на напрямки, оголошені «пріоритетними».

4. *Стратегія «Модернізація»* передбачає максимально широке застосування «інституціонального» інструментарію. У цьому разі «кадровий» підхід буде відігравати підпорядковану роль, а акцент з «технологічних» інструментів поступово стане переноситися на «інституціональні». Як показує практика, кардинальне підвищення ефективності державного управління можливе лише за умови максимально широкого застосування «інституціональних» інструментів на рівні вироблення й контролю за реалізацією державних управлінських рішень з використанням «технологічних» інструментів при їх здійсненні (виконанні державних функцій). Отже, реалізація стратегії модернізації – найкра-

ший варіант розвитку системи державного управління. Однак парадокс полягає в тому, що активне громадянське суспільство, що є необхідною умовою його втілення в життя, не може бути створене державою в директивному порядку, тобто на сучасному етапі реформування першорядного значення (крім заходів з розвитку НКО) набуває система стимулів і компенсацій державним апаратом, що сприяє впровадженню «інституціональних» інструментів.

Ключова проблема реалізації будь-якого сценарію реформи державного управління полягає в тому, що державний апарат повинен реформувати сам себе, що можливе тільки за наявності політичної волі і тиску з боку громадянського суспільства. При цьому основні потенційні групи протидії змінам зосереджені переважно саме всередині державного апарату. Інакше кажучи, побудова адекватної системи стимулів вимагає створення механізмів компенсації безпосередньо в системі державної служби.

Водночас у межах кожної із стратегій були виявлені необхідні компенсаційні заходи, спрямовані на зниження рівня опору реформам, адже для успіху реформи державного управління, яка реалізується силами самого державного апарату, необхідною стає адекватна система компенсацій для потенційних груп протидії і переваг – для потенційних груп підтримки.

У стратегії «Інерція» основний елемент адміністративної реформи – застосування «технологічних» інструментів, що передбачає більш активне втручання в діяльність державних службовців. У результаті для них виникають такі наслідки:

- посилюється регламентація їхньої діяльності завдяки відображенню в посадових регламентах адміністративних процедур;
- використовуються конкурсні засади заміщення посад державної цивільної служби на основі орієнтації на вимірювані результати;
- скорочуються можливості покладання додаткових витрат (включаючи негрошові) на заявника при реалізації рішень у результаті оптимізації адміністративно-управлінських процедур у процесі адміністративного моделювання;
- розширюються можливості внутрішнього контролю, зокрема шляхом упровадження інформаційно-комунікативних технологій.

Це забезпечить зменшення «низової корупції», але процес прийняття управлінських рішень та повноваження керівників федеральних органів виконавчої влади (приблизно до рівня директорів департаментів), керівників суб'єктів РФ порушені не будуть. «Ядром»

групи протидії виявляться пересічні державні службовці. Отже, як механізм компенсацій на цьому рівні повинні використовуватися такі інструменти, як підвищення базового рівня оплати праці, її прив'язка до досягнутих результатів (так званий ефективний контракт з державним службовцем), підвищення статусу, розширення соціальних гарантій, поширення гнучких методів роботи (проектне управління, ротация, делегування повноважень і т. п.).

Ситуація з керівним складом органів виконавчої влади не така однозначна. Застосування «технологічних» інструментів підвищує керованість, що підтримується керівниками. Негативними (для них) наслідками тут виявляються скорочення чисельності підлеглих або зменшення обсягу виконуваних функцій. Зазначимо також імовірне скорочення корупційних надходжень з нижніх рівнів. Як механізми компенсацій в цьому разі можуть розглядатися підвищення соціального статусу і надання в розпорядження керівників певних обсягів бюджетних коштів з самого початку складно специфікованими результатами, наприклад, розширення бюджету науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, матеріальне стимулювання здійснення реформ. Крім того, у процесі поступового впровадження «технологічних» інструментів керівники, які використовують старі напрацьовані «корупційні» схеми, можуть піти, і з'явиться можливість реалізовувати реформи за нового, некорумпованого, керівництва.

Іншою потенційною групою протидії є представники бізнес-спільноти, «афілійовані» з державою, тобто пов'язані з конкретними чиновниками. Першим кроком на шляху подолання їхнього можливого опору повинно стати забезпечення максимальної публічності процесу реформування та прозорості його результатів. Крім того, необхідно підтримати зусилля представників решти бізнес-спільноти, спрямовані на реформування державного апарату, а також розробити систему компенсаційних заходів, індивідуальну для кожної галузі або ринку.

Групи підтримки в даних перетворень досить широкі, але не концентровані: суспільство і представники бізнесу — переважно середнього з відповідальною громадянською позицією (імовірна підтримка перш за все з боку малого і середнього бізнесу, що не має можливостей укласти індивідуальні домовленості з приводу зміни системи правил і чинного за правилами, запропонованими органами влади), частково великого, іноземного, а також керівництво країни і суб'єктів РФ, для яких підвищується керованість підлеглими. Ефектив-

на реалізація даного сценарію можлива тільки в разі запровадження компенсаційних механізмів, що здатна підвищити виконуваність (скорочення вартості реалізації) прийнятих рішень за незначного покращення їх якості.

Застосування або тотальне домінування «кадрових» інструментів у поєднанні з використанням «технологічних» за залишковим принципом (стратегії «Рантьє» і «Мобілізація») призведуть до формування міцної групи підтримки з боку державних службовців, внесених до «кадрового резерву» керівництва країни, особливо тих, хто обіймає значущі (з погляду обсягу фінансових надходжень) канали мобілізації та розподілу ресурсів. Додатковими групами підтримки в цьому разі будуть представники великого бізнесу, громадян і регіонів, залучені в розподільні потоки. Подібні коаліції будуть значно ширшими за сценарія «Рантьє», коли акумульовані кошти спрямовуються на перерозподіл усередині країни, а не на забезпечення зовнішньої експансії.

Природно, що протидія виникне з боку суб'єктів, які не залучені в розподільні потоки. Єдиним засобом її нейтралізації є їхнє залучення до таких процесів. За активної позиції цих груп і відносного скорочення обсягу розподілюваних ресурсів можливе «кероване» застосування «технологічних» інструментів.

Отже, реалізація сценаріїв «Рантьє» і «Мобілізація» не вимагає великих перетворень системи державної цивільної служби (тобто створення системи компенсацій) і консервує існуючий низький (витратний) рівень виконання прийнятих рішень за недостатньої їх якості.

Основною відмінністю стратегії «Модернізація» є домінування «інституціональної» складової реформування поряд із застосуванням «технологічних» інструментів. Підвищення ролі інститутів громадянського суспільства в контролі за прийняттям та реалізацією управлінських рішень спричинить:

- скорочення повноважень щодо прийняття нерегламентованих рішень уповноваженою особою на її розсуд;
- виникнення обмежень на прийняття рішень і поліпшення їх якості;
- зміцнення виконавської дисципліни внаслідок розвитку процедур оскарження й дієвого громадського контролю.

При цьому на рядових державних службовців (виконавців) більш впливатимуть «технологічні» інструменти, тому необхідно використовувати відповідні компенсаційні заходи. Додаткові зусилля будуть потрібні здебільшого на рівнях керівників органів виконавчої влади.

Для нейтралізації цієї найсерйознішою групи протидії потрібно, по-перше, розвивати систему компенсацій і, по-друге, змінити стратегію їх впровадження. В існуючих умовах послідовне розширення використання «інституціональних» інструментів (за сферами застосування та обсягами повноважень) є найбільш ефективною стратегією і дозволить поступово досягти бажаних результатів. Розвиток системи компенсацій може здійснюватися також шляхом створення комфортних можливостей звільнення з вищих посад державної служби (так звані «золоті парашути»), наприклад, у бізнес, партійні або дослідницькі структури і т. ін.

За аналогією з інерційним сценарієм групи протидії сформуються і в середовищі бізнес-спільноти, «афілійованої» з державою. Відмінність полягає в тому, що можливості громадянського суспільства із встановлення та просування цивілізованих правил гри, які базуються на добросовісній конкуренції, тут значно більші.

Найважливішими групами підтримки даного сценарію є інтелектуальна еліта, представники громадянського суспільства та бізнес-спільноти (крім раніше «афілійованих» з державою), чия роль помітно зростає. Отже, успішність його впровадження залежить від розвиненості громадянського суспільства і можливостей залучення структур останнього в процес контролю [295].

Звісно, С. Плаксін та А. Жулін розглядають зазначені стратегії та компенсаційні заходи для Росії. Проте і в Україні ці ідеї можуть застосовуватися.

Зокрема, у межах стратегії «Модернізація» до реформування державного апарату залучається громадянське суспільство, яке зараз активно заявляє про себе в нашій країні.

1.2. Антибюрократичні державні технології

Першою з відомих антибюрократичних технологій, які спадають на думку, і, в уявленні багатьох пересічних громадян, найбільш ефективною, є диктатура.

Цей термін походить від лат. *dicto* – диктую, наказую. Він позначає необмежене володарювання однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов'язане жодними законами.

Історія диктатури починається ще у стародавнього Риму, де диктатором визнавалася посадова особа, яка тимчасово (на 6 місяців) зосереджувала в своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої,

судової та військової влади. Диктатор призначався за згодою сенату в умовах найвищої небезпеки для держави як внутрішнього (заколот), так і зовнішнього (війна) характеру. Як тільки-но мету диктатури було досягнуто, диктатор складав з себе повноваження і держава поверталася до звичайного режиму. Така диктатура аж до 202 р. до н. е. себе активно проявляла [193, с. 151]. Проте у 82 р. до н. е. Люцій Корнелій Сулла отримав статус диктатора «на невизначений час з необмеженими повноваженнями» [51, с. 237]. У 79 р. до н. е. він чомусь склав з себе диктаторські повноваження і відїхав до свого маєтку, де до самої смерті (вона трапилася через рік) писав мемуари і вудив рибу [51, с. 238].

У 45 р. до н. е. статус «довічного» диктатора отримав Гай Юлій Цезар [115, с. 43–44]. Проте, на відміну від Сулли, влада Цезаря була повалена силоміць: у 44 р. до н. е. він був зарізаний на засіданні Сенату 23 ударами кинджалів. І хоча, на відміну від Сулли, який відзначився так званими «проскрипційними списками», Цезар не був помічений у масових репресіях проти римських громадян, проте він досить широко використовував свої диктаторські повноваження. Зокрема, саме він запровадив знаменитий юліанський календар, яким ми користуємося й зараз (мається на увазі, наприклад, Новий рік¹ і так званий «Старий Новий рік», який спирається саме на юліанський календар).

Зазвичай надзвичайні ситуації потребували надзвичайних заходів. Саме тому в Римі досить широко використовували методи насильства.

Сьогодні ж з «легкої» руки сучасних засобів масової інформації диктатура ототожнюється з державним свавіллям і авторитарним (іноді – тоталітарним) режимом. Проте, на наше переконання, це не зовсім відповідає дійсності.

Справді, в умовах диктатури можливість державного свавілля зростає аж занадто. Диктатура досить широко використовується авторитарними і тоталітарними режимами задля досягнення своїх цілей. Проте в тому самому Римі диктатура до правління Люція Корнелія Сулли встановлювалася на шість місяців. Під час свого президентства Франклін Делано Рузвельт досить ефективно використовував диктатуру для захисту «американського способу життя». Саме він, розпочинаючи боротьбу з Великою депресією, 5 березня 1933 р. своїм першим президентським актом тимчасово заклав усі без винятку банки країни [125, с. 173]. Під час президентських перегонів 1936 р. ФБР прослуховувала штаб-квартиру Республіканської партії, а в 1940 р.

¹ Відраховується за офіційним Григоріанським календарем.

під приводом боротьби з пронацистськими агентами воно отримало колосальні повноваження у сфері прослуховування телефонних переговорів [153, с. 404].

Не менш відомим є той факт, що під час Другої світової війни за особистим розпорядженням У. Черчіля були заарештовані практично всі (називають цифру 700 осіб) діячі та агітатори Британського союзу фашистів (БСФ). Керівник цієї організації О. Мослі без будь-якого суду був ув'язнений і за ґратами з дружиною просидів аж до 1942 року¹.

Як бачимо, диктатура досить ефективно використовується й у демократичних державах. І хоча це, зазвичай, називається використанням надзвичайних повноважень, проте фактично при реалізації останнього держава, перш за все, спирається на насильство, а отже, це – диктатура.

Як же диктатура може боротися з бюрократизмом?

Звернемося до історичного досвіду.

Так, у середовищі прихильників російського монархізму існує постулат: чиновники в царській Росії працювали вісім годин на день і за цей час могли вирішити всі питання, тоді як радянське чиновництво, працюючи по 16–18 год., так і не змогло досягти такого результату.

Так, це правда!

Але це не вся правда.

Річ у тім, що царський чиновник працював в умовах бюрократії, коли існували чітко визначені процедури і принципи, яким було по 100–150 років.

Уявимо собі таку картину.

Стіл. На столі дві папки – синя та зелена. У синій папці лежать папери: доповіді записки, різні прохання та ін. Зелена папка – пуста. Царський чиновник сідає за стіл, бере перший папір з синьої папки, уважно (чи не зовсім уважно) його читає, а потім накладає відповідну резолюцію. Після цього папір кладеться в зелену папку. Другий папір, третій... І так доти, доки синя папка не стане пустою. Зрозуміло, що за всім годин, якою б товстою не була синя папка, царський чиновник зможе переглянути всі папери і накласти відповідні резолюції.

Увечері ж приходиться кур'єр і забирає папери з зеленої папки, а нові папери складає в синю.

Звісно, це – ідеальна модель, але вона найкраще віддзеркалює російську бюрократію.

¹ До речі, його звільнення «за станом здоров'я» викликало обурення в усій країні.

Проте на початку ХХ ст. через війни (російсько-японська, Перша світова) та революції (1905–1907 рр. та в лютому (березні) 1917 р.) система починає втрачати стабільність: бюрократія набуває рис бюрократизму.

У жовтні (листопаді) 1917 р. в результаті збройного повстання¹ до влади в Російській республіці прийшов блок лівих сил: більшовики, ліві есери та анархісти. Вони вирішили зламати державний апарат царської Росії та створити новий, який, поміж іншим, зміг би поламати зазначений бюрократизм.

Одразу ж були звільнені практично всі чиновники царського апарату, проте, як цілком слушно було зазначено в «Новому часі» 24 жовтня 1917 р.: «Припустимо на хвилинку, що більшовики переможуть. Хто буде управляти нами тоді? Чи, може, кухарі?.. Чи пожежники? Конюхи, кочегари? Чи, може, няньки побіжать на засідання Державної ради в проміжках між пранням пелюшок? Хто ж? Хто ці державні діячі? Чи, може, слюсарі будуть піклуватися про театри, сантехніки – про дипломатію, столяри – про пошту та телеграф?.. Чи буде це? Ні.» [135, с. 250].

Зіткнувшись із необхідністю займатися поточним державним управлінням, нова влада прийняла рішення про залучення так званих «буржуазних спеціалістів». Проте в нових умовах останні не могли реалізувати свого потенціалу, і нова влада вперше зіткнулася з бюрократизмом.

Річ у тому, що, як видно з прикладу «двох папок», царські чиновники працювали за певними правилами. Прийшовши ж до радянських органів, вони зіткнулися з тим, що «папок немає». У результаті чиновники практично були безпорадними і не знали, що їм робити. Нова ж влада вирішила, що «буржуазні спеціалісти» саботують рішення радянської влади.

Саме тому в грудні 1917 року² на засіданні Ради Народних Комісарів – радянського уряду на підставі доповіді Ф. Дзержинського про необхідність утворення комісії з боротьби із саботажем була утворена Всеросійська надзвичайна комісія при Раді Народних Комісарів з боротьби з контрреволюцією та саботажем [215, с. 302], яка більш відома як ВЧК.

Певна річ, що серед царських чиновників могли бути сміливі люди, які були здатні саботувати рішення радянської влади, проте вважати, що це було соціальне явище, на нашу думку, є недоречним.

¹ Точніше – державного перевороту.

² Січні 1918 – за юліанським календарем.

Щоб це зрозуміти, слід звернутися до нещодавньої для того періоду історії.

1905 рік. Війна з Японією. Біля острова Цусіма зустрілися російська 2-га Тихоокеанська ескадра на чолі з віце-адміралом З. Рождественським та японський флот на чолі з адміралом Х. Того. Битва завершилася цілковитим розгромом росіян.

Відомий російський футуролог С. Переслегін наголошує, що помилковим стало рішення З. Рождественського йти до Владивостока через Корейську протоку. Проте першопричиною цієї поразки, на думку мислителя, став той факт, що ще напередодні війни «... Росія припустилася фатальної помилки: з фінансових міркувань її суднобудівельна програма відставала від японської більше, ніж на рік» [291, с. 34].

При цьому дослідник не пояснює, чому так сталося. Причиною ж такого кроку стала діяльність дядька імператора Миколи II – великого князя Олексія Олександровича, який присвоїв собі мільйони карбованців із коштів, які були виділені на флот і які великий князь витратив на подарунки для балерин. Як із сарказмом писав про це сучасник: «У кишенях чесного Олексія помістилося декілька броненосців та пара мільйонів Червоного Хреста. Причому він досить дотепно подарував балерині, яка була його коханкою, чудовий червоний хрест з рубінів. Вона ж наділа його у той же день, коли стало відомо про недостачу цих двох мільйонів» [48, с. 497].

При цьому немає жодних свідчень того, що царські чиновники якось протестували проти розкрадення державних коштів.

«Подвиг чиновника» – це той випадок, коли він бере на себе відповідальність або щось ініціює. Звісно, як громадяни держави чиновники можуть встати зі зброєю в руках на захист Вітчизни від зовнішнього ворога, проте припускати, що вони, за невеликим винятком, готові жертвувати своєю кар'єрою (не кажучи вже про необхідність йти на смерть) є абсолютно недоречним.

Саме тому, на нашу думку, чиновництво у своїй основній масі не могло саботувати рішення радянської влади: воно було занадто боязким.

На нашу думку, нова влада зіткнулася саме з бюрократизмом, коли чиновник приходив на роботу, а «папок немає». Ось чому він сидить на робочому місці і нічого не робить, при цьому отримуючи необхідну пайку. Зовні це виглядало як саботаж.

Спочатку нова влада намагалася боротися з бюрократизмом різною критикою, проте з початком «червоного терору» для вирішення справи досить широко почали використовувати насильство.

Утім, нічого позитивного це не дало, адже, за словами Р. Апресяна, нова влада, «поваливши колишній державний апарат, глибокі традиції бюрократизму практично не зачепила» [18, с. 187]. Більше того, майже відразу після жовтневого перевороту стали формуватися «авторитарно-бюрократичні тенденції революції: канцелярщина і тяганина в центрі переплетена з насильством на місцях» [220, с. 11]. Згодом же, вже за часів СРСР, відбулася «безпрецедентна за масштабами тотальна бюрократизація всіх сфер суспільного життя» [278, с. 38].

Отже, диктатура хоча й долає бюрократизм, проте в стратегічному плані дедалі більше стає пережитком минулого.

Аналогічною є й ситуація і з технологією соціальної ієрархії – правлінням осіб, які обіймають провідні посади виключно за правом походження. Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Тому є дещо небезпечними погляди, які висловлюють окремі політичні діячі України, визначаючи нашу державу як країну аграрну. Як приклад можна навести таке повідомлення: «Україна до 2017 р. може стати однією з провідних аграрних країн на світовому ринку. Про це заявив прем'єр-міністр України А. Яценюк під час засідання Кабінету Міністрів України. «Протягом 3-х років ми здатні не просто істотно збільшити обсяги виробництва (продукції АПК), а й стати однією з основних країн, які впливають на світовий ринок продовольства», – заявив А. Яценюк. Тому, за його словами, першим пунктом економічної програми уряду буде розвиток агропромислового комплексу. За словами А. Яценюка, вже проведено низку зустрічей з європейськими колегами, і скоро буде представлений пакет розвитку продовольчого сектора України. Прем'єр наголосив, що цей пакет отримає кредитну підтримку іноземних партнерів» [387].

З одного боку, сучасна Україна справді дуже нагадує аграрну цивілізацію Епохи Революцій XVI–XVIII ст., про що свідчить, зокрема, їх порівняльна характеристика (табл. 1), яку було здійснено свого часу [371, с. 114–115].

З іншого боку, домінуючою державною технологією в аграрній цивілізації є соціальна ієрархія (навіть бюрократія є прогресивною). Відомий дослідник феодалізму М. Блок, описуючи такий напрямок діяльності держави, як правосуддя, зазначав, що феодальне «...право судити дозволяло забезпечувати ефективне виконання підлеглими своїх обов'язків і, не дозволяючи їм виконувати вироки судів чужих, давало найнадійніший захист водночас і захищати їх, і панувати над ними» [42, с. 368–369].

Таблиця 1. Порівняльний аналіз Епохи Революцій аграрного суспільства з сучасною Україною

Назва (тип) революції	Епоха революцій аграрної цивілізації	Сучасні українські реалії
<i>Епоха великих географічних відкриттів</i> (світоглядна революція)	Світова цивілізація розширилася; було встановлено, що Земля має форму кулі; подорожі та пригоди в екзотичних країнах стають більш доступними для європейців	Зникла «залізна завіса»; почав розвиватися туризм подорожей; екзотичні країни стають більш доступними для громадян України
<i>Первинне накопичення капіталу</i> (економічна)	Характеризується практикою огорожувань, коли знищується незалежний власник-селянин; перші великі капітали створюються за рахунок бандитизму, піратства та спекуляцій лихварів, за рахунок пограбування колоній	Характеризується знищенням незалежного власника за рахунок грабіжницької податкової та бюрократичної політики; перші великі капітали створюються за рахунок бандитизму, неплатежі податків та спекуляцій, за рахунок пограбування власної країни
<i>Відродження</i> (культурна)	В епоху Відродження (Ренесанс) з'являється термін "Середньовіччя", яким позначається період від стародавньої античності та її відродження (у літературі – Петрарка, Шекспір та мистецтві – Леонардо де Вінчі, Мікеланджело, Рафаель та інших) в XVI столітті. Зростає інтерес до минулого	Зростає інтерес до минулого. З'являються праці І. Каганця "Арійський стандарт", Ю. Канигіна "Шлях аріїв", М. Чугуєнка "Україна, яка шокує", Ю. Шилова "Начало начал", якими починають зачитуватися громадяни України, що цікавляться проблемами української історії
<i>Реформація</i> (світоглядна)	Німецька церква стає незалежною від римської, підпорядковуючись світській владі німецьких князів	Православна церква Київського патріархату стає незалежною від Московського патріархату. Вона дедалі більшою мірою намагається втручатися в політику, агітуючи за того чи іншого кандидата на виборах
<i>Буржуазні революції</i> (політичні)	Відбулися в Нідерландах (утворилися Об'єднані провінції Голландії), Англії та Франції. Характеризуються насильницьким способом встановлення в цих країнах буржуазного ладу	Помаранчева революція, по суті, була буржуазно-демократичною. При цьому її демократичний (себто народний) характер ніхто не заперечує. Однак саме після неї починають встановлювати нові правила гри, які, на нашу думку, можуть призвести до буржуазних перетворень: підприємці перестануть боятися чиновницького свавілля, держава почне захищати бізнесменів, розвиватиметься індивідуальний, а згодом і корпоративний бізнес. До буржуазних політичних революцій можна віднести й Революцію гідності, яка відбулася під час Євромайдану у 2013–2014 рр.

Продовження табл. 1

Назва (тип) революції	Епоха революцій аграрної цивілізації	Сучасні українські реалії
<i>Просвітництво</i> (культурна)	З метою створення більшого рівня освіти нації (буржуазії), Д. Дідро та П. Гольбах створюють енциклопедію, де намагаються на доступному рівні пояснити явища природи та суспільства. Так почалося Просвітництво, якому служили (часто навіть усупереч інтересам держави) такі видатні особистості, як Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо (Франція), С. Пуфендорф, Х. Вольф, Х. Томазій (Німеччина), Дж. Віко, Ч. Беккарія (Італія), О. Радищев (Росія), Г. Сковорода (Україна). Просвітителів переслідували, проте вони ніколи не припиняли своєї діяльності, створюючи нові моделі держави і суспільства	Створюються нові навчальні заклади. Спілка "Знання" намагається дати народу більше знань. З'являються нові концепції держави (гетьманат, соціополіс тощо), проте навіть їх основоположників важко назвати служителями ідеї, які йдуть навіть усупереч владі, коли остання перешкоджає запровадженню ідеї в життя. Більшість представників соціально-гуманітарної науки займаються лише тлумаченням вже відомих концепцій, не намагаючись створити щось нове
<i>Боротьба за незалежність</i> (політична)	У результаті боротьби за незалежність з'явилися США. Проте поряд з буржуазно-індустріальним у цій країні залишалися елементи аграрно-рабовласницького ладу, який самі американці були змушені знищити під час кривавої громадянської війни середини XIX століття. На боці південних штатів виступили країни Заходу (тоді його уособлювала Західна Європа і, перш за все, Англія і Франція), який хотів зберегти залежність США від цих країн. На боці Півночі (центральної влади) виступила Росія.	У результаті боротьби за незалежність з'явилася Україна. Проте поряд з більш сучасними державними інститутами (президент, професійний парламент тощо) у ній залишилися залишки радянського ладу. У 2014 р. розпочалося гостре протистояння між прихильниками радянського ладу (її уособлювали підтримані членами КПУ та «Партії регіонів», терористичні організації ДНР і ЛНР) та прихильниками нової, більш сучасної України (її уособлювали прихильники європейського вибору України). На боці ЛНР і ДНР виступила РФ, яка прагнула зберегти залежність від неї України. На боці центральної влади виступили країни Заходу

В умовах феодального суспільства феодал здебільшого судив своїх кріпаків на власний розсуд, а тому, дійсно, бюрократизму в тих умовах бути не могло.

Водночас запровадження соціальної ієрархії в сучасних умовах може призвести до фактичного відродження феодальних порядків.

Зокрема, на нашу думку, саме така ситуація склалася в Україні протягом 1999–2004 рр., коли в нашій державі фактично запанував своєрідний «квазіфеодальний» тип.

Це можна зрозуміти, якщо порівняти європейський феодалізм з українськими реаліями кінця ХХ – початку ХХІ ст. (табл. 2), що свого часу було здійснено [369, с. 180–182].

Не менш вражаючою виявляється картина, яка склалася в Україні до перемоги Помаранчевої революції 2004 р., коли, на нашу думку, були створені своєрідні феодальні сходи, які дуже нагадували середньовічні (рис. 1).

Інакше кажучи, якщо диктатура та соціальна ієрархія здебільшого є технологіями минулого, то адхократія, креативна корпорація, електронне урядування та розумна організація мають колосальний

Таблиця 2. Порівняльний аналіз феодального суспільства Середньовічної Європи з Україною до Помаранчевої революції

Європейський феодалізм Середньовіччя	Українські реалії
Наявність феодальної власності, що становить собою монополію панівного класу (феодалів) на основний засіб виробництва – землю. Виражається як у формі власності феодальної ієрархії в цілому, так і у формі державної власності	Наявність монопольної приватної власності панівного класу (олігархів) на паливно-енергетичний комплекс. Виражається як у формі власності окремих олігархів, так і у формі державної власності
Феодальна власність на землю нерозривно пов'язана з пануванням над безпосередніми виробниками – селянами	Олігархічна власність на паливно-енергетичний комплекс нерозривно пов'язана з пануванням над громадянами України, адже саме від ПЕК залежить існування всіх галузей сучасної економіки – так само, як в умовах середньовічного феодалізму економіка залежала від землі
Наявність у селянина самостійного господарства, яке ведеться на формально “даному” йому паном наділі, що фактично знаходився в спадковому користуванні однієї селянської родини	Наявність в окремих громадян України самостійних джерел існування (земельні наділи, підприємства тощо), що, утім, залежать від державних посадових осіб, які можуть як допомогти у створенні таких джерел, так і відібрати їх

Продовження табл. 2

Європейський феодалізм Середньовіччя	Українські реалії
У селянина не було права власності на земельний наділ, проте було право власності на знаряддя праці, робочу худобу та іншу рухомість	У громадян України є право власності на свої підприємства, земельні наділи, нерухомість тощо. Рухоме майно також може бути в приватній власності
Феодальна повинність: оброк – продуктові або грошові платежі, що сплачуються феодально-залежними селянами феодалам як продуктова (натуральний оброк – різноманітні сільсько-господарські продукти (зерно, вино, овочі) або вироби ремісників) або грошова (грошовий оброк, що сплачувався селянином з прибутків, які той отримав від продажу частини свого врожаю на ринку) земельна рента	Наявність системи поборів та «кришування». Окремим посадовим особам та деяким іншим державним чиновникам безплатно привозять продукти харчування, роблять дорогі подарунки (коней, собак, картини, дорогоцінності, хутра тощо) – своєрідний натуральний оброк. Бандити, окремі посадові особи отримують гроші від підприємців “за захист” – своєрідний грошовий оброк
Феодальна повинність: панщина – дарова примусова праця феодально-залежного селянина, який працює власним інвентарем у господарстві феодала	Праця громадян України на окремих олігархів, які не сплачують своїм робітникам заробітну плату, але в разі акцій протесту можуть звільнити працівника
Експлуатація селян здійснюється методами позаекономічного впливу	Експлуатація працівників здійснюється здебільшого методами економічного впливу
Суспільний лад характеризувався аграрною економікою, натуральним господарством та дрібним індивідуальним виробництвом (ремісництвом)	В Україні існує аграрний лад, натуральне господарство (громадяни на своїх присадибних ділянках намагаються виростити все необхідне для свого життя)
Велике значення мають традиції та звичаї	Зниження значення традицій та звичаїв
Соціальна структура феодального суспільства обумовлена становістю, ієрархічністю (феодальні сходи) та корпоративністю (феодалі Франції вважали себе ближчими феодалам Англії, ніж французьким селянам)	Соціальна структура вищого українського суспільства обумовлена ієрархічністю (див. малюнок нижче) та корпоративністю (українські олігархи вважать себе ближчими до еліти інших країн, ніж до власного народу)
Політична надбудова феодального суспільства характеризувалася публічною владою як атрибутом земельної власності	Політична надбудова українського суспільства характеризується публічною владою як атрибутом власності на основні засоби виробництва
Ідеологічне життя феодального суспільства знаходиться під пануванням релігійного світогляду	Ідеологічне життя українського суспільства характеризується плюралізмом поглядів
Особливості соціально-психологічного складу індивіда були обумовлені общинною свідомістю і традиційністю світосприйняття	Особливості соціально-психологічного складу індивіда обумовлені егоїзмом та довірливістю

Рис. 1. Проекція феодальних сходин Середньовіччя на українські реалії до Помаранчевого періоду

прогресивний потенціал. На це свого часу звернули увагу й радянські дослідники, зазначивши, що «погляди керівництва виконавчого апарату звертаються при цьому до «живильного джерела сили» для апарату буржуазної держави — до управлінського досвіду та технічних засобів монополій. Хоча такі зусилля й не можуть, звісно, вилікувати апарат від притаманних йому вад, певний ефект вони дають як стосовно певної впорядкованості роботи апарату, так і щодо обмеження нераціонального збільшення кількості його працівників» [407, с. 15].

Зокрема, прогресивною антибюрократичною державною технологією є адхократія (від лат. *ad hoc* — для цього, застосовуючи до цього, спеціально для цього випадку, для певного випадку [377, с. 144]).

Е. Тоффлер розглядає адхократію як структуру «холдингового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін в оточуючому організації середовищі» [375, с. 453].

Сьогодні адхократія активно використовується в реалізації глобальних технологічних проєктів. Зокрема, загальновідомим є той факт, що світова цивілізація переходить до шостого технологічного укладу, визначальними напрямками розвитку якого стануть «біотехнології, засновані на молекулярній біології та генній інженерії, нанотехнології, системи штучного інтелекту, глобальні інформаційні мережі та інтегровані високошвидкісні транспортні системи» [86, с. 31].

Як бачимо, одним із напрямків подальшого технологічного розвитку людства стають нанотехнології, вищим втіленням яких будуть наносемблери (реплікатори) — молекулярні машини, які можуть бути запрограмовані «будувати практично будь-яку молекулярну структуру або устрій з більш простих хімічних будівельних блоків» [105].

Сьогодні в Росії головним у сфері нанотехнологій став неакадемічний Інститут ядерних досліджень ім. Курчатова. Проте, як зазначає доктор фізико-математичних наук Г. Малінецький, «нанотех – це не лише ядерна фізика. Не менше право називатися нанотехнологіями мають і ті, хто працює з речовиною на атомному рівні: генні інженери та біотехнологи. Або дослідники в галузі мікроелектроніки, які вміють розташовувати один мільйон елементів мікросхеми на одному кристалі. У наноелектроніці мова піде вже про сотні мільйонів елементів на один кристал. Однак тут знадобляться ті, хто мав справу з мільйоном. Із фахівцями в галузі штучного інтелекту. Але наноелектроніку вже можна порівняти за складністю з головним мозком людини – а тому тут стають потрібними і спеціалісти з центральної нервової системи. А ще й ті, хто займається технологіями дрібнодисперсних порошоків – де ті чи інші речовини дробляться до розмірів наночастинок та набувають нових властивостей. Проте чомусь ці дослідники залишилися обік російського нанотех-проекту. Вирішивши таке питання, ми можемо залучити до проекту фундаментальну науку й створити те, без чого є неможливим серйозний проект – математичні моделі.

Отже, крім усіх названих дослідників, слід залучити до справи й математиків, і дослідників поведінки складних, «непередбачуваних» систем з багатьох хаотичних елементів. Тому проблема розвитку нанотеху має яскраво виражений міждисциплінарний характер» [153, с. 252].

За висновками багатьох дослідників, російський нанотехнологічний проект не матиме позитивних наслідків перш за все тому, що не зовсім зрозумілим є той результат, якого прагне досягти Росія (принаймні, створення наноасемблера не пропагується). Більше того, дехто наголошує на тому, що сам нано-проект є засобом розкрадання грошей, і саме тому до нього долучено лише Інститут ядерних досліджень ім. Курчатова й усунуто всіх інших дослідників.

На протигагу цьому радянський ядерний проект від самого початку створювався як адхократичний.

Як відомо, для отримання атомної зброї 20 серпня 1945 р. Державним комітетом оборони на чолі із Й. Сталіним був заснований спеціальний комітет у складі Л. Берії (голова), Г. Маленкова, М. Вознесенського, Б. Ванникова, А. Завенягіна, І. Курчатова, П. Капиці, В. Махнеева та М. Первухіна. Структура комітету була практично мережевою: до його складу входили як деякі частини міністерства оборони, так і підрозділи розвідки (зокрема, окремі відділи Інформаційного комітету МЗС СРСР), як підприємства, так і інститути з різним

підпорядкуванням (наприклад, важкої промисловості та сільськогосподарського машинобудування). При цьому такі структури фактично не підпорядковувалися профільним міністерствам, а керувалися безпосередньо комітетом. Міністри, яким формально підпорядковувалися ці підрозділи, насправді й гадки не мали про те, що там відбувається [152, с. 204–205]. На комітет було покладено «керівництво всіма роботами з використання внутрішньоатомної енергії урану» [37, с. 261]. Більш конкретною метою було створення атомної бомби з потужністю вибуху, що був би еквівалентним вибуху десятків тисяч тонн тротилу. Для того щоб у найкоротші терміни досягти цього, було необхідно залучити велику кількість спеціалістів, фінансів та розвідувальних даних. Щодо першого, то загальновідомим є той факт, що, коли потрібно було формувати команду для створення атомної бомби, керівнику проекту Ігорю Курчатову наказали дати список усіх потрібних йому спеціалістів. Потім Лаврентій Берія витягнув усіх цих людей з різних інститутів, армії, а деякого – із самого ГУЛАГу. Далі кожен залучений Курчатовим до проекту вчений написав свій список – хто потрібен йому. І цих людей також знайшли та залучили до проекту [153, с. 259]. СРСР щедро фінансував створення своєї атомної бомби. Щодо розвідки, то загальновідомим є той факт, що радянські органи державної безпеки тягли атомні секрети практично з усього цивілізованого світу (США, Великобританія, Німеччина, Японія). Результат – у 1949 р. в Радянському Союзі була випробувана атомна бомба (практично через чотири роки після вибухів у Хіросімі та Нагасакі). Як згадував Л. Берія, академік М. Семенов дуже ображався, що його залучають до роботи менше, ніж він вважає за потрібне. Сам керівник спецкомітету вважав, що М. Семенов «...хоче працювати як учений, а Ігор¹ працює з урахуванням агентурних даних. Ми впевнилися, що це не є дезінформацією, а тому після відповідних перевірок будемо використовувати. Семенов цього не знає, і хай не знає. Нехай займається теорією і розрахунками, а Бомбу будуть робити Ігор і Харитон². За Ігорем – плутоній, за Харитоном – конструкція» [36, с. 450–451].

На нашу думку, нано-проект також потребує аналогічного підходу. Зокрема, професор Г. Малінецький, звертаючи нашу увагу на американський підхід до розвитку нанотехнологій, наголошує: «Давайте подивимося, як нанотехногії розвивають у нашого головного супротивника – Сполучених Штатах. З чого вони розпочали?»

¹ Мається на увазі «батько атомної бомби» І. Курчатов.

² Мається на увазі Ю. Харитон – академік, що стояв у витоків радянської термоядерної зброї.

Вони зрозуміли, що до мети можна йти не лише від найпростіших структур, від рівня атомів до створення складних об'єктів, але можна рухатися інакше: спочатку розібратися з організацією складних систем. Зрозуміти, що ж ми хочемо сконструювати і на яких принципах – і потім для цього шукати адекватний будівельний матеріал на нанорівні. У США комплекс досліджень, пов'язаних з таким підходом, називається «*NanoBioInfoCognito*». Тобто американці від самого початку зрозуміли, що нанотехнічно пов'язаний з генно-інженерними (біологічними), інформаційними та когнітивними технологіями (технологіями пізнання). На цьому перетині народжуються нові напрямки в прикладній математиці, які дають принципово нові можливості. Зазвичай їх називають біообчислювачами або нейронаукою...

У 2000 р. американці опублікували «білу книгу» з нанотехнологій, де чесно визнали: перших наслідків роботи слід чекати мінімум через десятиліття. Зате вони скрупульозно зібрили інформацію про те, що в країні вже зроблено у сфері нанотеху, які вчені (з указівкою їхніх координат) працюють за заданою тематикою і яких успіхів вони досягли. Тобто було сформоване експертне співтовариство» [153, с. 254–255].

У результаті на сьогодні США – провідна країна в галузі нанотехнологій. Зокрема, загальновідомим є той факт, що у 2009 р., урахувавши колосальний потенціал нанотехнологій у медичній сфері, промисловості, авіонавтиці та комерційному застосуванні, у межах Національної ініціативи в галузі нанотехнологій на дослідження США виділили 1,5 млрд. дол. У доповіді ж про нанотехнології урядового Національного наукового фонду говориться: «Нанотехнології можуть у перспективі зробити людину розумнішою, забезпечити стійке покращення матеріалів, води, енергії та продовольства, захистити від невідомих бактерій та вірусів» [147, с. 269].

Не менш значною державною технологією антибюрократичного спрямування є креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки самовираження та самоствердження її творців.

Характеристика креативної корпорації може бути зведена до одинадцяти ознак.

По-перше, головною мотивацією праці є самореалізація як творців, так і співробітників та керівників креативної корпорації. Прагнення до самореалізації висуває нові ідеали та цілі, що насамперед

виявляється в освоєнні та пошуку принципово нового. Креативні корпорації будуються навколо творчої особистості. Це гарантує їхню стійкість та процвітання. Лідерами такої компанії рухає «дух першопрохідника». Спрямованість на творчість стимулює максимальний розвиток потенціалу співробітників, а бізнес перетворюється на продукт творчості, як для художника — його картина, а для письменника — його твір. Керівник Центру постіндустріального суспільства В. Іноземцев з цього приводу писав: «Характерно, що успіх власників креативної корпорації обумовлений не стільки тим, що вони контролюють основну частину капіталу своїх компаній, скільки тим, що вони, як засновники бізнесу, що стає головним проявом їхніх творчих можливостей, уособлює, з погляду суспільства, насамперед створений ними соціально-виробничий організм. Ці люди є живою історією компанії, мають високий авторитет в її працівників та партнерів. Прикметно, що велетенські багатства нових підприємців, які вже стали легендами сучасного бізнесу, не зосереджуються на банківських рахунках в офшорних зонах, як у більшості українських «олігархів», а представлені акціями їхніх власних компаній і фактично не існують поза зв'язком з їхніми досягненнями. Більше того, реалізувати пакети акцій, які їм належать, у сучасних умовах практично неможливо, адже це автоматично позначиться на діяльності компанії. Зазначене дозволяє стверджувати, що саме ставлення таких підприємців до бізнесу, як до свого *творіння*, що викликає більшу прихильність цілям даної організації, ніж ставлення до неї як до своєї *власності*, є найважливішою відмінною рисою креативної корпорації» [128, с. 87–88].

По-друге, власники або керівники креативної корпорації несуть за неї максимальну відповідальність як за своє улюблене творіння. Їхній авторитет досягається не авторитарними методами, а визнанням їхнього талантів, заслуг та знань. Високе почуття відповідальності зумовлює формування особистої відповідальності у співробітників компанії.

По-третє, спрямованість на творчість та успіх формує в компанії почуття команди і співробітництва, розвиває почуття значущості для компанії кожного окремого співробітника. Останнє забезпечує знищення статусних відмінностей та нівелювання самого поняття керівників та підлеглих. На кожному етапі функціонування креативної корпорації керівником стає особистість, яка є найбільш авторитетною при вирішенні конкретної проблеми.

По-четверте, створюється творча атмосфера. На зміну керівництва підлеглими приходять керівництво творчими процесами, куди

втягуються нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі.

По-п'яте, самоорганізація висококваліфікованих співробітників і вміння розділити відповідальність дозволяє поєднати необхідні в кожному конкретному випадку індивідуалізм та автономність з колективізмом та командною роботою. Усе це забезпечує зростання особистої свободи та розвитку можливостей кожного.

По-шосте, креативна корпорація формує економічну та соціальну кон'юнктуру, вона здатна сама себе організувати та перебудувати.

По-сьоме, здатність до змін, високий творчий потенціал креативних корпорацій сприяє їх навченості самих себе. Такі компанії забезпечують формування нових креативних корпорацій, які у своїй діяльності будуть керуватися подібними принципами. Це пояснюється тим, що ядром персоналу креативної корпорації є працівники, які, як і її засновники, насамперед прагнуть до самореалізації і досить часто розглядають свою діяльність у креативній корпорації як крок до початку власного бізнесу. В умовах, коли діяльність орієнтується на процес, а окремі працівники певним чином персоніфікують його окремі елементи, для виокремлення з компаній самостійних структур вже не існує серйозних перепон. У результаті креативні корпорації постійно відновлюють самі себе, їх кількість швидко зростає, а нові фірми, що виникають в результаті цього «відбрунькування», у своїй діяльності починають керуватися тими самими принципами, що й попередні. При цьому виразна *індивідуальність* засновників та власників креативних корпорацій не є проявом їхнього *індивідуалізму*, адже головними умовами взаємодії між творчими особистостями стає максимальна лояльність між ними і високий ступінь солідарності, що відновлюються в кожній новій виробничій структурі.

По-восьме, етичні цінності та соціальні цілі входять до базової системи цінностей креативних корпорацій, збільшуючи тим самим своєрідний соціальний капітал.

По-дев'яте, модульна структура креативної корпорації, що також нагадує мозаїку чи мережі, дозволяє створювати творчі групи та структури різної конфігурації. Після ж виконання завдання – створювати нові (це нагадує гру «конструктор»).

По-десяте, прагнення до нововведень дозволяє не тільки швидко реагувати на мінливі зовнішні умови, а й самим змінювати їх. Креативна корпорація пропонує клієнтам якісно нові продукти та послуги. При цьому вона не набуває форми диверсифікованих структур та

конгломератів, а зберігає ту вузьку спеціалізацію, що була передбачена при її створенні. Значною мірою саме під впливом нечуваного комерційного успіху креативних корпорацій основні риси їхньої внутрішньої організації стали запозичатися й традиційними промисловими підприємствами. Отже, креативні корпорації відіграють важливу роль у розвитку сучасного господарства, адже вони формують не лише нові потреби й визначають нові цілі економіки, а також прискорюють зміну звичних форм господарської організації.

По-одинадцятє, креативна корпорація виникає, як правило, з надр попередніх організаційних структур, які вже характеризуються порівняно високою ефективністю. Вона формується, насамперед, відповідно до уявлень її творців стосовно оптимальних способів реалізації свого творчого потенціалу. Якщо компанія, що виникла в такий спосіб, починає успішно функціонувати, на певному етапі розвитку мотив самореалізації її організатора як розробника, творця та виробника принципово нової послуги чи продукції, інформації або знання доповнюється (або навіть замінюється) мотивом його самореалізації як творця компанії як соціальної структури.

Тому, як правило, креативна корпорація у своєму розвитку проходить два етапи. На *першому* етапі її засновники прагнуть до самореалізації себе як творців принципово нового продукту, і на цьому етапі компанія конкурує, як правило, з підприємствами, що виробляють аналогічні або подібні товари чи послуги. У цих умовах повністю розкривається творчий потенціал засновників компанії, накопичений ними ще в попередній організації. На *другому* етапі засновники креативної корпорації соціалізуються як власники компанії, що сама по собі виявляється головним результатом та продуктом їхньої діяльності. На *другому* етапі власники компанії починають конкурувати з іншими креативними корпораціями незалежно від того, у якій сфері економіки вони діють, адже довести свою перевагу та свою унікальність вони зможуть лише в разі всеохопного, а не вузькогалузевого успіху [128, с. 87].

Звісно, найбільш прийнятною креативна корпорація може бути в межах наукових груп, конструкторських бюро (у т.ч. державних) та інших творчих колективів.

Як приклад можна навести діяльність дослідно-конструкторського бюро (ДКБ-1) на чолі із С. Корольовим, яка врешті-решт зумовила першість СРСР в опануванні космічного простору.

Це був досить складний процес, адже, як відомо, Головному конструктору довго не давали ракети під супутник. Це ж потрібна була

міжконтинентальна ракета, яка могла нести ядерну бомбу. Після випробувань таких ракет американці, нарешті, перестали літати навколо Радянського Союзу з бомбами. І С. Корольову її не давали, вважаючи супутник дурницями й пустощами, куди менш важливими, ніж ядерна програма: адже для супутника довелося б зняти ракету з військового чергування. Йшла «холодна війна». Неодноразово проводились масштабні навчання, коли стратегічні бомбардувальники цілими ескадрильями летіли через Атлантику на Москву і повертали лише біля радянського кордону. У СРСР не було настільки потужної авіації, і тому розроблення міжконтинентальної балістичної ракети, здатної по космічній орбіті доставити ядерний боєзаряд у будь-який куточок планети, було вкрай актуальним. Проект був доручений С. Корольову. Він належав до тієї плеяди чудових радянських конструкторів, хто був репресований в 1930-ті роки, побував на Колімі, попрацював у «шарашці», але дивним чином ще задовго до реабілітації пристрасно працював, зміцнюючи режим, який мало не звів їх у могилу.

У 1954 р. М. Тихонравов, який пізніше став Героєм Соціалістичної Праці та лауреатом Ленінської премії, написав першу інженерну записку про супутник. Саме ідея Тихонравова підштовхнула Корольова на швидкі дії. І хоча сам Корольов не мріяв про далекі планети, а був повністю поглинений створенням міжконтинентальної ракети, ідея Тихонравова його привабила. Вона давала можливість зробити перший крок до мирного і на певний час відкладеного космосу. 16 березня 1954 р. відбулася нарада у віце-президента АН СРСР М. Келдиша. 27 травня 1954 р. Корольов надіслав лист міністру оборони Д. Устинову з пропозицією використати потужну бойову ракету для запуску першого супутника Землі. Самої ракети ще не було, але для супутника можна було використовувати її спрощену модифікацію. Міністр оборони СРСР ідею підтримав, адже це був ідеальний пропагандистський хід – супутник на орбіті.

30 серпня 1955 р. у Військово-промислової комісії при Раді міністрів СРСР було зібрано вузьку нараду, де представники Міністерства оборони висловлювали занепокоєння щодо того, що захопленість супутниками може зірвати будівництво бойової ракети. М. Хрущов показує нову розробку – першу міжконтинентальну балістичну ракету Р-7, здатну створити реальну загрозу Америці. Основна частина польоту проходитиме в стратосфері, ракета повинна «перестрибнути» американські ППО. М. Хрущов і члени Президії були в захваті.

Скориставшись нагодою, Корольов несподівано знову порушив свою тему: він сказав, що за допомогою ракети Р-7 можна вивести на орбіту штучний супутник Землі. У відповідь керівники держави лише знизали плечима. Практична й військова цінність проекту була їм незрозумілою. Але С. Корольов зауважив, що є реальна можливість без значних витрат випередити американців в освоєнні космосу. М. Хрущов пожавився, проте уточнив, чи не перешкодить запуск супутника створенню бойової ракети. І лише за цієї умови дозволив розробку. 30 січня 1956 р. виходить абсолютно секретна Постанова Ради міністрів СРСР № 149-88 «Про роботи щодо створення штучного супутника Землі» – «неорієнтованого об'єкта “Д”» [216, с. 18]. Запуск супутника масою 1000–1400 кг з науковою апаратурою масою 200–300 кг планувався в 1957–1958 рр. Однак наприкінці 1956 р. з'ясувалося, що ракета не дотягує до необхідної питомої тяги. Виведення супутника на орбіту розробники двигунів не гарантували. Розробка апаратури, яку для космічних польотів ще ніколи не створювали, теж затримувалася. Військово-промислова комісія зважила на це й встановила новий термін – 1958 р.

У будь-якого сучасного начальника відлягло б від серця. Відстрочка – наймиліша для чиновника справа. Тим більше що супутник, як тоді вважалося, не найважливіше, але дуже клопітке доручення. Проте в тому-то й річ, що С. Корольов був з іншого тіста. На Раді головних конструкторів в січні 1957 р. він запропонував пакет революційних ідей з максимального полегшення ракети, щоб гарантувати виведення на орбіту супутника масою до 100 кг. Ніхто з конструкторів С. Корольова не підтримав. Але він уже 15 лютого «продавив» постанову уряду про запуск найпростішого супутника. За багатьма спогадами, соратники С. Корольова, захоплені завданням створення надійної й потужної міжконтинентальної ракети, не поділяли старань і хвилювань конструктора про перший супутник.

17 вересня 1957 р. в Колонному залі Будинку спілок відбулося урочисте засідання, присвячене 100-річчю з дня народження К. Ціолковського, якого в СРСР поважали як теоретика космонавтики, хоча ніякою космонавтикою тоді ще не пахло. Саме там зробив свою доповідь член-кореспондент АН СРСР С. Корольов, який проголосив: «Найближчим часом в СРСР і США з науковими цілями будуть здійснені перші запуски штучних супутників Землі» [207]. Ця заява не стала сенсацією ані на Заході, ані в СРСР. Заява пройшла непоміченою, як ніби її не було...

Річ у тому, що з п'яти стартів Р-7 лише дві ракети нормально пройшли активну ділянку, дві зазнали аварії, одна не відірвалася від стартового майданчика. Останній вдалий старт був у серпні, після чого вийшло повідомлення ТАРС про створення в СРСР міжконтинентальної ракети, хоча для фахівців було зрозуміло, що це політичний блеф. Навіть у ракет, які злетіли, конструкції й теплозахист головної частини руйнувалися в атмосфері. Тим не менш С. Корольов наполіг на запуску супутника. У військових була вилучена ракета, яка стояла б без діла ще півроку, доки усуваються дефекти головної частини. Звісна річ, істина ніколи не буває однозначною: С. Корольов, крім інших здібностей, був умілим лобістом і розумів, що для користі справи на тлі тимчасових невдач з бойовою ракетою необхідно запропонувати імпульсивному М. Хрущову великий успіх.

4 жовтня 1957 р. о 22-й годині 28 хвилин за московським часом супутник вийшов на орбіту, і для людства почалося принципово нове космічне життя. «Працюють всі радіостанції Радянського Союзу. Передаємо повідомлення ТАРС...» — так Ю. Левітан уперше оголосив про пролив на новому космічному фронті [207]. Уся світова преса на перших шпальтах кілька днів публікувала коментарі про історичну подію і два тижні розміщувала списки міст, над якими пролітав перший штучний супутник. Прем'єр-міністр Великобританії Г. Макміллан вимагав від секретаря щоденної інформації про політ супутника. Республіканці програли президентські вибори молодому демократові Дж. Кеннеді. Останній критикував свого попередника — президента Д. Ейзенхауера за космічну поразку від СРСР у справі супутника, не прогножуючи власного розчарування з приводу польоту Ю. Гагаріна. Перший американський супутник був запущений лише на початку 1958 р. і важив усього 8 кг.

Сам С. Корольов розповідав, що, коли запустили перший супутник, М. Хрущов викликав його в Кремль і сказав: «Ми вам не вірили, що ви зможете запустити супутник раніше американців. Але от ви запустили й дивіться, яка несподівана реакція» [106]. Річ у тому, що в «Правді» про запуск першого супутника Землі була стаття лише на чотири рядки. А в усіх газетах світу цією новиною були повністю забиті перші сторінки, а іноді й другі, і треті.

Радянська преса або просто не зрозуміла, що саме сталося, або не зважилася без санкції зверху хоч щось говорити. Однак після того як радянське керівництво побачило зарубіжні газети з величезними заголовками, наступного дня і в СРСР всі газети вийшли з повідомленнями та привітаннями на першій смузі.

Саме так, завдяки творчому потенціалу С. Корольова, СРСР першим увійшов у космічну еру.

Активно креативно-корпоративна державна технологія може використовуватися й у роботі державного апарату. Проте це здебільшого стосується державних органів, діяльність яких спрямована на розвиток. Класичним прикладом такого органу є Управління перспективних досліджень міністерства оборони США – ДАРПА (*DARPA – Defense Advanced Research Projects Agency*), яке було створено за наказом Д. Ейзенхауера як реакція на запуск супутника в СРСР, про який йшлося вище.

З моменту свого виникнення DARPA є унікальним за своєю формою. Спочатку управління перебувало в безпосередньому підпорядкуванні міністра оборони США. Воно діє в тісній взаємодії з іншими дослідницькими організаціями Міноборони США, зберігаючи при цьому повну незалежність від них. За своєю структурою і принципам організації DARPA відрізняється від усіх інших науково-дослідних організацій МО США.

В основу організації управління покладено такі основні принципи: малі розміри і гнучка структура, простота організації і значні автономність та свобода від бюрократичних витрат, використання в складі технічного персоналу Управління провідних вчених та інженерів світового рівня, постійна ротація – оновлення кадрового складу.

Сьогодні структура управління збереглася майже без значних змін. Один із винятків – підзвітність. Якщо спочатку DARPA підпорядковувалося безпосередньо міністру або заступнику міністра оборони, то зараз воно підпорядковується директору з оборонних досліджень та інжинірингу (*Director for Defense Research and Engineering*) Міноборони США. Кожен з керівників управління огорожував його від зовнішнього впливу, підтримуючи його незалежність.

З іншого боку, важливою є постійна підтримка управління з боку керівництва військового відомства США. Керівництво Пентагону, бачачи цінність оперативної, такої, що працює на випередження, групи дослідників і розробників з DARPA, які відрізняються нестандартним баченням ситуації і можливих шляхів вирішення різних завдань, тих завдань, які часто не під силу іншим дослідницьким групам й організаціям, максимально оберігає незалежність управління від бюрократичних перешкод.

DARPA працює в тісному контакті з силовими структурами в розробленні нової техніки та технологій, розвитку яких самі ці силові

структури не приділяють достатньої уваги. Рутинний характер роботи військових структур змушує їх концентрувати найбільші зусилля на вирішенні першочергових питань, відкладаючи завдання розвитку «на потім». DARPA ж дивиться далі, за горизонт сьогоднішніх завдань. У цьому й полягає радикально інноваційний характер роботи управління.

DARPA дає військовим розуміння того, що ж відбувається на передньому краю науки і як нові відкриття можуть бути використані у військовій справі. У США існує безліч відомих й іменитих науководослідних організацій, що працюють в галузі оборони і безпеки. Це і *Office of Naval Research*, і *National Science Foundation*, і *Department of Energy*, і багато інших. Ці організації створюють нові технології та системи. DARPA ж, крім цього, створює принципово нові можливості в оборонному плані. Тобто діє на такому собі більш високому рівні [392], який і можна визначити як креативний.

Саме воно втілює в життя значну кількість програм та проектів, які значною мірою впливають на розвиток національної технологічної бази, і при цьому основні зусилля зосереджує на реалізації проектів з достатньо низькою вірогідністю успіху, але пов'язаних з науковими та технологічними проривами, які можуть зумовити якісно нові можливості у сфері «вирішення завдань забезпечення національної безпеки» [252, с. 28].

До організаційної структури DARPA входять сім технічних відділів, що безпосередньо підпорядковуються директору управління. У кожному відділі 15–20 менеджерів програм. Завдання технічних відділів і належних до них ключових програм полягають у такому.

Відділ військових наук. Його основне завдання – з максимальною рішучістю заохочувати найбільш сміливі відкриття та інновації в науці та техніці, які здатні забезпечити зрушення парадигми в можливостях оборони. Особливе значення надається програмам з протидії біологічній зброї, з біології, матеріалів та математики.

Відділ спеціальних проектів. Увага в ньому сконцентрована на системних рішеннях та необхідних для їх реалізації технологіях, які змогли б забезпечити протидію вже існуючим і можливим загрозам. Завдання проведених робіт – створення засобів прецизійного ураження рухомих, таких, що випромінюють і прихованих (у тому числі під землею) цілей. Як протидію новим загрозам відділ розглядає активну оборону від біологічної зброї, від швидко зростаючих недорогих літальних апаратів і ракет і від GPS-радіоперешкод (за допомогою

глобальної супутникової навігаційної системи). Забезпечувальні технології включають у себе вдосконалені датчики і радары, обробку сигналів, навігаційні системи та системи наведення.

Ключові програми:

- удосконалена технологія тактичного наведення на ціль;
- перехоплення цілей, що рухаються по поверхні землі;
- літакове відеоспостереження;
- протидія за допомогою маскуванню, скритності й дезорієнтації;
- технологія ФАР, заснована на мікроелектромеханічних системах;
- органічний індикатор цілей, що рухаються по землі;
- оцінка в реальному часі ушкоджень в результаті бойових дій;
- реконфігурована апаратура;
- кошти контррадіопротидії на РЛС із синтезованою апертурою.

Відділ інформаційних систем. Досліджує проблеми революційних змін у галузі національної безпеки та військових операцій за допомогою технології інформаційних систем, які повинні дізнаватися більше, швидше й бути здатними гнучко діяти.

Ключові програми:

- командний пункт майбутнього;
- управління системами з виконавчими пристроями;
- інформаційне забезпечення;
- дротова й бездротова інфраструктура для військових операцій.

Відділ інформаційної технології. Сконцентрований на винаході технології мереж, обчисленнях і програмному забезпеченні, які є життєво важливими для підтримки військової переваги.

Ключові програми:

- компоновані системи високої надійності;
- відмовостійкі мережі;
- інформаційний менеджмент;
- програмне забезпечення рухомого автономного робота.

Відділ тактичної технології. Займається перспективними дослідженнями з високими ризиком і результатами.

Ключові програми:

- когерентний зв'язок, формування зображення й наведення на ціль;
- компактні лазери;
- з'ясування ситуації протидії;
- системи протидії майбутнього;
- повітряні транспортні мікрозасоби;

- прецизійна оптика;
- транспортні засоби для розвідки, спостереження й наведення на ціль;
- надзвукова мініатюрна ракета-перехоплювач, що запускається з літального апарату;
- безпілотний бойовий повітряний транспортний засіб.

Технологія мікросистем. Увага відділу зосереджена на проблемах інтеграції електронних, фотонних і мікроелектромеханічних систем на основі гетерогенних мікрочипів.

Ця технологія високого ризику і високих результатів спрямована на вирішення завдань національного рівня – захисту від біологічних, хімічних та інформаційних впливів.

Ключові програми:

- перспективна мікроелектроніка;
- розподілені роботи;
- мікроелектромеханічні системи;
- молекулярна електроніка.

Відділ перспективних технологій. Веде високоефективні програми в галузі морських, зв'язкових і спеціальних операцій. Розроблювані проекти підтримують військові операції по всьому спектру конфліктів. Забезпечується адаптація перспективних технологій до військових систем. Кінцева мета – використання армією економічно ефективних систем вищої якості для відповіді на нові загрози.

Ключові програми:

- літаковий вузол зв'язку;
- зв'язок майбутніх систем протидії;
- глобальні мобільні інформаційні системи;
- нова антена;
- тактичні датчики;
- система радіозаглушення засобів зв'язку і РЛС наземного базування – *Wolfpack* [364, с. 74–77].

Свого часу було сформульовано 12 базових принципи досліджень DARPA, які охоплюють таке:

1. Забезпечення можливості швидкого вирішення питань про відкриття нових проектів або про закриття безперспективних.
2. «Найкраще місце для народження нових ідей – нові люди». Залучення «нових людей» гарантує те, що «корпоративні» інтереси не превалюватимуть над необхідністю інновацій, тому що нові

керівники проектів зацікавлені в переорієнтуванні робіт під вирішення завдань, які вони перед собою ставлять і для виконання яких вони готові навіть зруйнувати систему, створену попередником, якщо це необхідно.

3. Мінімізація лабораторних випробувань і створення дослідних зразків. Це визначається необхідністю унеможливлення впливу різних структур, які можуть бути зацікавлені в подібних дослідженнях.
4. Базовою цінністю підрозділів DARPA є можливість спільних досліджень різними підрозділами з метою отримання взаємовигідних результатів.
5. Право бути спонсорами конкурсів або змагань, метою яких є розроблення технологій, що мають важливе значення для забезпечення національної безпеки.
6. DARPA займається розробкою технологічних рішень для всього МО США, у тому числі й технологій, впровадження яких зумовлює трансформацію самого міністерства оборони.
7. Важливий принцип роботи агентства полягає в прагненні спрогнозувати, якими б хотів бачити військовий керівник збройні сили в майбутньому, а потім «наблизити це майбутнє», змінюючи можливості людей шляхом реалізації новітніх технологій.
8. У дослідженнях, здійснених DARPA, не більше 8% припадає на фундаментальні дослідження. Причому вони охоплюють не тільки роботи, спрямовані на забезпечення НДДКР¹, що здійснюються міністерством оборони, а й дослідження за замовленням Національного наукового фонду, Національного інституту охорони здоров'я, Міністерства енергетики тощо.
9. DARPA має повноваження на роботу з високо-витратними проектами, зокрема тими, в яких імовірність невдачі є досить високою.
10. Управління концентрує основні зусилля на вирішенні складних технічних проблем, які в разі успіху дозволять значно підвищити рівень національної безпеки США.
11. У філософію DARPA закладено принцип, що всі успішні програми розпочинаються тільки з ефективних ідей. При цьому лише висококваліфіковані фахівці домагаються їх виконання. Без цих складових DARPA не може розпочати свої програми.

¹ Науково-дослідних та дослідне-конструкторських робіт.

12. При формуванні своєї стратегії DARPA використовує низхідний процес для формулювання завдань і висхідний процес для пошуку ідей і залучення штабів усіх рівнів [303, с. 9].

Від багатьох інших дослідницьких організацій DARPA відрізняють деякі особливості. Одна з них — керування персоналом.

Для забезпечення більшої гнучкості необхідний технічний і адміністративний персонал наймається на тимчасовій основі. Щоб домогтися припливу свіжих ідей, DARPA робить ставку на свіжі сили, здійснюючи постійний пошук експертів в необхідних управлінню галузях. Менеджери керують проектами від 4 до 6 років. Передбачається, що найкращий шлях привнести нові ідеї — влити нову кров, запросивши нових людей зі свіжими поглядами, які здатні скоригувати роботи, що здійснюються, або навіть повністю переорієнтувати їх.

Менеджери проектів повинні бути не тільки видатними технічними фахівцями, а й, крім того, повинні також мати певний підприємницький талант, забезпечуючи ефективне управління бюджетом проекту.

Керівники проектів не можуть зробити кар'єру в управлінні. Здавалося б, це мінус — свідомо прибраний один з мотивувальних факторів. Однак на практиці виявляється, що ця обставина розв'язує руки менеджерам проектів, дозволяючи не діяти з оглядкою на особисті перспективи. Як показує досвід, у подібному становищі менеджери проектів більш ефективно займаються високоризикованими проектами. А саме такі проекти і є фірмовим «коником» DARPA.

Спочатку при ухваленні рішення про запуск того чи іншого проекту існує чітка установка на реалізацію його у визначені проектом терміни. При цьому, якщо в ході реалізації проекту витрати на його здійснення виявляються занадто високі, то це автоматично спричинює його згортання для запобігання необґрунтованого витрачання коштів.

Завдання управління полягає в пошуку людей, які мають ідеї на далеку перспективу і при цьому прискорюють процес реалізації цих ідей в максимально короткі терміни. Подібні роботи найчастіше вимагають виконання не тільки прикладних, а й фундаментальних досліджень у тих чи інших галузях. Отже, кардинально скорочується час між фундаментальними дослідженнями й отриманням навіть не технологій, а працездатних систем, придатних до використання у військовому відомстві США. Так, управління здійснює роботи за проектами, що мають високі ризики. Однак і віддача в разі їх успішної реалізації надзвичайно висока [392].

DARPA є втіленням креативно-корпоративного принципу. Проте це здебільшого зумовлено основним призначенням управління – сприяти розвитку науково-технічного прогресу.

А чи можна використовувати технологію креативної корпорації в поточному державному управлінні? Як, на нашу думку, це цілком можливо, про що свідчить нещодавня історія України. Як відомо, після Помаранчевої революції в Україні була здійснена спроба створити замість Адміністрації Президента новий орган – Секретаріат Президента України, на якого було покладено завдання здійснити «організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень» [307]. Відповідним указом Президента України була затверджена структура Секретаріату. Головою Секретаріату – Державним секретарем України було призначено О. Зінченка, який на одній з прес-конференцій, зокрема, зазначив: «Секретаріат Президента України має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найбільш оптимальним шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень» [112]. У структурі Секретаріату передбачалася наявність великої кількості інтелектуалів, які насамперед прагнуть до самореалізації, потребують керування їхньою діяльністю, що є неможливим без відповідної творчої атмосфери. На зміну керівництву підлеглими повинно було прийти керівництво творчими процесами, куди залучалися б нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі. Наявність же творчої атмосфери є однією з основних ознак креативної корпорації.

Утім, на жаль, формування Секретаріату Президента на засадах креативної корпорації не відбулося: цей орган став звичайним державним органом, сформованим відповідно до бюрократичних державних технологій і у 2010 р. був знову реорганізований в Адміністрацію Президента України.

Потужним антибюрократичним потенціалом володіє така державна технологія, як *e-government*, яка використовує в роботі державного апарату інформаційно-комунікативні технології.

«*E-government*» перекладається як електронний уряд або електронне урядування. Відомі дослідники П. Клімушкін та А. Серенок так визначають ці категорії.

Електронний уряд визначається як система взаємодії органів державної влади з населенням, заснована на широкому застосуванні сучасних інформаційних технологій (ІТ), зокрема мережі Інтернет, для

підвищення доступності та якості державних послуг, скорочення термінів їх надання, а також знищення адміністративного навантаження на громадян і організації, пов'язаного з їх здобуттям (зменшення кількості вимушених очних звернень, зниження кількості документів, що надаються, тощо) [160, с. 4].

І, хоча значна кількість дослідників акцентує свою увагу на сучасному етапі його розвитку, говорячи при цьому про «електронну демократію» [351] або «електронну державу» [114], проте витoki «електронного уряду» слід шукати ще в середині ХХ століття.

На нашу думку, на появу «електронного уряду» вплинули дві події.

Перша подія була пов'язана з появою в 1948 р. праці відомого американського мислителя Н. Віннера «Кібернетика». У ній автор визначив кібернетику як «теорію управління й зв'язку в машинах та живих організмах» [64, с. 23]. Утім, спроба Н. Віннера розглянути функціонування людського суспільства в його економічному аспекті [317] наштовхнулася на активну протидію радянської марксистської філософії й обернулася переслідуванням кібернетики як «реакційної лженауки, що виникла в США після Другої світової війни», яка «заперечує якісну своєрідність закономірностей різних форм існування й розвитку матерії, зводячи їх до механічних закономірностей», а тому «є, таким чином, не лише ідеологічною зброєю імперіалістичної реакції, а й засобом здійснення її агресивних військових задумів» [182, с. 236–237].

Чоез це книгу на певний час було заборонено. І лише діяльність наукового референта Академії артилерійських наук А. Кітова, який ознайомився з книгою під час перебування в закритому архіві одного з конструкторських бюро [317], врешті-решт сприяла «реабілітації» кібернетики, а самі ідеї «Кібернетики» Н. Віннера про можливість застосування електронно-обчислювальних машин у державному управлінні набули загальносвітової популярності.

У подальшому ці ідеї набули втілення в статті Е. Корніша «Кібермайбутнє» [176, с. 200–202]. Е. Тоффлер у «Третій хвилі» про роль комп'ютерів у прийнятті рішень, писав: «Маючи можливість запам'ятовувати, пов'язувати між собою велику кількість казуальних сил, комп'ютер може нам допомогти вирішити такі проблеми на більш глибокому, ніж сьогодні, рівні. Він допоможе «просіяти» велику кількість даних, щоб знайти ледь помітні зразки, допоможе зібрати розрізнені “крупинки інформації” в більше за розміром і значенням ціле. Одержавши декілька рипущень чи певну модель, комп'ютер зможе

визначити наслідки альтернативних рішень і зробити це більш методично й повно, ніж це здатна зробити будь-яка людина. Він навіть зможе запропонувати ймовірні рішення певних проблем або досі не визначені взаємозв'язки між людьми та ресурсами» [376, с. 292].

Другою подією став запуск Радянським Союзом у 1957 р. штучного супутника Землі.

У відповідь на це президент США Д. Ейзенхауер поставив перед міністерством оборони завдання в найкоротші терміни розробити пропозиції щодо завоювання й збереження лідерства в космічній сфері, а більш широко — в усіх високотехнологічних сферах.

У результаті гострих дебатів всередині міністерства оборони 7 лютого 1958 р. була видана директива МО США № 000.15, що надає Управлінню перспективних досліджень (*Advanced Research Projects Agency*, ARPA) повноваження у сфері організації та здійснення робіт у галузі високих технологій і, в першу чергу, у ракетно-космічній галузі. Конгрес США схвалив створення ARPA 12 лютого 1958 р. (Public Law 85-325, February 12, 1958). Відповідно до цього закону повноваження у сфері здійснення новітніх досліджень і розробок делегувалися міністерству оборони терміном на один рік.

У 1959 р. і космічні проекти ARPA були передані у відання Національного аерокосмічного агентства США (*National Aeronautics and Space Administration*, або НАСА), і ARPA сконцентрувалося на технологіях, пов'язаних з балістичними ракетами. У 1960-ті рр. ARPA було основним ініціатором розробок у цій сфері, доки зі створенням в 1968 р. Агентства з протиракетної оборони сухопутних військ США (*Army Ballistic Missile Defense Agency*) ці функції не перейшли до новоствореної структури, а ARPA розпочало розроблення технологій літаків-невидимок (*stealthy aircrafts*).

23 березня 1972 р. Директивою міністерства оборони було змінено статус управління: воно стало структурним підрозділом міністерства оборони. Відповідно змінилася й назва: Управління перспективних досліджень і розробок стало Управлінням перспективних досліджень і розробок міністерства оборони (DARPA).

Зворотне перейменування, з DARPA в ARPA, сталося 22 лютого 1993 р. Це було пов'язано з новою стратегією, здійснюваного президентом США Б. Клінтоном «Технології для економічного зростання США — новий напрямок формування економічної могутності». Відповідно до даної стратегії військово-політичне керівництво США на той час вважало, що з розпадом СРСР ризик прямого військового

конфлікту знизився і для США доцільно проводити лінію на зменшення прямого військового протистояння, але вже 10 лютого 1996 р. був ухвалений новий закон (Public Law 104-106, under Title IX of Fiscal YEAR 1996 Defense Authorization Act), за яким ARPA знову стало DARPA. Це означало посилення оборонної спрямованості досліджень, здійснюваних Управлінням [234].

Саме за активної участі ARPA була створена одна з перших у світі мереж передачі даних — Арпанет (ARPANET — *Advanced Research Projects Agency Network*).

Отже, ми можемо констатувати, що і в СРСР, і в США були закладені основи для подальшого розвитку системи двох моделей «електронного уряду», на яких потрібно зупинитися більш докладно.

Історично першою спробою адміністративно-правового формування електронного уряду була радянська спроба формування загальнодержавної автоматизованої системи (ЗДАС), мета якої полягала в переході Радянського Союзу на електронний обіг документів та грошей, а також до мережного управління економікою СРСР [280].

Необхідність формування такої системи була викликана численними проблемами, які виникли перед Радянським Союзом після 1953 р., коли помер Й. Сталін, а радянська економіка перебувала в глибокій кризі [437, с. 642]. Промисловість СРСР страждала від серйозних диспропорцій, державного свавілля в ціноутворенні та гострого дефіциту багатьох видів продукції. Централізована система соціалістичного планування даремно намагалася вирішити завдання детального припису обсягів виробництва усім підприємствам та розподілу продукції відповідно до державних планів, які постійно змінювалися. У травні 1957 р. М. Хрущов ініціював радикальну реформу, спрямовану на істотну децентралізацію економічного управління в країні. За його вказівкою, на місці ліквідованих союзних міністерств було запроваджено систему регіональних економічних рад народного господарства (раднаргоспів).

Утім ця реформа замість скорочення бюрократичного апарату та підвищення місцевої ініціативи спричинила значні проблеми. Річ у тому, що її результатом стало не лише руйнування міжгосподарських зв'язків, а й створення ситуації, коли процес виробництва перебував під контролем різних раднаргоспів. Щоб подолати ці негативні наслідки, радянський уряд почав створювати численні державні комітети як координаторів діяльності різних раднаргоспів міжрегіонального, республіканського чи союзного рівня. У результаті до 1963 р. бюрократичний апарат

не лише не скоротився, а й збільшився у три рази [438, с. 107], тоді як випуск промислової продукції став неухильно знижуватися [437, с. 643].

За цих умов група видатних вчених, математиків та спеціалістів з ЕОМ запропонувала використати комп'ютери з метою покращення управління економікою країни.

Зокрема, у січні 1959 р. відомий учений-кібернетик А. Кітов звернувся з листом до М. Хрущова, у якому, поміж іншим, писав, що «в подальшому окремі машини будуть зв'язуватися між собою автоматичними лініями зв'язку в більш-менш потужні комплекси, які в майбутньому можуть бути об'єднані в єдину автоматизовану систему управління.

Залучення машин уже на першому етапі мало забезпечити істотне підвищення оперативного керівництва і різке скорочення адміністративно-управлінського персоналу. Водночас є зрозумілим, що скорочення або ж повна ліквідація того чи іншого управління або відомства можуть бути здійснені лише після повного введення в надійну експлуатацію відповідної електронної системи» [190, с. 52].

Восени 1959 р. він надсилає новий лист до М. Хрущова, який містив так званий проект «Червона книга» — план створення загальнодержавної автоматизованої системи управління для збройних сил та народного господарства усієї країни. Проте через жорстку критику міністерства оборони, яка містилася в преамбулі до проекту, А. Кітов не лише втратив свою посаду, а й був виключений з лав КПРС.

Однак загинути оригінальним ідеям А. Кітова не дозволив директор Інституту кібернетики АН УРСР академік В. Глушков. Опрацювавши проект А. Кітова, він заручився у 1962 р. підтримкою заступника голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна щодо доцільності проекту автоматизації управління радянською економікою [134].

Звісно, ідеї А. Кітова та В. Глушкова мали свої витоки. Зокрема, відомо, що їхні ініціативи з глобального управління державою були розвитком ідей І. Брука [316].

Сама ж розробка проекту ЗДАС розпочалася згідно з Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21 травня 1963 р. «Про покращення керівництва залученням обчислювальної техніки та автоматизованих систем управління до народного господарства» [189, с. 141].

Офіційне розроблення проектних матеріалів з приводу ЗДАС розпочалося у вересні 1963 р., коли голова Державного комітету з питань науки К. Руднев видав наказ про створення спеціальної робочої комісії, яка була повинна протягом двох місяців розробити концеп-

цію Єдиної державної мережі обчислювальних центрів (ЄДМОЦ) і подати її на розгляд Міжвідомчої ради. Члени комісії в листопаді 1963 р. як результат своєї роботи підготували аналітичну записку «Питання структури, організації і створення ЄДМОЦ». Саме там були викладені основні засади мережі й закладена її трирівнева структура. Відповідно до записки низову ланку утворювали обчислювальні центри (ОЦ) та пункти збору інформації на підприємствах та організаціях. Друга ланка становила собою опорні ОЦ, що були розташовані у великих промислових містах. Межі територій, які обслуговувалися цими ОЦ, формувалися з урахуванням адміністративно-територіальних зв'язків, що склалися на той момент. Зокрема, у РРФСР планувалося збудувати 16 ОЦ, в УРСР та Молдові – 6, у БРСР, Прибалтиці, Закавказзі, Казахській РСР та республіках Середньої Азії – по одному опорному ОЦ. Третя ланка являла собою головний центр у Москві, який здійснював оперативне керівництво всією мережею й безпосередньо обслуговував вищі урядові органи. Більше того, автори записки навіть пропонували підпорядкувати мережу ОЦ спеціально створеному при Раді Міністрів СРСР державному комітетові. На їхню думку, цей орган повинен був керувати як роботами зі створення мережі, так і здійснювати її експлуатацію [189, с. 144–145].

Ці ідеї викликали заперечення в голови Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР В. Старовського, який у своєму листі до К. Руднева зазначив, що ЦСУ не вважає можливим погодитися з пропозицією комісії про утворення ОДМОЦ. На його думку, принципи, які були викладені в аналітичній записці, суперечать відповідній постанові радянського уряду про централізацію обліку в органах ЦСУ. В. Старовський стверджував, що основою створення ОДМОЦ повинна стати розгалужена мережа машино-рахункових станцій ЦСУ. Головним же ОЦ мала стати центральна машино-рахункова станція ЦСУ, що була пов'язана з усією системою збору та обробки інформації.

Аналітична записка, як і пропозиції ЦСУ щодо мережі ОЦ, стали предметом обговорення на засіданні Міжвідомчої ради, яке відбулося 15 листопада 1963 р. Звісно, пропозиції ЦСУ були розкритиковані, оскільки, на думку авторів записки, діяльність цього органу обмежувалася лише статистикою, а мережа повинна була виконувати функції планування і управління. Крім того, якщо мережа ОЦ буде побудована згідно з пропозиціями ЦСУ, це істотно збільшить кількість ланок, оскільки в країні існували машино-рахункові станції

районного, обласного та республіканського рівнів, що призведе до невинуватеного розпорошення техніки та кадрів [189, с. 147].

До середини 1964 р. під керівництвом В. Глушкова було розроблено перший ескізний проект Єдиної державної мережі обчислювальних центрів (ЄДМОЦ), призначеної для перебудови на основі безпаперової технології організаційно-економічного управління на всіх рівнях (від окремих підприємств та установ до Держплану СРСР) [87, с. 12].

Утім, після зняття М. Хрущова регіональну систему раднаргоспів, на яку був розрахований проект ЄДМОЦ, було ліквідовано, а замість неї відновлено колишню відомчу структуру галузевих міністерств. Регіональна схема побудови загальнонаціональної мережі та системи управління була відкинута.

1966 року з'явилася нова постанова, якою передбачалася потужна програма залучення комп'ютерних автоматизованих систем управління (АСУ) в економіку. При цьому в постанові були відображені й ідеї представників ЦСУ, яке тепер відповідало за розвиток єдиної державної мережі обчислювальних центрів. Міністерства ж отримали вказівку створювати власні обчислювальні центри та АСУ на підпорядкованих їм підприємствах. Це стало результатом компромісу між ЦСУ, яке обстоювало ідею організації мережі за регіональним принципом, та Держпланом СРСР, який вважав за потрібне робити це за промисловими галузями. Держплан заперечував проти зведення функцій мережі до збору статистики, а ЦСУ критикувало ідею створення мережі із різноманітних відомчих АСУ [191, с. 64]. Доки ця суперечка тривала, практично жодних реальних кроків зі створення державної мережі ОЦ не відбувалося [223, с. 158–159; 431], хоча стихійне розроблення АСУ на окремих підприємствах й мало місце. Зокрема, протягом 1966–1970 рр. без будь-яких координаційних зусиль з боку центральних органів було створено більше ніж 400 незалежних АСУ, які, утім, не були пов'язані між собою жодними мережами передачі даних [432, с. 430].

Наприкінці 1960-х рр. В. Глушков звернувся до радянського керівництва з новим проектом. Він запропонував об'єднати АСУ всіх рівнів – від АСУ окремих підприємств до АСУ міністерств, аж до рівня найвищого керівництва, в єдину загальнодержавну автоматизовану систему (ЗДАС) збору та обробки економічної інформації задля обліку, планування та управління радянською економікою [223, с. 161]. В. Глушков пообіцяв, що ЗДАС не буде порушувати існуючу вертикаль влади, в якій окремі міністерства керували своїми секторами

економіки й накопичували інформацію у власних обчислювальних центрах. ЗДАС пропонувалося спроектувати так, щоб задовольнити всіх: вона будуватиметься за територіальним принципом і водночас включатиме автономні відомчі АСУ.

Нові пропозиції В. Глушкова викликали чергову хвилю критики. Фахівці з теорії управління стверджували, що комп'ютерні системи лише стабілізують застарілі методи бухгалтерського обліку та ведення статистики. Вони наполягали на тому, щоб спочатку провести реформу управління, а вже потім розпочинати комп'ютеризацію [233].

На думку В. Глушкова, повномасштабна комп'ютеризація країни мала сама стати рушійною силою економічної реформи. Він вважав, що ЗДАС є «завданням не лише науково-технічним, а й, перш за все, політичним» [223, с. 162]. В. Глушков був переконаний, що насправді ефективна реформа радянської економіки може відбутися лише в результаті перетворень, які йдуть від найвищих щаблів влади, адже «по-справжньому виявити внесок кожного підприємства, правильно розподілити зусилля всіх підприємств та економічних ланок можна лише з верхнього рівня системи управління» [88, с. 143]. Тому він спрямував основні зусилля на те, щоб переконати вище радянське керівництво підтримати ЗДАС.

1 жовтня 1970 р. Політбюро ЦК розглянуло проект ЗДАС й ухвалило типове компромісне рішення: проект прийняти, але в урізаному вигляді. Замість нового потужного Держкомітету з удосконалення управління було відтворено скромне управління з обчислювальної техніки при Держкомітеті з науки і техніки, а замість запровадження загальнодержавної автоматизованої системи управління економікою залишилася лише розробка мережі обчислювальних центрів та створення АСУ на окремих підприємствах. Як вважається, О. Косигін був налаштований проти проекту, оскільки побоювався, що ЦК КПРС використовуватиме ЗДАС для контролю над діяльністю Ради міністрів [223, с. 162–163, 165].

У 1965–1970 рр. в СРСР було виконано певний обсяг робіт зі створення автоматизованих систем управління підприємствами та галузевих автоматизованих систем управління (ГАСУ) в окремих міністерствах [87, с. 12].

Соціально-економічний розвиток СРСР в 1970-ті рр. відбувався під гаслом посилення централізованого управління й згорання економічної реформи 1965 р. На місце економічних важелів управління знову вийшли адміністративні методи, заклики до боротьби з порушниками

трудової дисципліни, безгосподарністю, за посилення контролю та дотримання дисципліни. Планові органи та радянські вчені-економісти з початку 1970-х рр. Приділяли увагу вдосконаленню методів централізованого управління економікою та масовому залученню автоматизованих систем управління до відомств та на підприємствах країни. Усе це викликало нову хвилю зацікавленості радянського керівництва в проекті В. Глушкова [192, с. 18].

Зокрема, на території України відбувалося будівництво Республіканської автоматизованої системи збору та обробки інформації для обліку, планування та управління народним господарством (РАС) Української РСР. Відповідальними за створення й реалізацію ескізного проекту організаціями були Головний науково-дослідний обчислювальний центр Держплану УРСР та Інститут кібернетики Академії наук УРСР [89; 90].

Водночас усю роботу над правовим забезпеченням РАС УРСР виконував відділ політико-правових проблем управління Інституту держави і права Академії наук УРСР¹. Зокрема, ним були виявлені п'ять основних проблем (напрямок) формування та функціонування РАС УРСР: 1) організаційно-правові питання створення РАС УРСР; 2) господарсько-правові відносини у зв'язку зі створенням РАС УРСР; 3) правове становище обчислювальних центрів в РАС УРСР та господарсько-правові аспекти їх діяльності; 4) правові питання інформаційного забезпечення РАС УРСР; 5) створення автоматизованої інформаційно-довідної системи з права [404].

Утім, у цілому, проект мав істотні вади. Як зауважував викладач Масачусетського технологічного інституту В. Герович, «радянські кібернетики уявляли собі автоматизовану систему управління як єдину органічну систему, пронизану зворотним зв'язком. Однак при цьому вони парадоксально вважали, що вона повинна будуватися за наказом зверху. Вони не розглядали варіанта, за якого така система могла б скластися знизу й зростати вгору, адже вважали, що окремі підсистеми не зможуть функціонувати ефективно без всеосяжної загальнонаціональної системи. Вони боялися, що поступовий підхід лише зміцнить наявні методи управління економікою. Однак оскільки кожна окрема частина загальнонаціональної системи управління не була життєздатною сама по собі, то й система в цілому виявилася неспроможною» [84].

¹Нині – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Іншою відомою спробою формування електронного уряду став «Кіберсін»¹ – проект, який був частково реалізований під час президентства С. Альєнде. Причому, на відміну від радянської ЗДАС, «Кіберсін» під час своєї реалізації виявив певні позитивні результати [329].

Зокрема, проект продемонстрував свою високу ефективність в 1972 р. під час страйку гремю – власників вантажівок, які контролювали 80% автоперевезень країною. Об'єднані в якусь подобу цехових гільдій, вони в сукупності з власниками магазинів виступили з протестом проти створюваної С. Альєнде системи розподілу товарів для найбідніших верств населення. Така ситуація, за якої вони контролювали більшість транспорту й торгівлі в країні загрожувала серйозною кризою. Саме тому важливим було зуміти мобілізувати всі наявні в уряді ресурси і якомога більш ефективно застосувати їх для блокування цієї проблеми. Реально існуюча ще в досить слабо розгорнутому вигляді система «Кіберсін» виявилася здатна це зробити [342].

Недаремно деякі міністри стверджували, що уряд Народної єдності тоді залишився при владі лише завдяки системі «Кіберсін», яка дозволила оперативно керувати подоланням транспортної кризи. Через кілька місяців гремю організували новий страйк, але цього разу вдалося не тільки попередити колапс, а й навіть значно покращити постачання завдяки правильній організації за допомогою «Кіберсін» тих 20% транспортних засобів, власники яких підтримували уряд Народної єдності [327].

Глобальною відмінністю «Кіберсину» від ЗДАС став її державний і міжнародний статус.

Зокрема, представники уряду Альєнде – Ф. Флорес та Р. Еспехо надіслали листа відомому кібернетикові С. Біру з пропозицією бути консультантом у загальнодержавному проекті (до цього в дослідника вже були проекти в Чилі для металургії та залізничного транспорту). Вчений, побачивши можливість практичної реалізації фундаментальних кібернетичних ідей, які були сформульовані в його моделі життєздатної системи, практично відразу погодився на це, адже, на його думку, «світ багатих ніколи не визнавав кібернетику як інструмент управління і тому до смішного неправильно до неї ставився» [40, с. 255].

Глибоко перейнявся ідеями С. Біра і принциповий противник радянської бюрократичної системи президент Чилі С. Альєнде, який

¹ «Кібернетична синергія» [240].

також активно сприяв проекту. (Як свого часу зазначав С. Бір, йому «знадобилося близько півгодини і аркуш паперу... щоб пояснити Альєнде модель будь-якої життєздатної системи... Я не міг знати, наскільки президент до цього підготовлений, але я точно знав, що президент є кваліфікованим медиком... Він... без проблем сприйняв модель, названу мозком фірми» [40, с. 266]).

До реалізації проекту С. Бір залучив не лише відомих чилійських науковців та бізнесменів (Г. Бонсп'є, У. Матурана), а й представників зарубіжних наукових центрів з Великобританії, США та Франції (CEREN) [288].

Проект «Кіберсін» становив собою автоматизовану систему збору та обробки інформації, яка складалася з чотирьох основних компонентів: 1) «Кібернет» – мережа, що здійснювалася за допомогою телексового зв'язку; 2) «Кіберстرایд» – комп'ютерні програми; 3) «Чіко» – математична модель чилійської економіки і 4) ситуаційна кімната – головний «мозковий центр», з якого здійснювалося управління. Остання являла собою зал з екранами, на яких відображався у вигляді графіків і схем стан економіки Чилі. Звідси можна було керувати виробництвом всієї країни в режимі реального часу, одразу ж отримуючи результат прийнятих рішень і за необхідності одразу ж вносити поправки. Це давало величезні переваги й перспективи для країни [327].

Відома дослідниця чилійської історії Е. Беккет так описувала роботу «Кіберсін»: «Виявлені на одному забутому складі 500 телексів, які були куплені попереднім чилійським урядом, але так і залишилися невикористаними, тому що ніхто не знав, що з ними робити, були розподілені по фабриках і заводах. Центром цієї мережі стали дві диспетчерські в Сантьяго. Там невелика група персоналу збирала всю економічну статистику воедино, а остання прибувала щодня за планом – рівно о п'ятій годині. Звідти оброблену статистику у вигляді звіту, використовуючи дорогу ЕОМ, надсилали до президентського палацу Ла Монеда» [32].

Існувала й політична складова проекту «Кіберсін». Річ у тому, що і С. Бір, і С. Альєнде зі своїми прихильниками виходили, перш за все, з того, що майбутня система управління повинна бути вільною від вад традиційної бюрократичної структури, особливо від таких, як відсутність або слабкість системи зворотного зв'язку. Саме це перетворює «класичне» державне регулювання на негнучку і нединамічну структуру, придатну ще до існування в досить багатій та великій країні, здатній швидко змінюватися, але непридатну для країни малень-

кої і небагатої. Утім, ті самі проблеми існують і в системі державного управління в цілому, що й призводить у країнах «третього світу» до практично безперервного ланцюга криз і переворотів. Саме для вирішення цієї проблеми С. Бір запропонував метод «алгедонічного регулювання», згідно з яким кожна дія влади повинна оцінюватися громадянами за принципом поліпшення або погіршення життя. На відміну від більшості соціальних опитувань, результати яких вже від початку припускають наявність певних відповідей, зазначений метод дозволяє отримати об'єктивну і, головне, безперервну картину реакції громадян на ці дії. Цього стає досить, щоб отримати постійно діючий зворотний зв'язок. У результаті дорогоцінний час буде витрачено і уряд отримає можливість скасувати небезпечне рішення до того, як воно зможе «розхитати» систему настільки, щоб спрацювали «традиційні механізми регуляції» у вигляді криз.

Інакше кажучи, фактично мова йшла про те, щоб побудувати не просто систему електронного документообігу, або навіть систему управління промисловістю, а створити систему, здатну підтримувати стан загальнонародного консенсусу, керуючи державою відповідно до загальнонародних інтересів [342].

Утім, 11 вересня 1973 р. в Чилі стався військовий переворот, у ході якого С. Альенде було вбито, а до влади прийшла військова хунта на чолі з генералом А. Піночетом Угарте. Проект «Кіберсін» було закрито.

Третій проект, на відміну від радянського та чилійського, завершився позитивним результатом.

Цим проектом став вищезгаданий Арпанет.

У 1959 р. співробітник «RAND Corporation» П. Беран звернув увагу на виживання систем зв'язку в разі ядерного удару. Виявилось, що комунікаційна мережа, у якій кожен вузол, пов'язаний, принаймні, з трьома іншими вузлами, виявляється працездатним, навіть якщо половина вузлів в цій мережі буде виведена з ладу. У результаті урядові США була надана рекомендація побудувати досить щільну комунікаційну мережу, у якій повідомлення поділяються на передавальному вузлі на невеликі порції – «пакети», з тим, щоб на приймальному вузлі з останніх збирати вихідне повідомлення [41].

Отже, спочатку Арпанет виник як необхідність «забезпечення зв'язку для вчених та чиновників під час та після ядерної війни» [147, с. 47].

І хоча нині з'являються дослідження, автори яких наполягають на визнанні цієї мети міфом, проте й вони не заперечують активну (принаймні, фінансову) роль ARPA у створенні Арпанет [127].

Процес створення мережі розпочався у 1962 р., коли молодий американський вчений з Массачусетського технологічного інституту (MIT) Дж. С. Ліклідер написав роботу, де висловив ідею глобальної мережі, яка б забезпечувала кожному жителю землі доступ до даних і програм з будь-якого куточка земної кулі. У жовтні того самого року він став першим керівником відділу управління технологіями обробки інформації (*Information Processing Techniques Office*) ARPA – ARPA IPTO.

1963 року Дж. С. Ліклідер запрошує розробника інтерактивної графічної програми *Sketchpad* (Блокнот) А. Сазерленда для роботи над проектом ARPA. Тоді ж Дж. С. Ліклідер уклав контракти з MIT, UCLA і невеликою консалтинговою компанією BBN (*Bolt Beranek & Newman*), щоб розпочати втілення своїх ідей. 1964 року він залишає ARPA, щоб повернутися до MIT.

1965 року А. Сазерленд запрошує Р. Тейлора, який до того працював в NASA, для продовження робіт з організації мережі. Цього самого року ARPA фінансує проект JOSS (*Johnniac Open Shop System*), який розробляється в RAND Corporation.

1966 року Р. Тейлор змінив А. Сазерленда на посаді директора ARPA IPTO. У його офісі в IPTO було три термінали, які він міг поперемінно підключати до різних обчислювальних комп'ютерів за допомогою телефонних проводів. Саме необхідність одночасної роботи всіх трьох комп'ютерів визначила новий науковий напрям, який незабаром було поставлено перед дослідниками ARPA. Р. Тейлор вважав ідею настільки перспективною, що незабаром йому вдалося організувати зустріч з Ч. Херцфельдом, який на той час був керівником ARPA. Окресливши суть проблеми і перспективи, які обіцяло дослідження, Р. Тейлор отримав згоду на надання мільйона доларів на розвиток проекту, суть якого полягала в тому, щоб об'єднати всіх клієнтів ARPA IPTO в єдину мережу [311].

Отже, можна констатувати, що персональне рішення про створення Арпанет було прийняте головою ARPA Ч. Херцфілдом [406] після його бесіди з Р. Тейлором, який на сьогодні вважається основоположником Арпанет [131].

Дещо згодом Р. Тейлор запросив до співпраці вченого з MIT Л. Робертса, який вперше використав сам термін «арпанет». Це відбулося в 1967 р. на науковій конференції в м. Анн-Арбор у штаті Мічиган, на якій були зібрані основні розробники мережі. Там же видатний вчений У. Кларк уперше висловив ідею та запропонував термін

«*Interface Message Processors*» (IMP), що означав пристрої для управління трафіком у мережі, які згодом еволюціонували в сучасні маршрутизатори.

У 1968 р. розпочалася робота зі створення IMP. ARPA уклала контракт на 1 млн дол. з невеликою консалтинговою компанією *Bolt Beranek & Newman* (BBN) на створення чотирьох IMP, за допомогою яких передбачалося об'єднати мережу Арпанет. Незважаючи на те що контракт був перспективним, створити IMP необхідно було всього за один рік [311].

29 жовтня 1969 р. з комп'ютера SDS Sigma 7 в Університеті штату Каліфорнія в Лос-Анджелесі на комп'ютер SDS 940 в Стенфордському університеті було передано перше текстове повідомлення – «LOGIN» [127]. Саме ця дата вважається початком роботи Арпанет.

До кінця 1969 р. до мережі Арпанет були підключені чотири університети. До 1971 р. в мережі було вже 15 учасників з різних університетів. У 1973 р. до Арпанет підключилися перші користувачі з Великої Британії і Норвегії. Мережа стала міжнародною.

У 1990 р. Арпанет припинила своє існування, але вже на той момент до створення системи долучилося громадянське суспільство і з'явився Інтернет.

Фактично ми можемо констатувати, що на початку 1990-х років елементи електронного уряду в США трансформувалися в електронне урядування – більш широку категорію, адже воно є формою організації державного управління, за якої відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, суспільством, людиною та громадянином, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [160, с. 28].

Як бачимо, технологія *e-government* дозволяє державі активно використовувати інформаційні (ІТ) та інформаційно-комунікативні (ІКТ) технології.

Активне використання *e-government* може бути ефективним за наявності певних передумов.

По-перше, наявність ефективної особистості. Це обумовлюється тим, що персональні комп'ютери із засобами мультимедіа надають державним службовцям можливість різко підвищити ефективність праці та навчання. Зекономлений час може бути з успіхом використати на формування ефективної особистості. Наприклад, замість тривалого відрядження державного службовця на курси підвищення кваліфікації можна внести це в його обов'язки або перенести додому.

Оскільки ж під час навчання будуть використані засоби мультимедіа, воно йтиме швидше, а набуті знання стануть більш тривалими. Такий підхід зумовить те, що будь-які «курси підвищення кваліфікації», що раніше відволікали працівників від основного заняття, перестануть існувати, оскільки працюючи в середовищі мультимедіа, людина й далі навчається та «підвищує свою кваліфікацію».

По-друге, високовиробничий колектив, який створюється шляхом об'єднання автоматизованих робочих місць у робочі групи на зразок адхократії. Інструментарій для перетворення інформації, прийняття рішень, колективної роботи та організації робочого часу сприятиме утворенню нових структур групової організації праці з високою продуктивністю. Наприклад, працівники органів соціального забезпечення, яким технології збережуть час, зможуть використати його на консультації своїх клієнтів, щоб хоча б певною мірою ліквідувати їх залежність від соціального забезпечення. Для цього слід перерозподілити роботу в групі, перебудувати бізнес-процеси, дати працівникам нові знання й почати використовувати щодо клієнтів методи маркетингу.

По-третє, інтегрована система державного управління. Корпоративні інформаційні інфраструктури державних органів, засновані на стандартах, є передумовою для створення нових організаційних структур, на які не поширюються розгалуження в державному механізмі. Для створення інтегрованої системи державного управління необхідними є системи з горизонтальними зв'язками.

Дедалі більшою мірою поширюється думка про те, що ставлення до людей необхідно змінити. Як цілком справедливо зазначав про державні органи міністр закордонних справ Канади М. Массе, «зараз, по суті, не залишилося жодного державного органу з обмеженими функціями і жодного рішення, що не потребувало б втягнення декількох традиційних сфер діяльності держави. Відповідно, зростає потреба в новому підході до вивчення завдань і пошуку рішень, заснованому на моделях з горизонтальними структурами. Координація по горизонталі зараз є найважливішою, для неї потрібні нові механізми і новий підхід до системи» [372, с. 202].

Крім того, інформаційна інфраструктура державних органів сприяє виключенню зайвих проміжних ланок, коли одні підрозділи дублюють функції інших. Також виникають стимули для формування організаційних структур молекулярного типу, оскільки відповідні функції державних органів делегуються меншим, більш рухомих об'єднанням чи громадським організаціям.

Як образно зазначив голова робочої групи з інформаційних технологій у державному секторі Д. Флізік, «нам потрібно скинути шори і зайнятися руйнуванням стін, що існують між державою та всіма іншими. У минулому нас обмежували традиційні демаркаційні лінії... нас турбувало насамперед благо власної організації, а не благо споживача державних послуг» [372, с. 203].

По-четверте, відкрита система державного управління. Оскільки механізм держави починає спілкуватися і з постачальниками, і зі споживачами, і з усіма іншими в електронній формі, характер його послуг змінюється. Наприклад постачання урядом та численними місцевими органам управлінських послуг може здійснюватися в електронній формі. Документація за закупку автотранспорту або потужного обчислювального комплексу може проводитись не в паперовій, а в цифровій формі. Пропозиція щодо участі в проекті являє собою електронний документ. Управління проектами здійснюється мережами, до яких під'єднані постачальники та споживачі з державних органів чи установ. Гроші розподіляються також у електронній формі за допомогою електронного обміну даними. В електронній же формі проекти виносяться на загальне обговорення.

Класична система *e-government* сьогодні запроваджена в Естонії, де кожен громадянин віком від 15 років отримує спеціальний ID, який дає доступ до всіх потрібних опцій – медичного страхування, банківських послуг, а також голосування на виборах он-лайн.

За даними статистики, минулого року 95% податкових декларацій в Естонії були надіслані саме через Інтернет, а 85% громадян користувались он-лайн-банкінгом [111].

При цьому активне використання *e-government* дозволило Естонії практично подолати корупцію, і на сьогодні вона, за версією міжнародної неурядової організації Transparency International, посідає 26 місце зі 175 в рейтингу найменш корумпованих країн [156].

По-п'яте, система державного управління діє на засадах взаємодії між мережами. У міру того як спілкування між людьми, грошовий обіг, доступ до інформації та процеси укладання угод все більшою мірою залучаються до інформаційної мережі, зникають грані не лише між різними державними організаціями, а й між ними і тими, хто з ними спілкується. З'являються нові моделі та цілі механізму держави. Завдання, що колись не зовсім вдало вирішувала держава, передаються громадам. Державний сектор, який функціонує в середовищі мереж, надає населенню послуги, сконцентровані навколо завдань

(наприклад, навколо завдання допомоги безробітним), а не навколо «щаблів» державної ієрархії, на різних рівнях якої займаються виплатами допомог, консультаціями з питань працевлаштування, талонами на харчування тощо. Згідно з принципами адхократії віртуальні державні організації будуть створюватись та розпускатися, коли це буде потрібним для економіки та суспільства. Держава може стимулювати партнерські відносини на основі мережі й робити свій внесок у створення матеріальних благ, сприяючи, наприклад, взаємодії фірм виробників комп'ютерів при розробленні машини нового покоління. Держава може формувати нові процеси, які могли б забезпечити участь громадян в електронних слуханнях з приводу можливих ініціатив державних організацій, електронних генерацій ідей з найважливіших питань, електронного жеребкування при вивченні суспільної думки, також сприяти організації віртуальних груп за інтересами, що є важливим для покращення суспільного життя. При цьому звіти надаються негайно, а не раз у три-чотири роки. Демократичний процес стає більш повним — оперативним та всеохопним за участю.

Крім того, застосування технологій *e-government* зробить державне управління більш прозорим, адже підзвітність держави громадянами не буде зведено виключно до надання якоїсь інформації, а забезпечуватиметься відкритою специфікацією комплексів показників роботи конкретного органу держави й створенням доступних для населення засобів моніторингу цих показників. Побудова *e-government* дозволить громадянам самостійно вирішувати питання про роботу органів держави, а не покладатися на заяви їх керівників або ЗМІ.

Загалом П. Клімушкін та А. Серенок виділили п'ять етапів розвитку *e-government*:

1. Створюються веб-ресурси різних міністерств і відомств, що містять інформацію про їхню місію і напрямки діяльності.
2. З'являються перші елементи інтерактивності (електронна приймальня).
3. Поява повноцінної інтерактивності з можливістю здійснювати операції в режимі «он-лайн».
4. Створюються об'єднані портали різних відомств і служб, через які можна здійснювати будь-які види транзакцій, для яких раніше було потрібно звертатися безпосередньо до державного органу.
5. Відбувається створення електронної системи державного управління на основі єдиних стандартів, а також урядового порталу як

єдиної точки доступу до всіх послуг і для громадян, і для бізнесу [160, с. 4].

Сьогодні державою, яка найбільш ефективно використовує *e-government*, є Фінляндія. 1 грудня 1999 р. набув чинності фінський Закон про відкритість діяльності уряду, який був спрямований на стимулювання й заохочення доброї практики управління інформацією і дозволив громадянам та організаціям контролювати дії державної влади і використання державних коштів. У законі містилося положення про право доступу до інформації, про обов'язок владних структур розвивати доступ до інформації та доброї практики управління інформацією, а також положення про зобов'язання з приводу таємної інформації.

На початку 2001 р. було прийнято Закон про електронні послуги у сфері державного управління. Фінляндія стала першою державою у світі, де з'явився такий закон. Його головна мета полягає в тому, що необхідно підвищити оперативність функціонування органів державного управління. Закон містить положення про права, обов'язки та відповідальність органів державного управління та їх клієнтів у сфері інформаційно-комунікативних послуг. Крім того, у законі є положення про ключові вимоги щодо електронної ідентифікації особистості громадян. Органи державної влади й управління, які володіють достатніми технічними, фінансовими та іншими ресурсами, мають запропонувати громадськості можливість вибору найбільш зручних для неї варіантів — надсилання електронного повідомлення за вказаними електронними адресами чи інші механізми вирішення питань. Крім того, органи влади повинні запропонувати громадськості можливість вибору електронної доставки повідомлень, рахунків та інших аналогічних документів. При цьому вони можуть скріплювати свої рішення електронним підписом [247, с. 441].

На сьогодні найбільш типовими послугами, які надаються громадянам у електронному вигляді, є:

- замовлення та запити (надає Агентство з прав споживачів);
- надання юридичних документів (міністерство юстиції);
- замовлення географічних карт (Національна топографічна рада);
- замовлення та сплата послуг, пов'язаних із дозвіллям (Національна рада лісового господарства);
- зворотний зв'язок з користувачами з приводу їх інформування про національні проекти участі (міністерство внутрішніх справ, відділ муніципалітетів);

- електронні газети (Центральне агентство розвитку сектору соціального забезпечення та охорони здоров'я);
- телевізійні повідомлення й бронювання доменних імен (Телекомунікаційний адміністративний центр);
- ринок статистичної інформації і статистична служба «Стат-Фін» (*Statistics Finland*);
- повідомлення про вакансії; інформація про вакантні робочі місця та можливості отримання освіти (міністерство праці);
- «Віртуальна Фінляндія» (міністерство закордонних справ);
- повідомлення про зміну адреси (Центр перепису населення).

Канцелярія прем'єр-міністра оприлюднює на своєму сайті (<http://www.vn.fi/>) інформацію про законопроекти, які готуються міністерствами. Парламент також надає доступ до проектів законів та документів, які ним розробляються (www.eduskunta.fi). Усі закони, підзаконні нормативні акти, юридичні рішення та державні угоди оприлюднюються міністерством юстиції у вигляді бази даних, доступних через Інтернет (<http://finlex.edita.fi/>). Новий закон про публікацію законодавчих актів вимагає, щоб вони були безкоштовно доступними в Інтернеті.

Міністерство фінансів розмістило на своєму сайті (www.opas.vn.fi) «Довідник для громадян». Там пропонуються послуги зі сфери державного управління, що є необхідними для різних життєвих обставин. Цей електронний довідник також містить відомості, які можуть бути корисними компаніям і громадянськості. Зокрема, там пропонується інформація щодо більш ніж 100 органів влади і населених пунктів [247, с. 494–495].

У результаті на сьогодні Фінляндія стала однією з найбільш розвинутих країн світу, а модель її суспільства можна визначити як «відкрите інформаційне суспільство добробуту» [400, с. 26].

Як бачимо, *e-government* також має досить потужний антибюрократичний потенціал.

Проте вже з'являються ідеї щодо можливості існування ще однієї державної технології, як буде здатна протидіяти бюрократизму та буде найбільш адекватною в умовах цивілізації, яка сформується в результаті постіндустріальної революції. Мова йде про розумну організацію – динамічне середовище, що здатне мати в собі об'єднану когнітивну модель і виконувати самовільні маніпуляції зі своєю когнітивною моделлю не лише вимушено (реагуючи на зміни в навколишньому середовищі), а й самочинно, за власною волею [148, с. 118].

При цьому когнітивна модель становить собою певний комплекс знань, яким визначаються професійні та соціальні навички індивіда. У результаті ж постійної взаємодії індивідуальних когнітивних моделей окремих осіб формується об'єднана когнітивна модель певної групи чи організації.

Класичним прикладом реалізації технології розумної організації є метод мозкового штурму, суть якого полягає в тому, щоб висловлювати якнайбільшу кількість ідей за невеликий проміжок часу, обговорити і здійснити їх селекцію. У результаті такого мозкового штурму група людей немов би утворює «колективний розум», знаходячи відповідь на питання, які зазвичай одна людина могла б не вирішити.

Звісно, на нашу думку, розумна організація стане ідеальною державною технологією для так званої «технологічної сингулярності» — стадії розвитку цивілізації, коли людський розум перестане контролювати, прогнозувати і навіть розуміти артефакти та сигнали, породжувані техносферою [187].

Уявімо собі картину: з порту виходять три кораблі і згодом потрапляють у шторм.

Капітан першого корабля наказує закритися, але внаслідок того, що він звик керувати через людей, усі його накази запізнюються, і врешті-решт корабель тоне.

Капітан другого корабля наказує стріляти у хвилі, намагаючись налякати або знищити шторм. Зрозуміло, що така тактика не призводить до жодних позитивних результатів, і корабель також гине.

На третьому кораблі капітан заздалегідь підготувався до шторму. Корабель обладнано найновішою апаратурою, супутниковим зв'язком і комп'ютерами. Капітан включає всю апаратуру, і корабельні комп'ютери беруть корабель під контроль. За допомогою супутників із космосу вони бачать усі небезпечні хвилі і заздалегідь повертають корабель до них. Тим самим корабель не перевертається (хвилі здебільшого є небезпечними, якщо вдаряють об борт корабля), тому що зустрічає хвилі носом. У результаті корабель виживає і щасливо повертається в порт.

Стан сучасної цивілізації нагадує цей шторм. На сьогодні людство опинилося в колосальній точці біфуркації і на порозі технологічної сингулярності. Бюрократія перетворюється на бюрократизм. Зростає рівень корупції. Старі державні технології (у нашому прикладі їх ототожнюють капітани першого (бюрократія) та другого (диктатура) кораблів) втрачають свою цінність. Єдиний шлях вийти живими з

цього шторму – перейти до нових державних технологій (у нашому прикладі це – капітан третього корабля, який уособлює державну технологію розумної організації, яка дозволяє заздалегідь передбачати будь-які небезпеки та вчасно їх уникати).

Отже, розглядаючи механізм держави в контексті його функціональної складової, ми усвідомлюємо саму можливість існування різних державних технологій. Тим самим ми починаємо розуміти, що бюрократія є не єдиним способом відправлення державної влади. Розвиток же країни стає можливим за умови використання небюрократичних державних технологій. Тим самим ми підтверджуємо ще раз геніальний прогноз Д. Белла щодо постіндустріального суспільства, коли «головним при прийнятті рішень та управлінні змінами стало домінування теоретичного знання» [33, с. 25]. Саме теоретичне знання про існування різних державних технологій створює передумови їх активного використання «при прийнятті рішень» щодо організації так необхідних для нашої країни реформ.

Державні збройні формування як елемент державного механізму

2.1. Правоохоронні органи в державному механізмі: прокуратура, поліція та органи безпеки

Кожна держава повинна мати свою мету. Філософія держави як частина загального державознавства, що досліджує сенс держави, її сутність, поняття, підстави та місце у світі, її цінність та значущість, а також роль у житті людини й суспільства, у долі народів і людства, визначає три групи теорій про цілі і завдання держави: етатистські, соціумні та цивілітарні.

Теорії етатистського (від *фр. Etat* – держава) **спрямування** передбачають забезпечення інтересів держави як головний критерій її успіху. Загалом можна визначити такі теорії етатизму, як теорія тоталітарної держави, теорія корпоративної держави і теорія регулярної держави.

Ідея останньої належить видатним філософами Г. Гроцію, С. Пуфендорфу, Х. Вольфу та Г. Лейбніцу. На їхній погляд для гарного життя досить було б запровадити «гарні» урядові установи. Як писав з цього приводу Х. Вольф, «уряд повинен мати право й обов'язок змушувати кожного до роботи, встановлювати заробітну плату і ціну товарів, піклуватися про влаштування гарних вулиць, міцних і гарних будинків, насолоджувати зір обивателів картинами, що милують око, а вуха – музикою, співом птахів і дзюрчанням води, сприяти суспільним розвагам театральними виставами й іншими видовищами, заохочувати поезію, піклуватися про шкільне виховання дітей, стежити за тим, щоб дорослі піддані старалися бути чесними і благочестивими». Піддані ж «...повинні охоче робити те, що влада вважає за потрібне для загального блага» [48, с. 399]. Ідеї «регулярної держави значною мірою були реалізовані російським імператором Петром I.

У ХХ ст. етатистські теорії набули «другого дихання» у теоріях тоталітарної та корпоративної держави.

І хоча спочатку термін «тоталітаризм» вживався в негативному сенсі (зокрема, відомо, що вперше він був використаний італійським мислителем-антифашистом Дж. Амендолою), проте вже у 1926 р. його починають вживати політики і філософи, які сповідують інші погляди. Так, у 1926 р. італійський філософ Дж. Джентиле обґрунтував необхідність побудови в Італії фашистської тоталітарної держави. Лідер італійських фашистів Б. Муссоліні визначав тоталітаризм як суспільство, у якому головна державна ідеологія здійснює вирішальний вплив на громадян. При цьому сама ідея тоталітаризму вбачає в державі суспільний ідеал.

Так, у 1932 р. у своїй «Доктрині фашизму» Б. Муссоліні писав, що «фашистська концепція життя наголошує значення держави і приймає індивідуальне лише настільки, наскільки його інтереси збігаються з інтересами держави, яка уособлює совість та універсальну волю людини як історичної сутності» [245, с. 237].

При цьому Дж. Джентиле та Б. Муссоліні вважали, що саме розвиток комунікаційних технологій забезпечить безперервне удосконалення пропаганди, наслідком чого є неминуча еволюція суспільства в бік тоталітаризму.

На відміну від тоталітаризму ідея корпоративної держави стала результатом розвитку теорії «солідаризму» Л. Дюгі, який розглядав державу як «працюючу корпорацію», що є сукупністю публічних служб, яка обслуговує все суспільство, «усю націю». Дюгі вважав, що корпоративна держава прийде на зміну державі як «публічній владі», оскільки її створення спрямовується на подолання класових антагонізмів та ліквідацію класів взагалі. Замість класів прибічниками цієї теорії запроваджувалось поняття «корпорацій», за допомогою яких реалізується співробітництво «праці й капіталу»: кожна корпорація реалізує свою соціальну функцію, а підприємець в «корпорації» є не «експлуататором», а «лідером індустрії».

Найбільш повно ідеї «корпоративної держави» були реалізовані у фашистській Італії, франкістській Іспанії, салазарівській Португалії та почасти нацистській Німеччині.

Так, зокрема, ст. XIII іспанської «Хартії праці» від 9 березня 1938 р. містила таке:

1. Державна система націонал-синдикалізму буде надихатися принципами єдності, тоталітаризму та ієрархії.

2. Усі елементи економіки будуть охоплені – за галузями виробництва чи обслуговування – вертикальними синдикатами. Особи вільних професій та технічних спеціальностей будуть організовуватись аналогічно відповідно до встановлених законів.
3. Вертикальний синдикат є корпорацією публічного права, яка конститується як єдиний організм, що об'єднує в єдине ціле всі елементи, задіяні в економічному процесі всередині певної галузі виробництва чи обслуговування, і будується ієрархічно під керівництвом держави.
4. Керівні пости в синдикаті обов'язково будуть обіймати члени «Іспанської фаланги традиціоналістів та хунт націонал-синдикалістського наступу».
5. Вертикальний синдикат є зряддям на службі в державі; економічна політика Держави реалізується насамперед через синдикати. Синдикати повинні розглядати проблеми виробництва та вносити пропозиції щодо їх вирішення, підпорядковуючи ці пропозиції національним інтересам. Вертикальний синдикат має право втручатися через спеціальні органи в питання регулювання, охорони та дотримання умов праці.
6. Вертикальний синдикат може створювати, утримувати або фінансувати установи дослідницького характеру, моральної, фізичної та професійної освіти, самозабезпечення та піклування, а також соціальні установи, які можуть викликати зацікавленість для різних елементів виробництва.
7. Синдикати створюють бюро найму для надання працівникам роботи відповідно до їхніх здібностей та заслуг.
8. До функцій синдикатів належить надання державі відомостей, необхідних для укладення статистики виробництва.
9. Закон про синдикати визначить форму включення до цієї нової системи існуючих нині економічних та професійних асоціацій [172, с. 506–507].

На відміну від етатистських **теорії соціумного** (соціум – суспільство) **спрямування** надавали перевагу інтересам суспільства (народу).

Проте внаслідок того, що суспільством (чи народом) визначалася лише якась частина населення країни, фактично ця група теорій обстоювала ідеї соціального протистояння і нерівності.

Найбільш відомими серед них були теорії расової та класової держави.

Теорія расової держави виникла як результат нацистської расової доктрини, згідно з якою все людство поділялося на раси, і головне завдання держави полягало в расовій селекції (рис. 2).

Зокрема, пропонувалося здійснити «модернізацію» всієї білої раси, а в перспективі — й усього людства. При цьому передбачалося радикальне збільшення кількості так званих «нордичних» арійців (німців, скандинавів, нормандців, фрізів), яких нацисти визнавали як «оберменші» та аналогічне зменшення кількості представників інших рас: «кельтської» (французів) та «гунської» (слов'ян), яких нацисти визначали як «унтерменші». Щодо інших рас (чорношкірих, семітів), то нацисти вважали, що більшість з них слід або знищити повністю (зокрема, євреїв вони вважали *нелюддю*, а отже, вони підлягали повному знищенню), або знищити як спосіб життя (циган, яких нацисти визнавали *напівлюдьми*, слід знищувати як представників кочового способу життя), або не давати жодного шансу для розвитку (чорношкірих нацисти також визнавали *напівлюдьми*).

При цьому в межах збільшення «нордичної раси» було розгорнуто культ «істинних арійців», а їхнє виховання розпочиналося від народження. Саме цьому мало підпорядковуватися як шлюбно-сімейне, так і цивільне законодавство.

Щодо представників інших «рас», то скорочення їх чисельності мало здійснюватися виключно шляхом створення напіврабських умов праці та тяжких умов життя. При цьому росіяни, українці та білоруси повинні були бути відтіснені на схід — за Дніпро та Волгу для того, щоб «розчистити» життєвий простір для «нордичних арійців».

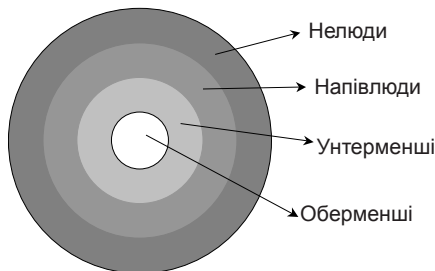

Рис. 2. Соціум з нацистського погляду

Під усе це було закладено певне ідеологічне підґрунтя. Зокрема, говорячи про мету держави, лідер та ідеолог націонал-соціалізму (нацизму) А. Гітлер писав: «Держава є засіб до мети. Її власна мета полягає в збереженні та в подальшому розвитку колективу фізично і морально однакових людських істот. Це збереження стосується насамперед лише того ядра, яке дійсно належить до даної раси і забезпечує їй розвиток тих сил, що закладені в цій расі. Частина цього ядра буде забезпечувати збереження фізичного життя, а інша частина — сприяти подальшому духовному розвитку. Насправді ж одна частина створює передумови, необхідні для іншої.

Держава, що не слугує цій меті, є якоюсь відразливою і приреченою на загибель. Сам факт її існування ще нічого не доводить. Адже ніхто не скаже, що успіх зграї флібустьєрів може виправдати розбійництво як інститут.

... Найвищою метою дійсно народної держави повинно стати піклування про збереження того расового ядра, яке лише й спроможне створити культуру, подарувати людству красу, гідність і все високе. Ми, арійці, розуміємо під державою лише живий організм раси, що не лише забезпечує саме існування цієї раси, а й забезпечує їй також можливість подальшого більш високого розвитку всіх закладених у ній здібностей до ступеня найвищої свободи» [85, с. 328–329].

На противагу цьому прихильники *теорії класової держави* (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та ін.) вважали, що будь-яка держава за своєю сутністю є диктатурою панівного класу.

«Згідно з Марксом, — наголошує В. Ленін, — держава є органом класового панування, органом пригноблення одного класу іншим, є створення «порядку», який узаконює та зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення класів» [199, с. 7].

Панівний клас при цьому за допомогою державного апарату закріплює виробничі відносини, засновані на приватній власності і тримає в покорі експлуатовані маси народу, здійснює політичне управління суспільством.

На думку прибічників теорії «класової держави», сутність держави найбільш чітко виявляється в тому, кому і в інтересах якого класу служить апарат примусу і проти якого класу його спрямовано.

Крім того, класова сутність держави конкретизується в її функція та виявляється в діяльності державного механізму. При цьому держава, реалізуючи свої функції, вирішує завдання, що стоять перед нею на певному етапі розвитку даного класового суспільства.

Щодо **теорії цивілітарного** (від лат. *civilatas* – громадянин) **спрямування**, то вони надають перевагу інтересам громадянина. До таких теорій, зокрема, належать теорія держави загального благоденства, теорія соціальної держави і теорія народної держави.

Теорія держави загального благоденства виникла як відповідь на кризу 1929–1933 рр., яка змусила суспільство відмовитися від ліберальних поглядів на державу як на своєрідного «нічного сторожа», що не втручається в суспільне життя, крім випадків правопорушень.

Стало очевидним, що ринкова стихія не спроможна бути ефективним регулятором. Саме необхідність покладення на державу завдання стати регулятором економічних відносин і викликала до життя концепцію держави загального благоденства.

Її основи сформулював у 1930-ті роки Дж. М. Кейнс, який, зокрема, у своїй відомій праці «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей» наголосив на необхідності держави втручатися в економічні процеси: «Я розраховую на те, що держава, яка здатна зважити граничну ефективність капітальних благ з погляду тривалих перспектив і на основі спільних соціальних вигод, буде брати на себе все більшу відповідальність за пряму організацію інвестицій» [155, с. 156].

Згодом його погляди були розвинуті в працях, авторами яких були Д. Мюрдаль, А. Пігу, К. Боулдінг, В. Мунд, Дж. Стречі та ін.

Їхні погляди полягали в тому, що держава стала надкласовою, виражає інтереси всього населення, забезпечує благоденство всім. Базою цієї теорії послужили безперечні успіхи розвинутих країн у здійсненні великих державних програм у культурній, соціальній та інших сферах, у забезпеченні високого рівня життя населення. Теорія наголошувала цінність кожної людської особистості й ставила її інтереси в основу діяльності держави.

Прихильники цієї теорії вважали, що репресивно-каральні функції держави відмирають унаслідок розширення соціально-економічних функцій: державного регулювання економіки, соціальних послуг (культурно-освітня функція, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення тощо).

Своє соціальне призначення така держава реалізує шляхом:

- націоналізації найважливіших галузей промисловості;
- впливу на ринок шляхом політики цін, державних замовлень, інвестицій, кредитної політики тощо;
- проектування соціально-економічного розвитку;

- здійснення широкої політики соціальних послуг, соціального страхування і забезпечення, підтримання високого рівня законності, допомоги малозабезпеченим верствам населення;
- захисту працівників від надмірної експлуатації з боку роботодавців.

Позитивним у теорії держави загального благоденства було те, що вона обґрунтовувала пріоритет загальнолюдських цінностей, інтереси та права людини. Її недоліком було те, що «загальне благоденство» забезпечувалося шляхом перенесення центру експлуатації на напівколоніальні держави та на держави, що розвиваються, рівень життя населення в яких є досить низьким, а його значна частина живе на рівні злидарства.

Достатньо близькою до теорії держави загального благоденства є *теорія соціальної держави*.

Уперше поняття «соціальної держави» ввів німецький державознавець Х. Хеллер. Потім прихильниками цієї теорії стали Дж. Роулз, К. Арндт, Д. Клінк, К. Хессе, Х. Цахер, Г. Хартвіх та ін.

Основною причиною соціальних конфліктів з позицій теорії соціальної держави є розрив у рівні прибутків, високою є питома вага населення, що проживає нижче рівня бідності. Для досягнення соціальної гармонії держава разом із профспілками здійснює перерозподіл прибутків населення від багатих та середніх верст до незаможних.

Як зазначає один з основоположників теорії соціальної держави Х. Цахер, термін «соціальна» означає, що держава несе відповідальність за існування суспільства [25, с. 271]. Це держава, яка допомагає слабким і намагається впливати на розподіл матеріальних благ у дусі справедливості, щоб забезпечити кожній людині гідне її існування. Суттєве уточнення у визначення зазначеного терміну вніс Г. Хартвіх: «Соціальна держава означає державу, яка отримала можливість на правовій основі розв'язувати завдання планування, поділу, організації індивідуального та соціального життя» [25, с. 272].

В Україні детальний аналіз ідеї соціальної держави здійснили В. Бабкін, О. Скрипнюк, В. Сіренко та ін.

Зокрема, доктор юридичних наук В. Бабкін, досліджуючи сутність соціальної держави, свого часу зазначав, що вона «...покликана реалізовувати свої функції шляхом створення соціальних програм, спрямованих на досягнення благополуччя громадян і суспільства, забезпечення гідного життя та вільного розвитку людини» [26, с. 5]. Практично аналогічної думки дотримується й доктор юридичних наук

О. Скрипнюк, наголошуючи, що засаднича мета соціальної держави «...сформульована як забезпечення гідного існування всіх громадян» [343, с. 213].

Окрему увагу соціальній державі приділив і доктор юридичних наук В. Сіренко, який наголосив, що соціальна держава бере на себе «...обов'язок здійснювати політику, спрямовану на забезпечення певного рівня добробуту всіх своїх громадян, підтримку соціально слабких верств населення, на затвердження в суспільстві соціальної справедливості» [341, с. 240].

У Росії великими прихильниками соціальної держави були О. Лукашева та В. Четвернін. Зокрема, останній свого часу вказував на те, що «в соціальній державі влада максимально втручається в життєдіяльність підвладних (у сучасній державі «максимально» означає – доти, доки таке втручання не порушує природні права і свободи людини та громадянина), надає всі можливі соціальні послуги, причому незможним – безплатно (за рахунок перерозподілу національного прибутку)» [308, с. 538]. Розглядаючи соціальну державу як етап розвитку правової держави, дослідник зазначає: «Класична (ліберальна) правова держава як ідеальний тип відповідає розвиненому індустріальному суспільству. Постіндустріальному суспільству відповідає соціальна правова держава» [308, с. 637].

На специфіку соціальної держави ФРН свого часу звертала увагу й доктор юридичних наук О. Лукашева, наголошуючи на тому, що в Німеччині соціальні функції держави стали складатися вже в перші повоєнні роки, коли були залучені інституціональні структури, які сягають своїм корінням у традиції минулого та орієнтуються на відновлення інститутів соціальної політики періоду бісмарківської імперії. Це стосувалося, перш за все, відносин у сфері житла та охорони здоров'я» [308, с. 702].

Третьою теорію цивілітарного спрямування є *теорія народної держави*, яка здатна забезпечити усім членам суспільства відносно високий рівень життя, справедливий розподіл ресурсів та ліквідацію соціальної нерівності. На погляд прихильників цієї теорії, усе це стало можливим завдяки досягненням науково-технічної революції та модернізації системи управління, яка ефективно реагувала на потреби населення, що постійно змінювалися [246, с. 59]. Одним із прихильників цієї теорії був професор Дж. Гелбрейт, який, зокрема, зазначав, що заклик, «щоб держава виступала гарантом дорогого технічного прогресу, виникає з бажання виключити будь-яку загрозу

мінімальному рівню прибутків» [98, с. 247–248]. Водночас мислитель наголошував: «Ніщо так не збільшить майбутній прибуток і продуктивність, та й зростання економіки взагалі, так, як освіта» [82, с. 64].

Інші дослідники – професор соціології та професор міського і регіонального планування Каліфорнійського університету М. Кастельс (США) і професор університету Гельсінкі (Фінляндія) П. Хіманен, досліджуючи фінську модель інформаційного суспільства, звернули увагу на той факт, що у Фінляндії «між інформаційною економікою та державою добробуту існує кілька важливих зв'язків. По-перше, фінське інформаційне суспільство створює фінансову основу держави добробуту. Без податкових надходжень суспільство не змогло б фінансувати державу добробуту. А без зростання продуктивності податки виявилися б надто високими, щоб бути прийнятними для людей» [400, с. 100]. З іншого боку, високий рівень освіти впливає «на розвиток інженерної справи, створює кадрову базу для інновації» [400, с. 87]. Річ у тому, що фінська «державна добробуту охоплює абсолютно безоплатну державну освіту, від дитсадка і до університетської освіти (за одним із найбільш високих у світі показників прийому до вищих навчальних закладів), загальне медичне страхування (надається як право, що обумовлене громадянством) та систему щедрих соціальних виплат із загальним страхуванням старості та в разі втрати роботи» [400, с. 20].

Свого часу «за допомогою державної політики, реструктуризації корпорацій і поодиноких винахідників, які поклалися на державу добробуту» [400, с. 21] Фінляндія змогла подолати економічну кризу 1990–1993 рр.

Інакше кажучи, можна вважати, що в Фінляндії реалізовано саме ідею «народної держави».

Якою ж державою за метою є Україна? Згідно з Конституцією (ст. 1) «Україна є ...соціальна держава» [174]. Це фактично означає, що вона повинна «здійснювати політику, спрямовану на забезпечення певного рівня добробуту усіх своїх громадян» «шляхом перерозподілу національного прибутку».

Для досягнення цієї мети держава повинна виконати низку стратегічних і тактичних завдань, задля чого відбувається її наділення відповідними зовнішніми і внутрішніми функціями.

Для реалізації зазначених функцій держави необхідно створити певний механізм. Зв'язок між функціями держави та її механізмом є нерозривним і прямим. Адже якщо механізм створюється саме для

виконання функцій держави, то останнім у зв'язку з цим належить визначальна роль. Органи й установи держави змушені підбудовуватися до її функцій, що змінюються. Якщо, наприклад, у суспільстві беруть верх функції, які випливають із національних або класових протиріч, то після цього неминуче виходять на перший план, такі елементи механізму держави, як органи примусу і насильства.

Під механізмом же держави загалом розуміється цілісна, ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ та підприємств, за допомогою яких реалізуються завдання та функції держави.

У принципі погоджуючись із наведеним визначенням, необхідно наголосити, що, як і будь-який механізм, механізм держави не є недіючим агрегатом: він якось повинен діяти. Саме тому деякі правознавці зауважують, що, крім механізму держави, повинен існувати механізм функціонування держави як сукупності внутрішніх чинників, інститутів та засобів, що забезпечують дію складових держави в їх взаємозалежності [279, с. 45].

На нашу думку, не слід протиставляти між собою механізм держави і механізм функціонування держави. Річ у тім, що нефункціонуючий механізм держави є, по суті, мертвим.

Виходячи з цього стає зрозумілим, що механізм держави має свою як структурну, так і функціональну складову. І якщо структурна складова (державні організації), по суті, має статичний характер, то функціональна розглядається як складова динамічна. Вона ж втілюється у державних технологіях.

Саме тому можна запропонувати таке визначення механізму держави.

Механізм держави — це цілісна система державних організацій чи технологій, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави.

Однією з подібних технологій, крім згаданих вище бюрократії, адхократії та ін., є державне проектування, тобто діяльність зі створення державних проектів, яка здійснюється в чотирьох напрямках: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Державне планування — це процес створення державних планів економічного, соціального, культурного розвитку тощо.

Державні плани існували в минулому і були характерними для авторитарних та тоталітарних держав (СРСР, Індонезія тощо).

Уперше вони з'явилися в СРСР як варіант саме директивного планування. Недаремно В. Ленін наполягав на тому, щоб Держплану (допоміжний орган державної влади в СРСР, основним завданням якого була економічна та технічна експертиза) були надані додаткові розпорядження для того, щоб «рішення Держплану не могли бути усунені звичайним радянським порядком, а потребували б для свого повторного рішення особливого порядку, наприклад, винесення питання на сесію ВЦВК, підготовки питання для повторного рішення за особливою інструкцією із складанням на основі особливих правил доповідних записок для виваження того, чи підлягає це рішення Держплану відміні, і, нарешті, призначення особливих термінів для повторного вирішення питань Держплану тощо» [202, с. 9].

Інший основоположник «наукового соціалізму» О. Богданов прямо зазначає: «Соціалізм є завданням «господарським», завданням планомірної господарської організації; вона вирішується шляхом «господарського плану» [44, с. 305–306].

Результатом таких поглядів в СРСР стала поява планів економічного і соціального розвитку (так звані «п'ятирічки»). Перша п'ятирічка відбулася в 1928–1932 рр. Визначаючи основне завдання п'ятирічки, Й. Сталін 7 січня 1933 р. у своїй доповіді на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП (б) говорив: «Основне завдання п'ятирічки полягало в тому, щоб перетворити СРСР з країни аграрної та слабкої, залежної від забаганок капіталістичних країн, — на країну індустріальну і могутню, досить самостійну і незалежну від примх світового капіталізму» [357, с. 403].

Наприкінці свого життя всесильний диктатор теоретично обґрунтував необхідність планового господарства в СРСР: «Істотні риси і вимоги основного економічного закону соціалізму можна було б сформулювати приблизно так: забезпечення максимального задоволення матеріальних і культурних потреб всього суспільства, що постійно зростають, шляхом безперервного зростання та вдосконалення соціалістичного виробництва на базі вищої техніки.

Отже, замість забезпечення максимальних прибутків — забезпечення максимального задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства; замість розвитку виробництва з перервами від піднесення до кризи і від кризи до піднесення, — безперервне зростання виробництва; замість періодичних перерв у розвитку техніки, продуктивних сил суспільства, що супроводжуються руйнуванням, — безперервне вдосконалення виробництва на базі вищої техніки.

Говорять, що основним економічним законом соціалізму є закон планомірного, пропорційного розвитку народного господарства. Це неправильно. Планомірний розвиток народного господарства, а отже, і планування народного господарства, що є більш-менш точним віддзеркаленням цього закону, самі по собі нічого не можуть дати, якщо невідомо, заради якого завдання здійснюється плановий розвиток народного господарства або якщо завдання незрозуміле. Закон планомірного розвитку народного господарства може забезпечити належний ефект лише в тому разі, якщо є завдання, задля здійснення якого відбувається плановий розвиток народного господарства. Це завдання не може дати сам закон планомірного розвитку народного господарства. І тим більше не може дати планування народного господарства. Це завдання міститься в основному економічному законі соціалізму у вигляді його вимог, викладених вище. Тому дії закону планомірного розвитку народного господарства можуть отримати повний простір лише в тому разі, якщо вони спираються на основний економічний закон соціалізму» [358, с. 94–97].

В СРСР планування зазвичай проходило чотири основні етапи.

Перший етап передбачав *підбиття підсумків виконання планів за минулий період*. На цьому етапі визначався рівень розвитку економіки, виявлялися окремі невідповідності та диспропорції в народному господарстві, узагальнювався кращий досвід, розкривалися додаткові резерви тощо.

Другий етап – це *розроблення й доведення до підприємств, установ та організацій директив КПРС та уряду з приводу укладання нового плану розвитку народного господарства*. У них формулювалися головні господарчо-політичні завдання планованого періоду, визначалися провідні ланки, темпи та пропорції розвитку народного господарства.

Третім етапом було *складання проектів планів підприємствами, установами й організаціями, виконавчими комітетами Рад народних депутатів, міністерствами та відомствами*. Складання планів «знизу вгору» забезпечувало демократичний централізм у плануванні, найбільш повно враховувало місцеві особливості та потреби, а також виявляло резерви виробництва.

І, нарешті, четвертий етап передбачав *затвердження планів компетентними органами державної влади та управління й доведення їх до виконавців*.

Відповідно до Конституції СРСР народногосподарські плани СРСР встановлювалися Верховною Радою СРСР (з розподілом завдань

за союзними республіками, міністерствами та відомствами СРСР). Ради міністрів союзних республік відповідно до державних народногосподарських планів затверджували завдання міністерствам та відомствам республіки.

Міністерства та відомства затверджували за певним колом показників планові завдання підлеглим їм підприємствам.

На їх основі директор підприємства затверджував розгорнутий техпромфінплан за всіма показниками.

Плани розвитку господарства та культури областей (країв), районів, міст затверджувалися відповідними Радами народних депутатів.

Планові органи (Держплан СРСР та ін.), як і всі органи управління, були зобов'язані забезпечувати сталість планових завдань шляхом ретельного узгодження всіх показників плану.

Зміни планів підприємств вищими органами формально припускалися лише як виняток, після їх попереднього обговорення з керівництвом підприємств, з одночасним внесенням необхідних змін у взаємопов'язані між собою показники плану та взаємовідносини з бюджетом відповідно з чинним законодавством.

Останнє положення було основним недоліком державного планування в СРСР, адже саме за допомогою змін у плані в бік зниження директори підприємств займалися приписками й одночасно отримували премії за перевиконання плану в той час, коли вони лише виконували попередні плани.

Однак не можна сказати, що державні плани були характерними лише для соціалістичних країн. Так, в Індонезії існували п'ятирічні плани розвитку, так звані РЕПЕЛІТА. У результаті РЕПЕЛІТА—IV (1984—1988) значно скоротилася чисельність людей, які жили за межами бідності. Ідеологом розвитку планового господарства в Індонезії був генерал М. Сухарто. Саме він, виступаючи в Москві під час зустрічі на найвищому рівні, запевнив, що після РЕПЕЛІТА—V Індонезія стане економічно розвиненою країною: «Наприкінці п'ятої п'ятирічки ми маємо твердий намір вступити у стадію економічного піднесення в нашому розвитку, тобто підвищення його до рівня, коли ми, спираючись на власні сили, зможемо продовжити процес розвитку в напрямку до суспільства, яке мріємо збудувати» [363].

Водночас для демократичного режиму більш характерними є інші три різновиди державних проєктів: державні прогнози, державні програми та державні моделі розвитку регіонів.

Державне прогнозування здійснюється на науковому рівні. Варіанти такої науковості можуть бути різними, адже будь-яка організаційна діяльність неможлива без прагнення до передбачення. При цьому справжнє передбачення (наукове, повсякденне, інтуїтивне тощо) може далеко не завжди розмежуватись з гаданнями, пророцтвами тощо. Звісно, як зазначав доктор юридичних наук А. Венгеров, «...передбачення сприятливого чи несприятливого впливало на психіку і поведінку окремої людини і різних колективів» [57, с. 202]. Зазначене передбачення впливало й на політику держави, але мова зараз йде не про це. Державне прогнозування повинно здійснюватися на науковій основі. Варіанти таких прогнозів можуть бути різними. Так, відомий фізик і економіст В. Феллер пропонує на основі аналізу історичних циклів робити прогнози майбутнього [393, с. 11]. Однак, на нашу думку, більш цікавим є прогнозування майбутнього на основі синергетики, яка досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, нелінійності та нерівноваженості, становлення «порядку через хаос» та нестійкості як основної характеристики процесів еволюції.

Великим дослідником синергетики в політиці та праві був професор А. Венгеров. Так, стосовно співвідношення політики і синергетики він зазначав, що «синергетичне «управління» політикою насамперед повинно включати розуміння політичної системи як багаторівневої. Це означає, що для вирішення будь-яких проблем недостатньо діяти на лише одному рівні, наприклад, макрорівні, вважаючи, що зміни, які відбудуться на макрорівні, зможуть перебудувати всю політичну систему» [58, с. 67].

Говорячи про значення синергетики для права, А. Венгеров зауважує: «Синергетика досліджує структури найрізноманітнішої природи, що складаються з багатьох підсистем, досліджує, як взаємодія таких підсистем (мікросистем) зумовлює виникнення просторових, часових, просторово-часових, соціальних та інших структур у макроскопічному масштабі, тобто коли макроскопічні структури утворюються в результаті самоорганізації. Причому такими макроскопічними структурами, що, безперечно, цікавлять вчених-юристів, можуть бути організаційні утворення, наприклад, трудові колективи, або економічні стани, наприклад, господарські зв'язки, відносини розподілу, нетрудові доходи (зокрема, їх динаміка) або соціальні об'єкти, такі, як злочинність (регіональні, структурні характеристики), або духовні явища (суспільна думка) тощо. Для синергетики

основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур, здебільшого переходів, як «безпорядок – порядок» (до стійких структур). Поняття «нестійкість», «порядок», «безпорядок», «параметри порядку» і деякі інші входять до понятійного апарату синергетики, відображаючи загальність деяких процесів, що утворюються самі собою в системах найрізноманітнішої природи – біологічної, хімічної, соціальної, економічної, юридичної тощо» [59, с. 38–39].

Державне програмування – це процес створення державою програми розвитку (економічного, політичного, соціального, культурного, правового тощо) суспільства.

Слід мати на увазі таке: державне програмування складається як зі стратегії розвитку (так звані концепції), так і з тактики розвитку (програми). Їх поєднання існує не завжди. Так, в СРСР 15 липня 1988 р. Політбюро ЦК КПРС своєю постановою затвердило розроблення концепції інформатизації суспільства, де у п. 1 зазначалося: «Схвалити викладені у наданій записці відділів ЦК КПРС міркування з даного питання, яке має винятково важливе значення для успіху перебудови соціально-економічного, духовного і політичного життя радянського суспільства» [268, с. 55]. Як відомо, вся інформатизація залишилася виключно на рівні концепції. Більш вдалою, на нашу думку, була державна програма переходу до ринку, розроблена робочою групою, утвореною спільним рішенням М. Горбачова та Б. Єльцина. Так, ця державна програма не лише обмежилася концептуальними моментами, хоча у ній була й концепція, а й запропонувала програму переходу до ринку протягом 500 днів.

У даному разі під концепцією розвитку розуміється аналіз поточної ситуації, стратегічні напрямки та мета розвитку, а також механізми стабілізації ситуації в перехідний період.

Щодо програми, то вона передбачає певні *алгоритми*, конкретні кроки, певну тактику і, бажано, строки виконання відповідних реформ.

Так, у програмі переходу до ринку, наприклад, встановлювалося конкретне: «Система універсальних комерційних банків доповнюється спеціалізованими інститутами – кредитними кооперативами та земельними банками, інвестиційними та пенсійними фондами, брокерськими та лізинговими фірмами. Для цього центральні банки республік на основі рекомендацій Ради управляючих Резервною системою Союзу до кінця 1990 року випускають нормативні документи, що легалізують і стимулюють таку діяльність» [292, с. 83].

Державне модулювання – це процес створення моделей розвитку певних регіонів.

Так, улітку 2003 р. групою науковців Харківського інженерно-економічного університету під керівництвом доктора економічних наук В. Пономаренка було розроблено модель соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 р. Запропонована модель уособлювала в собі конкретні математичні розрахунки основних напрямів регіонального розвитку на досить тривалий строк. Насамперед це стосувалося аграрно-індустріального сектору області, який поєднував сільськогосподарське машинобудування та переробку сільськогосподарської продукції, а також освоєння регіональних родовищ нафти та газу [78].

Щодо структури державного механізму, то він складається з державних підприємств, державних установ та об'єднаних у державний апарат державних органів. Його специфічним елементом є також державні збройні формування – правоохоронні органи та збройні сили.

Найбільш відомими правоохоронними органами є прокуратура, поліція та органи безпеки.

Уперше прокуратура виникає як інститут королівських уповноважених під час судових процесів під час правління Людовика IX (1226–1270). Річ у тім, що в цей період значно зміцніла королівська влада, що мало наслідком потужну судову реформу. Як результат, найважливіші кримінальні та політичні справи стали розглядатися в платному королівському суді.

Прокурори ж були повинні спочатку обслуговувати засідання суду, а потім взагалі готувати письмову частину процесу. Крім того, у ці часи прокурор виступав як фісал – повірений корони.

У 1265 р. і римський папа Климент IV обрав французького легіста Гі Мульке юридичним радником короля. Саме Гі Мульке можна вважати першим прокурором французького королівства [310, с. 29].

Створена Людовиком IX прокуратура була модернізована його онуком Філіппом IV Вродливим і проіснувала майже без змін аж до Великої Французької революції.

Закон 1 грудня 1790 р., який створив обраних народом на певний термін суддів для спостереження за правильним застосуванням закону і виконанням судових вироків, заснував призначуваних довічно королем членів прокуратури під назвою королівських комісарів; з 1792 р. на них було покладено й підтримання обвинувачення перед судом.

10 березня 1793 р. було засновано Надзвичайний трибунал, частиною якого став громадський обвинувач. У декреті Національного конвенту від 5 квітня 1793 р. останній отримав право «затримувати, порушувати переслідування і віддавати суду усіх обвинувачених» [318, с. 101] в усіх контрреволюційних актах, усіх злочинах «проти свободи, рівності, єдності та неподільності Республіки, проти внутрішньої та зовнішньої безпеки держави» [318, с. 98–99], а також в усіх змовах, «що схиляються до відновлення королівської влади, або будь-якого іншого уряду, який підриває свободу, рівність і народний суверенітет» [318, с. 99].

Першим громадським обвинувачем Конвент 163 голосами обрав Антуана Кантена Фук'є де Тенвіля [7, с. 249].

Формально Фук'є де Тенвіль не був прокурором. Проте його повноваження в Надзвичайному трибуналі змушують багатьох вчених згадувати саме цю посаду [100, с. 700].

25 жовтня 1795 р. М. Робесп'єр запропонував зробити спробу поділу прокурорських функцій: його комісари республіки як вартові закону розслідували злочини, порушували переслідування перед судом і спостерігали за виконанням вироків, а громадські обвинувачі підтримували обвинувачення в публічному засіданні суду. Однак вже в 1799 р. ці посади об'єднали в одну – урядовий комісар, а ще через чотири роки вони отримали колишню назву прокурорів (генеральні прокурори, прокурори республіки).

Таким чином, формально інститут прокуратури відроджується вже після приходу до влади Наполеона I Бонапарта. 1808 року у Франції було запроваджено нову судову систему, частиною якої й стала прокуратура як орган публічного переслідування і разом з тим «посередницький орган між судом і урядом, очільник судової поліції і орган нагляду за законністю дій посадових осіб судового відомства, який навіть над ними має дисциплінарну владу» [397, с. 30].

Наполеон I прокуратуру уявляв засобом урядового впливу на суд, незалежності якого вона протиставлялася; статут 1808 р. і закон 20 квітня 1810 р. під впливом цієї думки взагалі відокремили прокуратуру від адвокатури, надали прокуратурі ієрархічний устрій із жорстким підпорядкуванням її нижчих членів вищим і, не задовольняючись наданням прокуратурі обов'язків кримінального переслідування, надали їй характеру представника уряду з усіх питань перед усіма судовими органами, значно розширивши її функції і підпорядкувавши їй нагляду сам суд.

На чолі французької прокуратури стояв міністр юстиції, якому були підпорядковані всі її члени. При судах касаційному і апеляційних перебували генерал-прокурори та їхні товариші, які поділяються на помічників і генерал-адвокатів; останні виступали з усними промовами, на перших була покладена письмова праця. При судах першої інстанції діяли прокурори республіки з їхніми помічниками й адвокатами республіки. Нарешті, при судах простої поліції функції прокуратури виконувалися поліцейськими комісарами.

Внутрішні відносини членів прокуратури визначалися засадами ієрархічної підпорядкованості нижчих вищим і єдності всієї організації. Прокуратура при кожному суді була прокурором, якому підпорядковувалися його помічники. Уся прокуратура мала своїм начальником міністра юстиції. Генерал-прокурор апеляційного суду мав у своєму підпорядкуванні прокурорів республіки свого округу, прокурор республіки – комісарів поліції. Тільки прокуратура касаційного суду була поставлена окремо. При цьому чини прокуратури не користувалися незмінністю і призначалися начальством: їх зв'язок з адвокатурою було перервано. Задля єдності члени прокуратури могли замінити один одного, і дія кожного з них мала таку силу, як би вона виходила від усієї прокуратури.

Згодом прокуратури утворилися в Німеччині, Італії, Австрії та інших країнах.

У Росії прокуратура як орган виникла 1722 року в результаті трьох указів імператора Петра I. Так, 12 січня 1722 р. запроваджувалися генерал-прокурор і обер-прокурор, які працювали при російському Сенаті, та підзвітні їм прокурори, які діяли в межах окремих колегій. 18 січня 1722 р. посади прокурорів виникають у надвірних судах. 27 квітня 1722 р. посада генерал-прокурора набуває свого формального статусу в указі «Про посаду генерал-прокурора», яким останній безпосередньо підпорядковується імператору і набуває зверхності щодо Сенату [368, с. 9].

Основною функцією петровської прокуратури був нагляд, судова ж, обвинувальна або позовна діяльність була лише одним із доповнень до функції нагляду, ледь помітним у законі, слабким і незначним на практиці [242, с. 284].

Згодом, за словами В. Ключевського, генерал-прокурор також набув ключового значення і в державному управлінні, адже саме він, а не Сенат «став маховим колесом усього управління» [163, с. 165]. Саме генерал-прокурору були підпорядковані прокурори в судах та

колегіях. З іншого боку, усі ці прокурори діяли від імені генерал-прокурора, під його безпосереднім наглядом і заступництвом. Генерал-прокурор надавав указівки підлеглим прокурорам, а останні, у свою чергу, зверталися до нього з доносами та протестами. Усі слухні пропозиції, які виходили як від нижчих прокурорів, так і від самого генерал-прокурора, надсилалися останнім до Сенату. У свою чергу, Сенат під наглядом генерал-прокурора обов'язково повинен був прийняти відповідне рішення щодо зазначених пропозицій.

І хоча формально прокурори призначалися на посади Сенатом, робилося це виключно за пропозицією генерал-прокурора. Сенат же й приймав рішення щодо покарання призначуваних ним прокурорів, тоді як генерал-прокурор та обер-прокурор відповідали виключно перед імператором.

Звісно, Сенат міг заарештувати генерал-прокурора, наприклад, за зраду. Проте права застосовувати щодо нього будь-які заходи покарання він був позбавлений [368, с. 11].

У подальшому доля прокуратури значною мірою залежала від правлячих імператорів. І якщо за часів правління Катерини I, Петра II, Анни Іванівни, Петра III, Олександра I та Миколи I цей орган майже не відігравав істотної ролі в функціонуванні державного механізму, то правління Єлизавети Петрівни, Катерини II та Павла I підносили прокуратуру на досить високий рівень. Зокрема, за часів Павла I генерал-прокурор був не просто міністром, а «майже прем'єр-міністром» [162, с. 148].

Звісно, таке становище не було задовільним. Проте змінити ситуацію стало можливим лише після ліквідації кріпацтва у 1861 р.

Саме тоді, у результаті судової реформи 1864 р., статус прокуратури істотно змінився. Зокрема, прокуратура звільнилася від функції загального нагляду, а її діяльність здебільшого стала обмежуватися судовою сферою. Звісно, наглядові повноваження в прокурорів залишилися, проте це вже був нагляд за дізнанням і слідством. У судових засіданнях прокуратура займалася лише підтриманням державного обвинувачення. При цьому «судова реформа 1864 р. створила не тільки новий суд, а й нову систему правоохоронних органів, а найголовніше, нове розуміння й уявлення про законність та правосуддя» [370, с. 87].

Революції 1917 р. докорінно змінили державний апарат Російської імперії. Взявши владу, революціонери спрямували свою ненависть проти дореволюційних карних органів. У листопаді 1917 р. згаданим

декретом № 1 «Про суд» були ліквідовані всі судові установи, у т. ч. й інститути прокурорського нагляду (ч. 1 п. 3 декрету) [272].

Звісно, вважати, що більшовики не замислювалися над питаннями законності є недоречним. Зокрема, Постановою «Про точне дотримання законів» VI Всеросійський Надзвичайний з'їзд рад закликав усіх громадян Республіки, усі органи та всіх посадових осіб до якнайсуворішого дотримання законів РРФСР [274].

З початком НЕПу зміцнення законності набуло ще більшої потреби, на що звернув увагу й В. Ленін: «Чим більше ми переходимо до умов, які є умовами міцної та твердої влади, чим далі йде розвиток цивільного обігу, тим нагальнішою є необхідність висунути тверде гасло здійснення більшої революційної законності...» [200, с. 329].

Утім, усі ці побажання так і залишилися суто формальними, тим більше, що й спеціалізованого органу, основне завданням якого становив би нагляд за точним проведенням цих указівок у життя, у радянської влади того періоду ще не було. Нагляд же за законністю виконували, зокрема, Робітничо-селянська інспекція, суди, відділи юстиції виконкомів Рад, тобто органи, для яких зазначений нагляд не належав до головних функцій.

Саме тому в січні 1922 р. на IV з'їзді працівників юстиції питання утворення спеціалізованого наглядового органу було поставлене на обговорення. За результатами роботи з'їзду ідея створення прокуратури набула концептуального вираження. Зокрема, з'їзд одностайно висловився за створення прокуратури та ліквідацію відділів юстиції виконкомів. При цьому, прокурор повинен був призначатися та відкликатися центром, мати в губвиконкомі лише дорадчий голос і не залежати від відділів юстиції там, де вони ще залишалися [137, с. 392].

Навесні 1922 р. Народний комісаріат юстиції подав до уряду проект створення прокуратури, на яку пропонувалося покласти функції нагляду за законністю, нагляд за діяльністю слідчих органів і підтримання обвинувачення в трибуналах.

Звісно, такий проект не міг не викликати певних заперечень. Зокрема, Л. Каменєв, Г. Зинов'єв та О. Риков, які розглядали законність лише як неминучий додаток дозволених радянською владою в період НЕПу капіталістичних відносин і протиставляли їй «революційну доцільність», виступили проти створення прокуратури як спеціального органу нагляду за законністю. Певною мірою ці погляди підтримали й представники так званої «робочої опозиції» [413, с. 55–58].

Ще на початку обговорення питання щодо прокуратури на третій сесії ВЦВК дев'ятого скликання супротивники прокуратури висловилися й у питанні щодо її взаємовідносин з органами місцевої влади. Зокрема, у своїх виступах опоненти централізації прокуратури посилалися, за словами М. Криленка, на п. 4 постанови VIII з'їзду Рад про взаємовідносини центральних та місцевих органів, що центральні відомства ведуть свої справи через місцеві Ради та їхні відділи, ліквідуючи непідвідомчі місцевим радам відділи та спеціальні управи [3, с. 24–25]. Інші заперечення стосувалися того, що прокурор не повинен перебувати поза системою місцевого будівництва, адже відірваність прокурора від місцевої влади, за словами П. Когановича, зробить його «слабким, хитким, нічого не вартим» [4, с. 4]. Інша позиція полягала в тому, що незалежна від місцевої влади прокуратура становитиме собою надбудову над виконкомом [4, с. 16], насаджуваний «зверху» контроль над ними, спробу в новій формі проводити так званий «главкізм» [4, с. 11], а то й створення «юридичної держави», яка буде існувати паралельно «державі господарській» [4, с. 3]. П. Смидович взагалі вважав саму назву «прокуратура» одіозною, а тому пропонував замінити її на щось на кшталт «укріпзаку» [4, с. 11]¹.

Були й страхи, що прокуратура матиме всеохопну владу, яка контролюватиме діяльність усіх радянських установ [4, с. 1].

Намагаючись захистити проект, голова ВЦВК М. Калінін, зауважив: «Ми хочемо законність зробити чинником державного будівництва... Організація прокуратури і є одним із способів, однією з можливостей виховати законність в органах влади... залучити комуністичну законність до свідомості кожного громадянина Радянської Республіки» [4, с. 17].

Однак більшість членів комісії ВЦВК, до якої сесією було передано проект, усе ж таки висловилися як проти надання прокуророві права опротестовувати постанови місцевих органів влади, так і проти самої централізації прокуратури [137, с. 393–394].

Щоб змінити зазначену ситуацію, знадобилося втручання В. Леніна. У своєму листі до Й. Сталіна лідер більшовиків рішуче виступив проти пропозицій комісії ВЦВК. «Законність, — писав він, — не може бути калузькою та казанською, а повинна бути єдиною всеросійською і навіть єдиною для всієї федерації радянських республік...

¹ Укріплення, тобто зміцнення законності.

Прокурор має право та зобов'язаний робити лише одне: слідкувати за встановленням справді одноманітного розуміння законності в усій республіці, незважаючи на будь-які місцеві відмінності й усупереч будь-якому місцевому впливу» [201, с. 198].

В. Ленін запропонував членам ЦК ВКП (б) «відкинути в даному разі «подвійне» підпорядкування, встановити підпорядкування місцевої прокурорської влади лише центрові та зберегти за прокурорською владою право й обов'язок опротестовувати всі та всілякі рішення місцевої влади з позиції законності цих рішень чи постанов, без права призупиняти останні, а з виключним правом передавати справу для вирішення до суду» [201, с. 201].

III сесія ВЦВК прийняла Положення про прокурорський нагляд. Прокуратура набула централізованих рис. Звісно, ст. 16 цього Положення закріплювала обов'язок губернських прокурорів кожні три місяці звітувати про свою діяльність та діяльність своїх помічників як прокурору республіки, так і губернському виконавчому комітету [298]. Проте радянська практика обрала інший шлях: прокурорські звіти надавалися губвиконкомам лише для ознайомлення [197, с. 23].

Однак з утворенням СРСР зазначене положення набуло дещо застарілого характеру, адже сама централізована прокурорська система очолювалася прокурорами тепер уже союзних республік. На найвищому щаблі – союзному відповідної посадової особи не існувало. Виходячи з цього й була створена Прокуратура Верховного Суду СРСР.

При цьому згідно зі ст. 62, 63 і 65 Положення про Верховний Суд Союзу РСР та Прокуратуру Верховного Суду Союзу РСР, затвердженого відповідною постановою ЦВК і РНК СРСР 24 липня 1929 р., структура прокуратури складалася із самого прокурора, його заступника, трьох старших помічників, певної кількості помічників, загальна чисельність яких встановлювалися відповідними штатами, а також призначуваних самим прокурором слідчих із найважливіших справ [138, с. 423–424].

Прикметно, що сам Прокурор Верховного Суду СРСР посідав досить своєрідне місце в державному апараті: він не був прокурором СРСР, адже прокурори союзних республік в адміністративному плані не підпорядковувалися йому; не був він і прокурором, який перебував у розпорядженні Верховного Суду СРСР, адже коло його повноважень не обмежувалося лише тими питаннями, що входили до компетенції Верховного Суду СРСР. Прокурор Верховного Суду Союзу

РСР мав абсолютно самостійний конституційний стан [197, с. 26], який, звісно, нівелювався існуючими в СРСР державно-правовими реаліями.

Утім, і це не могло задовольнити прихильників подальшої централізації Союзу РСР. Саме тому 20 червня 1933 р. ЦВК і РНК СРСР відповідною постановою створюють Прокуратуру СРСР. Тепер Прокурор СРСР, поміж іншим, здійснював «загальне керівництво діяльністю прокуратури союзних республік» [138, с. 504].

5 листопада 1936 р. в Прокуратурі СРСР відбулася істотна реорганізація. Зокрема, у центральному апараті прокуратури були ліквідовані такі відділи, як промисловий, сільськогосподарський, з питань торгівлі, кооперації та фінансів, з питань нагляду за соціально-культурними установами і з побутових питань. Натомість були створені відділи загального нагляду, слідства, нагляду за місцями ув'язнення, а також Головна військова прокуратура та ін. [138, с. 532]. Таким чином, структура прокуратури була приведена у відповідність до тих функцій, які були на неї покладені.

1936 року в СРСР була прийнята друга конституція, яка стала «не стільки законом, скільки обіцянкою нормального майбутнього і добрих намірів розбудови соціалізму» [368, с. 182].

Водночас на рівні Основного Закону вперше було виділено прокурорський нагляд як самостійну форму державної діяльності. Зокрема, йому було присвячено ст. 113–117 Конституції 1936 р. [173].

І хоча за змістом та формою вона має певний демократичний потенціал, проте запроваджені Й. Сталіним надзвичайні заходи його фактично перекреслювали. Зокрема, загальновідомим є той факт, що багато положень Конституції так і не були впроваджені. При цьому деякі прокурори, які здійснювали нагляд за законністю попереднього слідства в органах НКВС, звикли до незаконних арештів, не вимагали від слідчих збирання доказів у кримінальних справах щодо так званих «ворогів народу», «шпигунів» та «шкідників»; головним вважалось особисте зізнання, яке, як відомо на сьогодні, слідчі отримували силою [368, с. 183]. Прокурори ж, які відмовлялися санкціонувати незаконні рішення ОДПУ та НКВС, зокрема й перший Прокурор СРСР І. Акулов, були репресовані [429, с. 43].

Під час Другої світової війни органи прокуратури особливо не змінили характеру своєї діяльності. Зокрема, особливо зросла роль їхніх слідчих підрозділів, які вели активний розшук украдених продуктів і промтоварів. Дещо були реорганізовані органи військової

прокуратури: поряд із військовими прокуратурами армій, корпусів та дивізій були утворені військові прокуратури фронтів [368, с. 188].

Після перемоги прокуратура знову зазнала певної реорганізації: 19 березня 1946 р. на першій сесії Верховної Ради СРСР другого скликання було видано закон про зміну назви очільника радянської прокуратури, і Прокурор СРСР став називатися Генеральним прокурором СРСР [138, с. 565].

Тим самим прокуратура набула ще більшої централізації, адже тепер існувало п'ятнадцять прокурорів союзних республік, але лише один Генеральний прокурор СРСР.

Після смерті Й. Сталіна, а особливо після XX з'їзду КПРС, який розпочав у СРСР процеси десталінізації, прокуратура взяла активну участь у реабілітації необґрунтовно репресованих радянських громадян.

Згодом стало зрозумілим, що Положення про прокурорський нагляд 1933 р. застаріло. Саме тому 24 травня 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила нове «Положення про прокурорський нагляд в СРСР», а 7 квітня наступного року – Постанову «Про структуру центрального апарату Прокуратури СРСР».

Відповідно до неї центральний апарат Прокуратури СРСР складався з трьох управлінь: слідчого, кадрового та господарсько-фінансового, та дев'яти відділів: загального нагляду, по нагляду за слідством в органах державної безпеки, по нагляду за розглядом у судах кримінальних справ, по нагляду за розглядом у судах цивільних справ, по нагляду за місцями позбавлення волі, у справах неповнолітніх, контрольно-інспекторський, систематизації законодавства та статистики. На правах відділів функціонували приймальня та канцелярія.

До складу прокуратури СРСР входили Головна військова й Головна транспортна прокуратури та діяли слідчі з особливо важливих справ, методична рада, Всесоюзний науково-дослідний інститут криміналістики. Крім того, Прокуратура СРСР разом із міністерством юстиції та Верховним судом видавали журнал «Соціалістична законність» [334, с. 594–595].

Ця система проіснувала майже без змін аж до «Перебудови» другої половини 1980-х років. У нових умовах відповідно до Закону СРСР «Про прокуратуру СРСР» система органів прокуратури складалася, крім власне Прокуратури Союзу РСР, із прокуратур союзних та автономних республік, країв та областей, прокуратур міст, що діють на правах прокуратур областей, прокуратур автономних областей та

округів, а також районних і міських прокуратур. До системи органів прокуратури також входили військові, транспортні та інші прокуратури, які були прирівняні до прокуратур областей, районів чи міст. Крім того, Генеральним прокурором СРСР в містах, де були районні прокуратури, могли бути утворені міські прокуратури з підпорядкуванням їм районних прокуратур [171, с. 51].

6 лютого 1989 р. Президія Верховної Ради СРСР своєю постановою затвердила структуру Прокуратури СРСР. Відповідно до неї прокуратура СРСР складалася з таких підрозділів: Управління з нагляду за виконанням законів у господарській діяльності; Управління з нагляду за виконанням природоохоронного законодавства; Управління з нагляду за дотриманням законності і охорони прав громадян у соціальній сфері; Управління з нагляду за виконанням законодавства про адміністративні правопорушення; Головне управління з нагляду за слідством і дізнанням, що включало, на правах основного управління, Управління з нагляду за слідством і дізнанням в органах внутрішніх справ і Слідчу частину; Управління кадрів і навчальних закладів; Управління з нагляду за виконанням законів про державну безпеку і з міжнаціональних та міжнародно-правових питань; Управління з нагляду за розглядом кримінальних справ у судах; Управління з нагляду за виконанням законів на транспорті; Управління з нагляду за виконанням законів про неповнолітніх і молоді; Організаційно-контрольне управління; Відділ по нагляду за розглядом цивільних справ у судах; Відділ по нагляду за дотриманням законів у виправно-трудових установах; Відділ систематизації та пропаганди радянського законодавства; Інформаційно-аналітичний відділ; Управління з розгляду листів та прийому громадян, у тому числі Приймальної (на правах відділу); Управління справами; Управління планування, фінансування і матеріально-технічного забезпечення органів прокуратури, а також так званого «Другого управління» [271], яке здійснювало нагляд за виконанням законів на режимних підприємствах [28, с. 65]. Крім того, до складу Прокуратури СРСР входила Головна військова прокуратура, а при Генеральному прокуророві діяли слідчі з особливо важливих справ та помічники з особливих доручень [271].

На момент припинення існування СРСР прокуратура цієї держави мала досить потужну матеріальну базу. Зокрема, при Прокуратурі СРСР функціонували Всесоюзний науково-дослідний інститут проблем зміцнення законності та правопорядку, Інститут підвищення

кваліфікації керівних кадрів прокуратури СРСР і його філії, а також Інститут удосконалення слідчих працівників та Науково-методична рада. Прокуратура СРСР мала власне поліграфічне підприємство та видавала власний журнал – «Соціалістична законність» [271].

При цьому необхідно мати на увазі, що протягом тривалого часу самим фактом свого існування вона здійснювала вплив на східноєвропейські прокуратури.

Як відомо, після Другої світової війни, за радянським зразком прокуратура була утворена в соціалістичних країнах – Албанії, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, В'єтнамі, КНР, КНДР та ін. [243].

З розпадом соціалістичного табору органи прокуратури були істотно реформовані в напрямі гармонізації та зближення прокурорських систем постсоціалістичних країн з аналогічними системами сучасних демократичних держав.

Зокрема, у Словацькій Республіці та Угорській Республіці прокуратура зберігає організаційну відокремленість. У Польській Республіці прокуратура включена до структури міністерства юстиції [94, с. 16].

Цікавим є також правовий статус прокурорських органів. Зокрема, крім Угорської Республіки, їхня юрисдикція не включає таких функцій, як здійснення загального нагляду та самостійне ведення попереднього (досудового) слідства. У Словаччині, Угорщині та Польщі прокурорські органи наділені функціями лише часткового нагляду за дотриманням законодавства та підтримання державного обвинувачення в суді [94, с. 13].

Досить оригінальна ситуація склалася в Чеській Республіці. Вважається, що в 1993 р. прокуратуру Чехії було ліквідовано, а на її місці було створено державне представництво [94, с. 16]. Утім, це заперечується тим фактом, що в країні станом на 1 січня 2011 р. система органів прокуратури складається з Верховної державної прокуратури, двох вищих прокуратур, 14 регіональних та 86 окружних прокуратур [248, с. 420]. Щодо державного представництва, то його лише пропонується створити в системі міністерства юстиції. Утім, навіть якщо цей орган вже створено, то, так само, як і прокуратури Словаччини, Угорщини та Польщі, він також наділяється функціями часткового нагляду за дотриманням законодавства та підтримання державного обвинувачення в суді [94, с. 13].

На території сучасної України історія прокуратури фактично розпочалася в 1722 р., хоча, на думку В. Лакизюка, перші свідчення щодо існування «людей, яким доручено чинити суд, використовуючи, хоча й примітивно, прокурорські функції» історики знаходять ще на надписах Кам'яної могили, які датуються XII—III тис. до н. е. [310, с. 40].

Однак лише в 1722 р. вперше при уряді гетьмана І. Скоропадського у м. Глухів офіційно запроваджується посада прокурора в органах управління Україною в її тодішньому вигляді, коли перший російський імператор вирішив створити своєрідний наглядовий орган з метою «втілення в життя економічних, соціальних і політичних реформ царя всупереч прихованому, а часто навіть відкритому спротиву місцевих органів» [368, с. 8]. Цим органом і стала прокуратура. 16 травня 1722 р. іменним указом «Про заснування в Глухові малоросійської колеґії та про призначення до неї присутнім бригадира Вельямінова»¹ Петро I, «жалуя подданных своих, малороссийский народ, указал при гетмане господине Скоропадском, в Глухове, для управления судов и прочего, что в просительных пунктах гетмана Хмельницкого и в решительных на оное написано, вместо одной воеводской персоны, для лучшей верности и управления, быть коллегии, в которой быть бригадиру господину Вельяминову с шестью человеками с штаб-фицерами, да при той же коллегии быть прокурорам погодно с переменою из гвардии капитаном или капитан-поручиком. И оная учинена не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого, как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был» [368, с. 10—11].

Проте подальший розвиток російського державного механізму врешті-решт призвів до колосального сплеску корупції. Зокрема, поширилося хабарництво суддів, яке «стимулювалося» їхньою майже «жебрацькою» зарплатою, а також свавілля генерал-губернаторів. Це спричинило в 1864 р. необхідність судової реформи, яка, хоча й модернізувала російський державний апарат, проте значно скоротила роль прокуратури як «ока государева» [370, с. 12—16].

Після приходу до влади більшовиків прокуратура стала загальним наглядовим органом. Ця функція була притаманною для неї і після отримання Україною незалежності, коли прокуратуру очолив В. Шишкін.

¹ Офіційна назва — «Об учреждении в Глухове малороссийской коллегии и о назначении в оную присутствующим бригадира Вельяминава».

Нині ж вона «являє собою єдину централізовану систему органів, які разом з іншими функціями ще продовжують здійснювати нагляд за додержанням та правильним застосуванням законів» [310, с. 16].

Щодо поліції, то вперше цей термін застосував Мельхіор фон Осса [323], який у 1542–1545 рр. служив канцлером при курфюрсті Саксонії. Для нього, як і для Ніколя де Ламара, який опублікував «Трактат про поліцію» в 1750 р., це слово означало просто «громадський порядок» [183, с. 206]. До кінця XVIII ст. воно використовувалося розширено, стосувалося всіх обов'язків правителів щодо забезпечення громадського порядку, правосуддя, законності, а також умов для безпечного й сприятливого життя підданих.

Витоки поліцейської діяльності значною мірою містилися в камералістиці – науці про державне управління.

Поміж іншим, камералістика вбачала завдання поліції, зокрема, у забезпеченні належного порядку, безпеки та добробуту підданих. Зокрема, Й. Г. Г. фон Юсті у своєму трактаті «Засади сили і добробуту царств, або докладні накреслення всіх знань щодо державного благочиння», розділяючи загальну та приватну внутрішню безпеку, стосовно останньої писав, що «внутрішня безпека є та, якою громадяни повинні користуватися і яка приносить їм в розумінні живота, маєтку й честі, заступництво і спокій, а також відвертає від них будь-які образи й насильство» [426, с. 479].

До середини XVIII ст. в працях камералістів та інших теоретиків цей термін став трактуватися виключно як турбота володарів і держави про фізичне й моральне благополуччя підданих. Саме в цьому первинному сенсі його вживав Адам Сміт, визначаючи в 1766 р. «поліцію» як «пом'якшення вад у державі завдяки насадженню чистоти, безпеки і дешевизни або достатку» [255]. Інакше кажучи, виконання більшості з тих обов'язків держави, які ми сьогодні вважаємо її загальними функціями. При цьому потрібно мати на увазі, що все це він пов'язував саме з містами і міським життям.

У часи просвітницького абсолютизму для сприяння громадсько-му добробуту, збереження безпеки та порядку, а також для покращення статку людей поліційна влада сприймалася як централізована та необмежена правом державна влада. За допомогою такої «поліційної влади» абсолютний монарх намагався впроваджувати економічні, соціально-політичні або громадсько-політичні програми, а також встановлювати соціальний порядок [304, с. 64–65].

У той час управління державою здійснювалося централізованим апаратом та компетентними чиновниками, до складу яких входили аристократи та освічена буржуазія, які були виховані камералістичною теорією та практикою. У середині XVIII ст. у сфері управління відбулося важливе організаційне перетворення: виокремилася загальне управління внутрішніми справами, на яке й були покладені поліцейські завдання від поліцейської служби, яка відповідала за безпеку, порядок, боротьбу зі злочинністю та дорожній рух [214, с. 11].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. поняття «поліція» набуло більш вузького значення: тепер воно стосувалося обов'язків держави забезпечувати громадський порядок і дотримуватися законів, особливо кримінального законодавства.

Спочатку поширення набула приватна поліція («мисливці на злодіїв»), одним із завдань якої було отримання прибутку. При цьому сама правоохоронна діяльність майже цілком залишалася в руках приватних осіб і місцевих громад. У кожній парафії діяв чиновник – парафіяльний констебль, завданням якого були арешт порушників і розслідування злочинів. При цьому констебл призначалися лише на один рік і, як більшість чиновників того періоду, виконували свої функції за сумісництвом, не отримуючи за це грошей. Насправді вони відігравали роль помічників приватних осіб, оскільки в межах старої системи основні обов'язки з розслідування злочинів і особливо притягнення обвинувачених до суду покладалися на постраждалу сторону [107]. Незважаючи на рекомендації заснованої в 1839 р. Королівської комісії з констебльської служби і наявність низки відповідних законодавчих актів, лише прийнятий в 1856 р. Закон про окружні й районні органи поліції зобов'язав усі місцеві органи влади створювати поліцейські підрозділи, що фінансуються за рахунок місцевих податків.

У США рух в цьому напрямку також відбувалося повільно й нерівномірно, особливо, що природно на «Дикому Заході» [177].

Саме там склалася найбільш рання форма державної правоохоронної системи – Техаські рейнджери. Перший підрозділ рейнджерів організував Стівен Остін у 1823 р. Він складався з десяти осіб, яким було доручено захищати місцевих жителів від нападів індіанців. Рейнджери того часу були мало схожі на сучасних поліцейських, вони лише інколи носили знаки відмінності та вважалися за рангом трохи вище за звичайних добровольців.

Пізніше рейнджери були напіввійськовим формуванням на американо-мексиканському кордоні, вони також брали участь у кількох військових конфліктах і лише згодом набули повноважень виконувати правоохоронні та прикордонні обов'язки, чим займалися аж до завершення епохи «Дикого Заходу».

На початку 1900-х років рейнджери трансформуються в кримінальне слідче відомство, популярність якого швидко зростає, так само як і кількість бажаючих до нього вступити. На сьогодні на одне робоче місце розглядається понад 100 кандидатур [296].

Утім, техаські рейнджери залишаються культурно-правовим феноменом лише одного штату – Техасу.

На початку ж ХХ ст. у США склалася така система органів поліції:

- 1) поліцейські організації в містах і селищах;
- 2) шерифи й очолювані ними агентства в округах;
- 3) поліцейські формування штатів;
- 4) поліцейські організації федерального уряду, що входили до міністерства юстиції, пошти, казначейства, внутрішніх справ, оборони тощо.

У 1845 р. в Нью-Йорку був утворений перший постійний поліцейський департамент у США – Департамент поліції міста Нью-Йорк.

На сьогодні в США існує два основні підходи до боротьби зі злочинністю – на федеральному й місцевому рівнях. Перший – це вивчення причин, пошук, аналіз і прогнозування розвитку злочинності на території всієї країни, розкриття та розслідування злочинів, які зачіпають інтереси держави. Другий – встановлення й розслідування конкретних злочинів на території штатів та охорона громадського порядку [29, с. 9].

Уся діяльність правоохоронних структур у системі органів виконавчої влади США на федеральному рівні диверсифікована й здійснюється здебільшого силами п'яти міністерств: внутрішньої безпеки (МВБ), юстиції (Мін'юст), оборони (МО), фінансів (МФ) і пошти (МП).

На сьогодні до МВБ входять вісім поліцейських служб, у тому числі й знамените DEA – агентство по боротьбі з наркотиками, яке раніше було в складі Мін'юсту [335, с. 9–10].

До складу останнього входять три спецслужби: ФБР, бюро в'язниць і служба маршалів, яка забезпечує безпеку суддів, присяжних,

прокурорів, свідків і членів їхніх сімей, а також реалізує програму захисту свідків.

Найбільш відомим серед підпорядкованих міністерству юстиції органів є Федеральне бюро розслідувань — особлива федеральна поліцейська структура, яка несе відповідальність за забезпечення внутрішньої безпеки в країні.

Центральний апарат бюро складається з Управління директора ФБР і п'яти відділень, очолюваних виконавчими помічниками директора (Executive Assistant Director): відділення національної безпеки, кримінальне відділення, відділення по роботі з кадрами, науково-технічне відділення і відділення інформаційних технологій.

До складу управління директора входять вісім відділів і три управління, включаючи інспекційне (*Inspection Division*), яке займається наглядом за всіма оперативними й допоміжними підрозділами бюро, включаючи регіональні офіси, перевіркою дотримання ними законів США і внутрішніх інструкцій ФБР, економність і обґрунтованість використання фінансових ресурсів, а також стежить за дотриманням дисципліни співробітниками бюро та їхньою професійною придатністю. За необхідності проводить дисциплінарні перевірки та службові розслідування. Щодо відділів, то вони контролюють певні напрями діяльності ФБР. Зокрема, відділ по зв'язках з конгресом (*Office of Congressional Affairs*) відповідає за роботу з органами законодавчої влади. Відділ забезпечення рівних службових можливостей (*Office of Equal Employment Opportunity Affairs*) стежить за тим, щоб при прийомі на роботу в ФБР і просуванні по службі не було будь-якої дискримінації за расовою, релігійною, національною належністю, статтю або віком, а жінки-співробітниці не наражалися на «сексуальне домагання» з боку товаришів по службі. Відділ генерального радника (*Office of the General Counsel*) стежить за дотриманням співробітниками ФБР Конституції і законів, кримінального кодексу, а також чинних правил та інструкцій. Відділ чесності і сумлінності (*Office of Integrity and Compliance*) стежить за дотриманням співробітниками ФБР норм службової етики. Діючий у тісній співпраці з інспекційним управлінням відділ професійної відповідальності (*Office of Professional Responsibility*) займається розслідуванням злочинів і серйозних правопорушень, скоєних співробітниками ФБР, а також виносить рішення за виявленими в ході розслідувань фактами порушення дисципліни. Відділ зв'язку із громадськістю (*Office of Public Affairs*) відповідає за роботу із засобами масової інформації, а також широкою публікою. У рамках бюро також діє відділ уповноваженого з

прав людини (*Office of the Ombudsman*) і відділ планування ресурсів (*Resource Planning Office*). Усю фінансову діяльність бюро контролює фінансове управління (*Finance Division*). За питання внутрішньої безпеки ФБР відповідає управління безпеки (*Security Division*). Крім того, в рамках бюро існують управління матеріально-технічного забезпечення (*Facilities and Logistics Services Division*) і діловодства (*Records Management Division*).

Усі начальники наведених управлінь і відділів за своїм статусом є помічниками директора ФБР (*Assistant Director*).

12 вересня 2005 р., у відповідь на директиву президента США Дж. Буша (мол.) про створення всередині ФБР «Служби національної безпеки» (*National Security Service*), покликаної «об'єднати місії, потенціали і ресурси контртерористичного, контррозвідального і розвідального підрозділів ФБР», було організовано відділення національної безпеки (*National Security Branch*), до складу якого входять управління по боротьбі з тероризмом (*Counterterrorism Division*) і контррозвідки (*Counterintelligence Division*), розвідувальний директорат (*Directorate of Intelligence*) і директорат зброї масового ураження (*Weapons of Mass Destruction Directorate*), а також центр виявлення терористів (*Terrorist Screening Center*).

Управління по боротьбі з тероризмом (*Counterterrorism Division*) фактично розпочало свою діяльність з середини грудня 1999 р., виокремившись зі складу управління національної безпеки в рамках реорганізації, виробленої директором ФБР Луїсом Фрі (*Louis Freeh*). Незважаючи на те що функції головного органу по боротьбі з тероризмом на території США було покладено на ФБР ще в 1982 р., про створення самостійного управління, яке займається цими питаннями, було оголошено лише 11 листопада 1999 р. Після подій 11 вересня 2001 р. відділ отримав величезну кількість фінансових і кадрових ресурсів.

На сьогодні управління по боротьбі з тероризмом складається з чотирьох відділень: двох оперативних, аналітичного та забезпечувального.

I Оперативне відділення (*Operations I*) займається боротьбою з міжнародним тероризмом і складається з двох секцій. Перша секція (*International Terrorism Operations Section I*, скорочено ІТОС I) займається боротьбою з «Аль Каїдою», друга секція (ІТОС II) – усіма іншими терористичними угрупованнями. До ІТОС II заступником начальника відряджено представника ЦРУ.

II Оперативне відділення (*Operations II*) складається з трьох секцій. Зокрема, секція внутрішньодержавного тероризму (*Domestic Terrorism Operations Section*) підтримує, координує та здійснює нагляд за всіма операціями ФБР по боротьбі з внутрішньодержавним тероризмом. Створена в грудні 2002 р. секція експлуатації ліній зв'язку (*Communications Exploitation Section*) аналізує дані прослуховування телефонних розмов та Інтернет-повідомлень з метою ідентифікувати і контролювати «терористичні мережі». Завданням секції протидії фінансуванню тероризму (*Terrorist Financing Operations Section*) є необхідність ідентифікувати, розслідувати й притягувати до судової відповідальності всіх причетних до фінансування терористичних груп і організацій.

Аналітичне відділення (*Analytical Branch*) складається з двох секцій. Секція контртерористичних досліджень (*Counterterrorism Analysis*) надає аналітичну підтримку I і II оперативним відділенням. Секція доповідей і вимог (*Terrorism Reports and Requirements Section*) займається поширенням розвідувальних повідомлень і доповідей, пов'язаних з тероризмом, з дотриманням процедур і порядків, встановлених розвідувальним директором ФБР.

Відділення оперативного забезпечення (*Operational Support Branch*) виконує допоміжні функції щодо забезпечення повсякденної діяльності підрозділів управління по боротьбі з тероризмом.

Управління контррозвідки (*Counterintelligence Division*) координує розслідування, пов'язані з протидією іноземним розвідкам. Основну частину управління складають чотири відділи. Три з них організують і координують в масштабах США заходи по «розробці» зарубіжних установ та їх персоналу з метою виявлення розвідників і осіб з числа американців і громадян інших країн, підозрюваних у зв'язках із закордонними спецслужбами. Четвертий відділ підтримує контакти з питань контррозвідки з поліцією, ЦРУ та іншими американськими урядовими відомствами, а також з поліцією і спецслужбами інших країн. У відділі є спеціальна секція, яка керує діяльністю представників ФБР в посольствах США в різних країнах світу. Питання контррозвідувального характеру за межами США ФБР зазвичай вирішує за допомогою ЦРУ.

Розвідувальний директорат (*Directorate of Intelligence*) керує всією розвідувальною діяльністю ФБР. Спочатку відділ розвідки (*Office of Intelligence*) був створений в 2002 р. у складі Управління по боротьбі з тероризмом. З квітня 2003 р. він став самостійною структурою всередині ФБР, а в лютому 2005 р. був перетворений на розвідувальний директорат.

«Розвідка – життєва основа нашої організації; наскільки успішно ми (самі і з нашими партнерами по розвідці і охороні правопорядку) збираємо, аналізуємо і поширюємо розвідувальні дані, – критично важливо для захисту нашої національної безпеки», – свого часу зазначив директор ФБР Р. Мюллер [313, с. 169–170].

Директорат зброї масового ураження (*Weapons of Mass Destruction Directorate*) був створений в липні 2006 р., об'єднавши розрізнені підрозділи ФБР, які займалися питаннями, пов'язаними зі зброєю масового ураження.

Центр виявлення терористів (*Terrorist Screening Center*) веде єдину базу даних на терористів, а також осіб, підозрюваних у причетності до терористичної діяльності.

Кримінальне відділення (*Criminal, Cyber, Response, and Services Branch*) займається боротьбою із загальнокримінальною злочинністю.

До складу відділення входять три управління – кримінальних розслідувань, комп'ютерне і міжнародних операцій, створений в 2002 р. для координації і зв'язку між ФБР та іншими правоохоронними органами – федеральними, рівня окремих штатів і місцевими відділ координації діяльності правоохоронних органів (*Office of Law Enforcement Coordination*), а також група екстреного реагування (*Critical Incident Response Group*). Остання була утворена в 1995 р. як група, призначена для координації зусиль з метою розв'язання кризових ситуацій. До таких ситуацій належать терористичні акти, у тому числі мінування будівель, захоплення заручників, викрадення дітей, падіння літаків і потягів, а також природні катаклізми. Наприкінці 1999 р. група була включена до складу новоствореного управління розслідувальних служб (*Investigative Services Division*), однак після розформування останнього знову набула самостійного статусу.

Серед управлінь найбільш важливим є управління кримінальних розслідувань (*Criminal Investigative Division*), яке розслідує кримінальні злочини, віднесені законодавством США до категорії федеральних. У першу чергу, це – особливо небезпечні злочини проти життя і здоров'я громадян, вчинені за обтяжувальних обставин, пограбування банків, злочини на повітряному, морському і залізничному транспорті, шахрайські дії або вимагання з використанням державних документів, печаток, найменувань федеральних відомств тощо, порушення законів про придбання, зберігання й застосування вогнепальної і холодної зброї.

Іншу групу правопорушень, розслідування яких належить до компетенції Управління, складають так звані «білокомірцеві злочини»: привласнення й розтрата федеральних коштів, включаючи використання комп'ютерів для цих цілей, привласнення федеральних фінансових коштів шляхом зловживань наданими законом пільгами і привілеями, зловживання службовим становищем з метою наживи, хабарництво, порушення авторських прав і патентних гарантій, необгрунтовані претензії на громадянство США та отримання незаконним шляхом американського паспорта або в'їзної візи тощо.

У структурі управління кримінальних розслідувань є відділ по боротьбі з організованою злочинністю, який, зокрема, займається боротьбою з рекетом, виявленням злочинів у сфері азартних ігор і лотерей, припиненням підкупу і хабарів у спорті і т. д. Відділ організовує взаємодію в боротьбі з організованою злочинністю всіх федеральних служб, а також правоохоронних органів штатів. Йому підпорядковані спеціальні підрозділи для боротьби з організованою злочинністю, наявні в 24 американських містах. Безпосередній розшук і затримання злочинців здійснюють периферійні відділи ФБР в контакті з поліцією штатів. На цей самий відділ покладені контроль за заходами щодо розшуку та їх координація, а також складання орієнтувань по організації розшуку.

До завдань комп'ютерного управління (*Cyber Division*) входять: виявляти випадки незаконного використання комп'ютерів та інформаційних технологій, що ставлять під загрозу безпеку інфраструктури США, попереджати про це відповідні органи, припиняти їх та займатися їх розслідуванням; розслідувати справи, пов'язані з хакерами; надавати допомогу в розслідуванні справ, що стосуються боротьби з тероризмом і зовнішньої контррозвідки і при цьому пов'язаних з незаконним використанням комп'ютерів; попереджати керівників служб, що відповідають за національну безпеку, про ті випадки, коли спроба проникнення в інфраструктуру США є не звичайним кримінальним злочином, а організованою з-за кордону комп'ютерною атакою на Сполучені Штати; координувати навчання слідчих з державних і приватних структур, що розслідують комп'ютерні злочини.

Управління міжнародних операцій (*International Operations Division*) є самостійним управлінням, яке координує міжнародну діяльність ФБР.

До складу відділення по роботі з кадрами (*Human Resources Branch*) входять два управління — навчальне та кадрове.

Навчальне управління (*Training Division*) розташоване в Квонтіко, штат Вірджинія, де розміщується й Академія ФБР. Крім самої Академії, навчальне управління керує всіма навчальними і тренувальними програмами бюро.

Управління кадрів (*Human Resources Division*) займається всіма питаннями, пов'язаними з підбором і розстановкою кадрів, рекрутуванням нових співробітників тощо. У складі управління діє відділ спеціальної перевірки, основним завданням якого є перевірка осіб, які призначаються на посади в Білому домі, Конгресі США, Міністерстві юстиції та в самому ФБР, а також пов'язаних з допуском до державних секретів.

Науково-технічне відділення (*Science and Technology Branch*) було сформовано в 2006 р. До складу відділення входять три управління – інформаційних служб кримінальної юстиції, лабораторне та оперативних технологій, а також відділ спеціальних технологій і застосувань (*Special Technologies and Applications Office*).

Управління інформаційних служб кримінальної юстиції (*Criminal Justice Information Services Division*) займається централізованим збором та зберіганням всієї інформації щодо кримінальних злочинів, що надходить не тільки від підрозділів ФБР, а й від місцевих поліцейських структур, а також інших відомств як федерального рівня, так і окремих штатів. У віданні управління знаходяться зібране ФБР досьє, а також централізована картотека відбитків пальців. Крім того, управління займається збором і обробкою кримінальної статистики. Щороку воно публікує відкриті статистичні збірники, в яких детально розповідається про рівень злочинності в США і її динаміку, з розбивкою за видами злочинів, штатами, в яких вони вчинені, соціальною, расовою, віковою належністю осіб, які їх вчинили, а також про успіхи американських правоохоронних органів – кількості розкритих злочинів, заарештованих і засуджених злочинців тощо.

Лабораторне управління (*Laboratory Division*) було створено на базі лабораторії ФБР, яка, за свідченням очевидців, є однією з найбільших і найбільш оснащених криміналістичних лабораторій у світі.

Управління оперативних технологій (*Operational Technology Division*) є спадкоємцем управління технічних служб (*Technical Services Division*).

У веденні відділення інформаційних технологій (*Information and Technology Branch*) знаходяться інформаційні системи ФБР, що забезпечують централізований збір, обробку та використання інформації, а також необхідна для їх функціонування технічна інфраструктура.

До складу відділення входять три управління (інформаційних служб, інформаційних розробок і інформаційного менеджменту), а також відділ старшого менеджера з управління знаннями (*Office of the Chief Knowledge Officer*). Останній виник 10 серпня 2007 р. з метою створення умов для обміну інформацією як всередині ФБР, так і з партнерами Бюро серед правоохоронних органів і «розвідувального співтовариства».

Стосовно управлінь, то вони були створені шляхом реорганізації інших управлінь та відділів. Зокрема, управління інформаційних служб (*Information Technology Services Division*) – це колишнє управління інформаційних операцій (*Information Technology Operations Division*), управління інформаційних розробок (*Information Technology Engineering Division*) – колишній відділ розробки інформаційних систем (*Office of Information Technology Systems Development*), а управління інформаційного менеджменту (*Information Technology Management Division*) – колишній відділ управління програм інформаційних технологій (*Office of Information Technology Program Management*) [313, с. 166–173].

Саме бюро виконує роль загальнонаціонального координаційного центру по боротьбі зі злочинністю в США. Як бачимо, відмінною особливістю ФБР є поєднання функцій контррозвідки, політичної поліції та кримінального розшуку. Більше того, свого часу штаб-квартира ФБР надавала дані про те, що лише 40% справ, які розслідує ФБР, мають суто кримінальний характер. Інші ж 60% – це «політичні розслідування, у тому числі військові» [399, с. 278]. У цьому плані ФБР займає унікальне становище не тільки серед американських, а й світових спеціальних служб.

За словами Т. Файєрстоуна, у ФБР «є окремі команди, які працюють за певним напрямом. Є слідчі групи, які працюють над економічними злочинами, над організованою злочинністю, по торгівлі наркотиками тощо. І склад цієї команди, тобто чисельність агентів однієї команди, визначається відповідно до рівня злочинності в цьому районі, скільки їм потрібно співробітників і наскільки цей район є криміногенним» [389].

Специфічним правоохоронним органом є підпорядкований міністерству оборони США корпус військової поліції, у якому проходять службу більш ніж 50 000 військових поліцейських, які забезпечують правопорядок у збройних силах США та охорону військових об'єктів. У кожній частині американської армії і флоту є підрозділ військової поліції, а в організаційній структурі будь-якого з'єднання

(дивізії або ескадри) – штатна рота військової поліції чисельністю до 150 чоловік.

Досить оригінальним є й діюче в структурі міністерства поштового зв'язку (поштової служби) поліцейське агентство чисельністю понад 2000 осіб. Співробітники цієї федеральної поліцейської служби законодавчо уповноважені розслідувати по більш ніж 100 складів злочинів, що мають стосунок до діяльності пошти. Крім того, вони здійснюють супровід особливо цінних вантажів й охорону відомчих об'єктів і транспортних засобів. Поштова поліція має у своєму розпорядженні власні криміналістичні лабораторії та інформаційний центр. Крім того, до її послуг – допомога Національного центру кримінальної інформатики ФБР.

Крім федерального рівня, існують і численні поліцейські органи базового рівня.

Їх множинність (17 000 відділків, кожен з яких нараховує від одного до 30 000 співробітників [297], що забезпечують правопорядок на підвідомчій їм території) і відмінності в адміністративно-правовому статусі (за цілями й завданнями; за правовими основами діяльності; за організаційною структурою) детермінують певні відмінності, у цілому неістотні, в організаційній структурі і діяльності різних поліцейських служб – як у поліцейських департаментах штатів, так і в муніципальних утвореннях – містах і округах.

Незважаючи на деякі відмінності, поліцейські органи штатів (як правило, ці органи так і називаються – «поліція штату» або «департамент громадської безпеки штату») мають схожу організаційну структуру, що обумовлено типовістю покладених на них завдань.

Як правило, у структурі поліції штатів є такі поліцейські служби: дорожньої поліції, патрульно-постова, карного розшуку, охорони вищих посадових осіб штатів і режимних об'єктів, інформаційно-криміналістична.

У муніципальних утвореннях поліція міст і округів хоча й виконує, як правило, однакові завдання і функції, але її організаційна структура всюди різна, адже залежить від чисельності населення, яке проживає на території, що обслуговується.

Якщо у великих містах США – у Нью-Йорку, Чикаго, Сан-Франциско, Детройті – у поліцейському департаменті організаційно наявні практично всі зазначені вище традиційні поліцейські служби (крім служби державної безпеки), то в невеликих містах і округах їх, без урахування підрозділів тилового і технічного забезпечення, лише

три: чергова служба, патрульно-постова служба і служба карного розшуку [49].

Специфічним різновидом місцевої поліції є спеціальні підрозділи, призначені для охорони правопорядку на території парків, шкіл, транспортних засобів (метро, аеропорти тощо), лікарні та урядові заклади [297].

Щодо шерифів, то на території США знаходиться близько 3500 їхніх офісів з чисельністю від 2 осіб. У більшості штатів США посада шерифа – виборна, термін повноважень може становити 2–4 роки.

У нього немає ніяких підрозділів і звань. У службі шерифа лише дві посади – шериф і помічники (*deputy*). Помічників набирає сам шериф, і власне жодних вимог до них не висувається, на відміну від поліцейських. Шериф відповідає не тільки за дотримання правопорядку у своєму населеному пункті, а й за патрулювання шосейних доріг, адміністративне управління в'язницею округу, іноді збирає місцеві податки, виконує функції судового пристава, готує для суду списки присяжних та ін.

У США паралельно з місцевою поліцією діють федеральні правоохоронні відомства, які розслідують федеральні злочини (ФБР, Управління по боротьбі з наркотиками, федеральні маршали і деякі інші). Менш тяжкі злочини й інші правоохоронні функції знаходяться в юрисдикції шерифів. У південних штатах типу Техасу шерифи взагалі підміняють собою поліцейську систему. Якщо по всій країні існує правило, що в містах з населенням понад 50 тис. осіб вже обов'язково повинна бути поліція, то в Техасі в деяких (не в усіх) населених пунктах навіть з населенням 700 тис. осіб поліцією керує шериф. Те саме в Оклахомі – 300 тис. населення і шериф. Це пов'язано з історичним минулим цих регіонів, яке висвітлено в вестернах. Начальник місцевого поліцейського органу – шериф, комісар, суперінтендант або шеф поліції – зазвичай призначається мером, головою міста або місцевим законодавчим органом, а іноді обирається шляхом всенародного голосування. На рівні округу глава поліцейського управління зазвичай зветься «шериф». Шерифи майже всюди обираються на цю посаду і отримують право призначати заступників. Адміністрація шерифа також займається утриманням окружної в'язниці та забезпеченням безпеки залу суду [324].

Наступним елементом державних силових формувань є органи системи національної безпеки.

В. Антонов розглядає систему національної безпеки як специфічну цілісність самостійних і взаємопов'язаних елементів, спрямовану «на забезпечення захисту життєво важливих прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз» [15, с. 5].

Ураховуючи той факт, що сьогодні численні «міжнародні правові акти регламентують спільну діяльність держав з протидії тероризму, виявлення та передачу осіб, які вчиняють терористичні акти, забезпечення притягнення їх до відповідальності, відновлення такими діями прав і свобод громадян, розроблення та реалізацію програм та інших актів щодо попередження та припинення терористичних проявів» [259, с. 10], слід вважати тероризм однією із загроз національній безпеці.

У зв'язку із цим досить цікавим уявляється досвід Ізраїлю – країни, яка практично весь час свого існування веде запеклу боротьбу з тероризмом.

Ситуація в Ізраїлі є унікальною. Як цілком слушно зазначав відомий ізраїльський дослідник – професор Б. Нойбергер, проблема забезпечення національної безпеки існує в будь-якій країні і за будь-якого режиму. Однак у демократичних державах вона виникає з новою силою, адже її витoki впливають з очевидного протиріччя між засадничими цінностями демократії і тими діями, які вчиняються з метою підвищити обороноздатність країни. Демократична держава, що перебуває в стані війни або ж під впливом військової загрози, має мало спільного з демократією, яка не знає війн, терористичних актів, і не поставлена перед необхідністю постійної боротьби за власне існування. Демократія, над якою нависає перманентна загроза війни, вимушена розглядати забезпечення безпеки як найвищу мету, і в цій ситуації – задля «священної місії» забезпечення обороноздатності країни – іноді вимушено порушує індивідуальні права громадян. Зрозуміло, що в умовах військової кризи зростають важелі впливу професійної, заснованої на жорсткій ієрархії армійської структури, представники якої схильні розглядати демократичне правління як таку собі «розкіш», яку держава не може собі дозволити за надзвичайних обставин [258].

Питання національної безпеки в Ізраїлі є одним із найголовніших і її забезпечення здійснюється і збройними силами, і органами безпеки, і поліцією, головна програма якої – *Prevention Strategies and Management (PSM) Program* спрямована саме на попередження атак [257].

Зокрема, у міністерстві внутрішніх справ Ізраїлю було створено особливий відділ слідчого управління, який переважно, займається проблемами координації взаємодії з питань контррозвідки та поліцейських операцій з іншими спецслужбами Ізраїлю.

У свою чергу, міністерство закордонних справ Ізраїлю створило власну дипломатичну розвідку – відділ досліджень, який згодом був реорганізований у центр дослідження та планування МЗС Ізраїлю [314, с. 12].

Щодо збройних сил Ізраїлю (офіційна назва – Армія оборони Ізраїлю, інша назва – Цва хагана ле-Ісраель, скорочено – ЦАХАЛ [69, с. 8]), то вони хоча й повинні вести бойові дії проти регулярних збройних сил супротивника, проте активно долучаються й до боротьби проти незаконних збройних формувань [179]. Збройні сили Ізраїлю складаються з регулярний військ (сухопутні війська, ВПС та ППО, ВМС) та військ територіальної оборони НАХАЛ, які доповнюють воєнізована молодіжна організація «Гадна», цивільна оборона «Хага» та жіночий корпус «Хейль Нашим» [346, с. 9]. Крім того, у 1960 р. бригадний генерал ЦАХАЛу А. Арнан формує «групу 269», яка на сьогодні більш відома як загін спеціального призначення Генерального штабу – Сойярет маткал. Саме бійці цього загону у 1976 р., звільняючи заручників в угандійському аеропорті Ентеббе [96, с. 37], «вбили та поранили близько 50 угандійських військовослужбовців, знищили та пошкодили десять літаків, підірвали склади з паливом, спалили будівлю аеропорту» [186, с. 22].

Нині у ЦАХАЛі і поліції створено декілька підрозділів, головним завданням яких є протидія терору. Серед них: *ямах* – спеціальний підрозділ поліції по боротьбі з терором, відповідальний за антитерористичні операції на території Ізраїлю; вищезгаданий Сойярет маткал, відповідальний за антитерористичні операції за межами країни; Шаєтет-13 або 13-та флотилія (спецпризначенці ВМФ), відповідальна за антитерористичні операції з морським спрямуванням за кордоном; і ЛОТАР Ейлат (ЛОТАР – лохам бе-терор¹) – підрозділ № 7707, відповідальний за антитерористичні операції на території Ізраїлю в районі міста Ейлат². Крім того, антитерористичні спецпідрозділи були створені в кожному з військових округів: Сойярет «Голані» (розвідротра

¹ Боротьба з терором.

² Через географічну віддаленість Ейлата і його близькість до єгипетської і йорданської кордонів було вирішено створити для нього окремий підрозділ.

піхотної бригади «Голані») – у Північному окрузі; Сойярет Цанханім (розвідрота парашутно-десантної бригади), Сойярет НАХАЛ (розвідрота піхотної бригади НАХАЛ) і Сойярет «Дувдеван» (спецпідрозділ так званих *містарвім*, що діють в арабському камуфляжі на контрольованих територіях) – у Центральному окрузі; та Сойярет «Гіваті» (розвідрота піхотної бригади «Гіваті») – у Південному військовому окрузі. У 1995 р. для протистояння «партизанській війні» в Лівані була відтворена Сойярет «Егоз» (розформована в 1974 р. разом з Сойярет «Керув» і Сойярет «Шакед»); згодом бійці цього загону зробили потужний внесок у боротьбу з терором на Західному березі (Юдеї та Самарії) і в Газі [69, с. 17–18].

Існує в країні й ефективна прикордонна охорона, яку ще називають «зеленою поліцією» або інколи жандармерією. Саме вона, за вказівкою уряду, з 1974 р. отримала завдання із забезпечення безпеки в міських та сільських районах, а також охорони морських та повітряних портів та інших особливо важливих об'єктів промисловості, сільського господарства та інфраструктури. Іноземні військові фахівці зазначають, що на сьогодні прикордонна охорона перетворилася на головну силу національної поліції з проведення контртерористичних операцій. Складовою частиною прикордонної охорони є спеціальні підрозділи «Ямам» та «Ямас», діяльність яких спрямована на фізичну ліквідацію лідерів та бойовиків терористичних угруповань [254, с. 27–29].

Проте найбільш відомими у світі є ізраїльські органи безпеки. Зокрема, зовнішньою безпекою Ізраїлю опікується його зовнішньополітична розвідка – Моссад¹.

Витоки Моссаду слід вбачати в розвідувальних структурах ізраїльської самооборони Хагани, що були створені влітку 1936 р. Е. Даніном та Р. Заслані [410]. Проте формально все розпочалося 13 грудня 1949 р., коли прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон підписав секретний лист, в якому йшлося про об'єднання всіх розвідувальних служб. Офіційно ж це відомство було створено 1 квітня 1951 р. в результаті злиття Центрального інституту координації і Центрального інституту розвідки й безпеки.

Нині головний офіс Моссаду перебуває в Тель-Авіві. Штат співробітників налічує близько 1200 осіб, включаючи технічний персонал. Організація також використовує величезну кількість завербованих

¹ Офіційна назва – Інститут розвідки і спеціальних завдань [96, с. 34].

агентів по всьому світу, число яких оцінюється в 35 000 осіб. Співробітники Моссаду можуть вийти на пенсію в 45 років (рік служби за кордоном зараховується за півтора).

На сьогодні основними напрямками діяльності Моссаду є:

- 1) таємний збір інформації за кордоном;
- 2) запобігання терористичній діяльності проти ізраїльських та єврейських об'єктів за кордоном;
- 3) розвиток і підтримка особливих таємних зв'язків за кордоном політичного та іншого характеру;
- 4) запобігання розробок і придбання запасів зброї ворожими країнами;
- 5) здійснення репатріації євреїв з країн, офіційний виїзд до Ізраїлю з яких неможливий;
- 6) отримання стратегічної, політичної та оперативної розвідувальної інформації;
- 7) виконання особливих операцій за межами держави Ізраїль.

Моссадом керує директорат у складі директора, його заступників та адміністративних служб.

Директор Моссаду входить до Комітету керівників розвідувальних служб, або скорочено «Вараш», і підпорядковується безпосередньо прем'єр-міністру Ізраїлю [412].

Директору підпорядковуються такі підрозділи:

- управління зовнішньої контррозвідки (АПАМ) [314, с. 13];
- управління оперативного планування і координації «Цомет» – проведення шпигунських операцій;
- управління по боротьбі з арабським тероризмом «ПАХА» – збір і аналіз даних по арабських терористичних організаціях;
- інформаційно-аналітичне управління «НАКУ» – аналіз інформації та вироблення рекомендацій керівництву та політикам;
- управління політичних акцій і зв'язку з іноземними спецслужбами «Тевель» – продаж ізраїльської зброї за кордоном, співпраця зі світовими спецслужбами;
- дослідне управління – складання звітів про ситуацію в різних регіонах світу та організованого за географічним принципом (складається з 15 відділів [314, с. 13]);
- оперативно-технічне управління, яке містить у своєму складі оперативну техніку підслуховування, таємного фотографування та проникнення в приміщення [314, с. 13] – матеріально-технічне забезпечення служб і операцій;

- підрозділ електронної розвідки «Невіот» — прослуховування та збір електронної інформації;
- управління психологічної війни і дезінформаційних акцій «Лохам па психологіт» або ЛАП — ведення психологічної війни, пропаганда;
- управління спеціальних операцій «Мецада»¹ — проведення силових акцій;
- спецпідрозділ «Кидонь» («Штик») — знищення терористів;
- управління таємних операцій «Комеміют» — усунення ворогів єврейської держави;
- управління фінансів та кадрів — виконує функції забезпечення;
- навчальне управління — підготовка співробітників і агентів [411].

Саме Моссад руками оперативної групи на чолі з П. Малкіним [355, с. 91–94] свого часу організував викрадення в Аргентині оберштумбанфюрера СС А. Айхмана [212], а в жовтні 1972 р. провела операцію «Гнів божий», яка була спрямована проти членів терористичної групи «Рука Чорного вересня», відповідальної за вбивство ізраїльських спортсменів під час олімпіади в Мюнхені. За її результатами були вбиті майже всі члени угруповання на чолі з В. Зуайтером та А. Саламе [253].

Звісно, були й операції іншого характеру. Зокрема, коли Франція, не бажаючи ускладнення відносин з арабськими країнами, у 1969 р. оголосила ембарго на постачання будь-яких озброєнь Ізраїлю, Моссад провів операцію «Ноїв ковчег» по викраденню з верфі п'яти готових ракетних катерів типу Саар 3, замовлених і оплачених Ізраїлем. 24 грудня 1969 р. в 9-бальний шторм катери вийшли з порту і після тижневого морського переходу 1 січня 1970 р. прибули до Хайфи [411].

Питаннями військової розвідки опікується інформаційна служба «Агаф Мод'ін», або «Аман», яка була створена практично відразу після проголошення незалежності Ізраїлю в ніч з 14 на 15 травня 1948 р. За деякими даними, на сьогодні вона нараховує до 7 тис. співробітників. Організаційно «Аман» складається з низки функціональних відділів — інформаційно-аналітичного, розвідувального, польової безпеки, військової цензури, закордонних відносин тощо. Поміж іншим, військова розвідка Ізраїлю також займається радіоперехопленням ліній

¹ Зараз — «Комеміют» [314, с. 13].

зв'язку інших держав та забезпечує шифрованим зв'язком військові та урядові установи Ізраїлю. Саме «Аман» свого часу вивів у космос розвідувальний супутник Ізраїлю «Офек» з метою проведення військової розвідки територій різних країн світу, у тому числі й Росії [314, с. 12].

Саме «Аман» в Шестиденній війні 1967 р. здійснив перехоплення та розшифровку телефонних перемовин короля Йорданії Хусейна та президента Єгипту Г. Насера [96, с. 35], що значною мірою сприяло перемозі Ізраїлю. З іншого боку, «Війна Судного дня» 1973 р., на якій загинуло 2 569 громадян Ізраїлю [34], стала результатом ігнорування керівниками військової розвідки інформації про запланований напад арабських країн на Ізраїль [96, с. 36]. Усе це, врешті-решт, призвело до відставки уряду Г. Меїр [230].

Усередині країни працює Загальна служба безпеки – ШАБАК, головними завданнями якої є боротьба з тероризмом, іноземним шпигунством на території Ізраїлю, нагляд за радикальними організаціями, охорона особливо важливих об'єктів, а також з 1973 р. підтримання порядку на окупованих територіях [96, с. 36].

Її історія розпочалася ще в 1920 р., коли в рамках Хагани було створено розвідувальний підрозділ та майже одночасно контррозвідку, яка отримала назву «Шерут Бетахон», або скорочено – «Шин Бет», або ШАБАК [314, с. 11].

Діяльність цього органу сьогодні значною мірою спирається на Закон «Про режим надзвичайного стану в Ізраїлі» 1962 р. І хоча професори Х. Клінгхофер та Ш. Шитріт свого часу пропонували його змінити, розмежувавши в ньому дві ситуації надзвичайного стану: 1) звичайну, за якої повноваження із запровадження режиму надзвичайного стану будуть обмежені порівняно з існуючими зараз, і 2) ситуацію війни з ворогом, яка потребує особливо оголосити про введення надзвичайного стану і при цьому наділити міністрів тими широкими повноваженнями, які вони формально мають зараз [441]. Проте зазначена спроба й досі не має успіху.

І до цього дня, відповідно до законодавства, підписане прем'єр-міністром або міністром оборони свідоцтво про те, що оприлюднення доказів може завдати шкоди безпеці країни, звільняє відомство від обов'язку надати дані докази суду. Однак сьогодні в законі також міститься важливий виняток з цього правила: звільнення не поширюється на випадки, «коли, розглядаючи апеляційний позов, що містить прохання ознайомитися з доказом, суддя Верховного суду доходить висновку, що продиктована інтересами справедливості

необхідність оприлюднити доказ переважає міркування, відповідно з якими цього робити не слід».

Звісно, за таких обставин в Ізраїлі постійним є конфлікт між вимогами безпеки і правами особистості. Через кілька років з моменту заснування Ізраїлю суддя М. Зильберг декларував: «Потреби безпеки є найважливішими, і навіть одна лише підозра – щира й серйозна – у тому, що їм може бути завдано збитків, здатна відкинути в бік усі інші міркування, якими б вони не були». Певною мірою ця позиція була близькою відомому ізраїльському судді та професору права І. Заміру, який зазначав: «Тільки усвідомлення, що поєднує піклування про безпеку з іншими національними інтересами – такими, як збереження демократичного режиму, в основу якого покладена свобода особистості, – дозволять вважати виправданою шкоду, яка завдається безпеці заради дотримання цих інтересів. У рамках подібного бачення безпека наділяється відносним, а не абсолютним пріоритетом. Інтереси безпеки також мають свої межі і не є чимось незмінним; вони здатні рухатися залежно від важливості інтересів, які їм протиставляються або ж залежно від ступеня загрозовості збитків доти, доки між цими протилежними інтересами не віднайдуть належного балансу» [121]. При цьому «з моменту заснування держави боротьба за існування вимагає від суспільства розплачуватися правами людини» [258].

Прикладів застосування подібного підходу дуже багато. Зокрема, з'ясувалося, що протягом багатьох років співробітники ШАБАК систематично давали в судах неправдиві свідчення, роблячи це нібито з міркувань безпеки країни. Під час свідчень перед Комісією Ландо, що проводила перевірку методів розслідування в ШАБАК, керівники Служби аргументували це серйозне порушення закону так: «Слідство, спрямоване на розкриття терористичних актів і їх запобігання, становить собою священну місію, що виправдовує застосування будь-яких засобів» [121].

На противагу цьому низка вчених, громадських діячів та державних службовців рішуче засудила такі аргументи. Зокрема, М. Кремніцер з цього приводу зауважував: «Це дуже проблематичне позиціонування інтересів, оскільки надзвичайно важко уявити ситуацію, за якої загальноприйняте дотримання прав людини може призвести до загибелі нації і знищення держави. ... Така постановка питання кидає тінь на права людини, виставляючи їх носіями смертельної загрози для держави в цілому». Його погляди цілком підтримав відомий

ізраїльський суддя А. Барак: «Права людини зовсім не є могильником нації» [258]. Не менш рішуче проголошував суддя І. Ольшан: «Державні структури повинні підкорятися закону, подібно пересічним громадянам. Влада закону є одним із стовпів держави. Державі і суспільству буде завдана тяжка шкода, якщо влада буде користуватися наданими їм законодавцями повноваженнями, повністю нехтуючи — нехай навіть і тимчасово — встановленими законодавцями обмеженнями на застосування цих повноважень. Дійсно, безпека держави, для забезпечення якої потрібно заарештувати громадянина, є не менш важливою, ніж дотримання прав людини. Однак якщо обидві ці цілі можуть бути досягнуті, не слід ігнорувати жодну з них».

У цих словах, як у краплі води, відображений підхід, прийнятий верховним судом за основу своєї діяльності. По-перше, влада — як у цілому, так і безпосередньо у сфері національної безпеки — підпорядкована закону. Протягом усіх років існування Держави Ізраїль Верховний суд твердо відстоював цей стрижневий принцип. Розглядаючи позов проти підписаного президентом країни помилування чиновників, замішаних у «справі ШАБАК», тодішній голова Верховного суду М. Шамгар заявив: «Національна безпека також ґрунтується на владі закону»; а А. Барак, який згодом посів цю посаду, додав: «Безпеки без закону не існує. Влада закону становить собою складову національної безпеки» [121].

Аналогічної думки дотримується й ізраїльська прокуратура. Так, коли у квітні 1984 р. двоє затриманих терористів з числа членів Організації звільнення Палестини (ОЗП), яких супроводжували офіцери ШАБАК, загинули, прокуратура Ізраїлю видала звіт, який, поміж іншого, містив положення: «Право в Державі Ізраїль бере до уваги специфічні потреби, пов'язані з національною безпекою, але водночас категорично забороняє вбивство осіб, які перебувають під арештом. Наказ будь-якого командира про вбивство заарештованих є незаконним від самого початку, і його не слід виконувати» [196].

Утім тривалий час це становище мало патовий характер. Ситуація почала змінюватися наприкінці 1980-х та на початку 1990-х років, коли увага громадськості зосередилася на питанні застосування тортур до терористів, яких допитували слідчі ізраїльських спецслужб. Зростання інтересу до даної теми відбулося після публікації висновків утвореної 30 жовтня 1987 р. Слідчої комісії з перевірки методів розслідування терористичної діяльності в складі колишнього голови Верховного Суду Держави Ізраїль М. Ландоя (голова комісії), колишнього

голови зовнішньополітичної розвідки (Моссаду) І. Хофі та державного контролера Я. Мельца, яка з'ясувала, що співробітники Загальної служби безпеки (ШАБАК) незаконно катували затриманих. Комісія постановила, що «тиск на підслідного в жодному разі не повинен набувати форму фізичних катувань або серйозного приниження, здатного позбавити його людської подоби», але при цьому зберегла за спецслужбами право «за певних обставин відступати від принципу, згідно з яким слідство не повинно супроводжуватися загрозою фізичної розправи на підозрюваного». У секретному звіті Комісії встановлювалося «як, коли і яким способом» можна відступати від зазначеного принципу. Однак висновки Комісії Ландоя не поставили крапку в дискусії про питання допустимості тортур. У 1999 р. Верховний суд наклав заборону на їх застосування (включаючи і такі заходи впливу, як тривале позбавлення сну), аргументувавши свій вердикт необхідністю зберігати «людську подобу» і дотримуватися «моральних принципів ведення війни і під час проведення слідчих дій», адже, як зазначав І. Ольшан: «Права особи не можуть обмежуватись чи відмінитися чиновником або міністром лише тому, що вони вважають, — і навіть справедливо — що це принесе країні якусь користь. Тільки переконавши Кнесет в необхідності цих обмежень і досягнувши їх узаконення, вони мають право застосовувати ці обмеження» [121]. Разом з тим Верховний суд також не виключив можливість застосування силових заходів впливу на підозрюваних, у разі якщо мова йде про затримання злочинців, які замислюють вбивства або терористичні акти (так звана «бомба із запущеним годинниковим механізмом»), виходячи з першочергової необхідності порятунку людського життя. У разі якщо застосування тортур диктувалося «необхідністю порятунку життя», співробітники спецслужб не будуть обвинувачені і не стануть перед судом, незважаючи на те що з формального погляду їхні дії були незаконними. Зокрема, у висновку цієї комісії щодо тортур зазначалося: «Заходи впливу повинні здебільшого обмежуватись застосуванням ненасильницького психологічного тиску при тривалому інтенсивному допиті і використанням маніпулятивних прийомів, включно з обманом. Однак, якщо це не наближає до мети, застосування помірною фізичного впливу стає неминучим. Мають бути запроваджені жорсткі обмеження щодо його верхньої межі, оскільки не можна допустити, щоб останнє залежало від забаганки слідчого» [196]. Про гостроту цієї дилеми свідчать і висловлювання суддів Верховного суду: «Нам було непросто винести вердикт за цими позова-

ми. По правді кажучи, з юридичного погляду, рішення уявлялося цілком очевидним. Але ми – частина ізраїльського суспільства. Ми знайомі з його тяготами. Його історія – частина нашого життя. Ми не перебуваємо у вежі зі слонової кістки. Ми живемо життям нашої країни. Нам відома важка реальність терору, у якій всі ми змушені існувати. Нас турбує ймовірність того, що наш вердикт ускладнить боротьбу з терористами. Але ми все ж таки залишаємося суддями» [258].

Сам М. Ландой свого часу зазначав: «Незважаючи на всі труднощі місії, покладеної на тих, хто відповідає за національну безпеку, слід пам'ятати і нагадувати, що й вони теж підпорядковані закону, що скрупульозність в проходженні закону є не тягар, а обов'язок, який необхідно виконувати за будь-яких обставин. Це обов'язок кожного, хто задіє дані йому державою повноваження, і виконувати цей обов'язок слід не тільки заради захисту прав громадянина, які б гріхи він не вчинив, а й в ім'я збереження Ізраїлю як держави закону, якому підпорядковані і яким захищені всі його жителі. Ми завжди сподівалися на те, що в нашій країні глас закону не буде заглушений навіть гулом ворожих дій, що оточили нас».

У підсумковому звіті комісія Ландоя зазначила: «Будь-які дії, спрямовані на забезпечення безпеки, якими б життєво важливими вони не були, не ставлять їх виконавців вище за закон».

Ця позиція на сьогодні є панівною, що доводять і слова заступника голови Верховного Суду Держави Ізраїль Х. Коена: «Методи боротьби, до яких вдається держава, відрізняються від методів, взятих на озброєння її ворогами, тим, що держава бореться, дотримуючись закону, а її вороги – порушуючи закон. Моральна сила і виправданість силових дій, за якими стоять державні структури, обумовлені виключно тим, що ці структури діють за законом: відмовляючись від цієї переваги, державні структури грають на руку ворогові. Зброя моралі не поступається у важливості жодній іншій зброї, а можливо, й перевершує її – і немає більш ефективної зброї моралі, ніж влада закону. Нехай той, кому треба знати, знає, що влада закону в Ізраїлі ніколи не полишить своїх позицій і не здасть їх ворогам» [121].

Протягом 1957–1985 років існувала й наукова розвідка Ізраїлю – Бюро наукових зв'язків, або Лакам, проте під тиском США його повноваження були передані в Моссад [96, с. 36–37].

2.2. Збройні сили: історія і сучасність

Щодо збройних сил, то їхня історія сягає сивої давнини, адже державі здавна притаманна військова функція, яка полягає у тому, що лише держава організує захист країни від нападів ззовні, оголошує війну та веде загарбницькі війни. Слід мати на увазі, що історично військова функція була першою із зовнішніх функцій держави, адже, як зрозуміло, лише остання є спроможною поєднати кадрову, технологічну та інноваційну складову військової справи.

Щодо кадрів, то в нинішніх умовах, коли кожен «технічний прогрес дійшов до тієї точки, коли на перше місце виходять особисті якості людини, яка керує сучасною надпотужною зброєю» [188, с. 73], нові підходи до «ухвалення рішення» полягають у тому, що командири всіх ступенів, починаючи від командира відділення, одержують завдання, яке виконують самостійно, виходячи зі сформованих умов і своїх знань, творчості, спритності, не дотримуючись твердих установок «згори». Така система «ухвалення рішення» сприяє розвитку ініціативи і творчості підлеглих [97, с. 46].

Як зазначив, виступаючи перед випускниками Академії Червоної Армії 4 травня 1935 р., Й. Сталін: «Кадри вирішують все» [357, с. 528]. Робота з кадрами у військовій сфері передбачає підготовку трьох категорій осіб: полководців, солдатів та інтендантів. При цьому останні є не менш важливою військовою професією, адже, як свого часу сказав один із видатних німецьких генералів Е. Роммель, «ще до початку бойових дій битва виграється чи програється інтендантами» [184]. Організація інтендантської служби є одним із найважливіших напрямків реалізації військової функції держави.

Донедавна в українській армії інтендантська служба перебувала в занепаді (так само, як і збройні сили взагалі). Саме тому з початком російської агресії 2014 р. повноваження інтендантів переобрав на себе такий інститут громадянського суспільства, як волонтери. Зокрема, у 2014 р. 70% волонтерів займалися допомогою українській армії та пораненим.

За словами Д. Горелова та О. Корнієвського, зростання «активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої

функції та забезпеченням основних потреб громадян. Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх самоідентифікації. За таких обставин патріотично налаштовані люди взяли на себе відповідальність за розвиток поточної ситуації, пов'язаної із подіями на євромайданах країни та військовими діями на її теренах. При цьому волонтерська діяльність набула всіх ознак найбільш дієвої форми самоорганізації населення».

На початку військових дій у Донецькій та Луганських областях, коли забезпечення державою силових підрозділів здійснювалося повільно, не вистачало елементарних систем захисту, обмундирування та продовольства, саме волонтерський рух зробив найбільш ефективний внесок до посилення обороноздатності держави [93, с. 16–18].

Звісно, на сьогодні ситуація істотно змінюється: у військах з'являються нові зразки техніки, військова форма та новітні продукти харчування [428].

Важливе значення також має підготовка виконавців військової служби, які безпосередньо беруть участь у бойових діях. Ця категорія осіб об'єднує у собі як рядовий та сержантський склад, так і офіцерів. Умовно її можна позначити як солдати.

Підготовка солдатського складу передбачає поєднання бойових навичок із високим морально-психологічним станом.

Зокрема, участь українських військовослужбовців в АТО та ОЗС на території окремих районів Донецької та Луганської областей забезпечило їм досить високий рівень бойової підготовки, що згодом виявилось під час військових навчань «Сейбр Джанкшн 2018», метою яких було тренування 173-ї повітрянодесантної бригади США [382].

Як відомо, під час навчань рота 13-го батальйону 95-ї десантно-штурмової бригади Збройних сил України захопила польовий штаб батальйону вищезазначеної 173 бригади і групу італійських спецпризначенців [83], що спричинило оголошення керівництвом навчаннями паузи «для коригування плану проведення маневрів» [418]. Не менш ефективним був і бій у спеціально створеному містечку Убенсдорф, коли продумана українцями система оборони, трохи військових хитрощів і постійне маневрування вітчизняних військовиків між будинками і поверхами зробили епізод оборони міста динамічним і напруженим [2]. Наші десантники виявили гарну індивідуальну

підготовку і злагодженість підрозділів. Був момент, коли два взводи нарвалися на засідку з мінометами. У тому бою противник «поліг». Один з американських солдатів, якого наші відправили на вимушений перекур, сказав: «Те, як ваші хлопці взяли нас в кліщі, як вони рухалися при цьому, прикриваючи один одного — супер! Наше відділення було вбите зразу, ми нічого не змогли вдіяти» [382].

Не менш важливим є й морально-психологічний стан, коли кожен «воїн повинен мати психологічну витримку, швидку реакцію, здатність перемагати страх» [188, с. 73], на що, поміж іншим, впливає висока психологічна готовність розпочати бойові дії [122, с. 5].

Показовою в цьому разі стала ситуація останніх днів існування III Рейху, коли під час штурму Рейхстагу група німецьких солдатів виявилася заблокованою у підвалі будівлі, а тому зажадала переговорів. При цьому їхня головна вимога полягала в тому, щоб з боку червоноармійців перемовини вів командир не нижче за полковника. У спогадах про ті події лейтенант О. Берест витерся від гару, поголився та отримав інструкції, але з полковницькою формою вийшла затримка. Виручили танкісти — у них знайшлася шкіряна куртка на його богатирську постать та відповідні брюки. Прикріпили до куртки наживо погони, — і з'явився молодий полковник-гігант.

Як згадують очевидці, «попереду йшов боець з білим прапорцем та світив кишеньковим ліхтариком. Услід за ним — Берест. Назустріч знизу вийшла німецька делегація.

— Я слухаю вас, пане полковнику, — сухо почав Берест. — Доповідайте, навіщо запросили нас на переговори.

Німець аж здригнувся від того «дповідайте», але він зосередився та доповів: німці полишать Рейхстаг, якщо їх випустять убік Бранденбургських воріт. Зазвичай незворушний лейтенант (а тимчасово — полковник) артистично вибухнув:

— Від імені радянського командування вимагаю безумовної капітуляції. Зрозуміло? Ка-пі-ту-ляції!.. Даю тридцять хвилин. Якщо по закінченні цього часу ви не капітулюєте, буде віддано наказ викурити вас з підвалу. На цьому переговори закінчую.

«Наш Берест — природжений дипломат!» — жартували тепер у полку. Усі вимоги були виконані» [229, с. 555].

На наш погляд, саме висока психологічна готовність розпочати бойові дії, що була притаманна О. Берестові, з одного боку, та відсутність такої у ворога, забезпечили перемогу червоноармійців у цьому протистоянні.

До речі, саме українець О. Берест очолив групу, яка підняла червоний прапор над Рейхстагом у 1945 р., про що зазначалося ще у 12-томній «Історії Другої світової війни»: «Рано-вранці 1 травня на фронтоні Рейхстагу, біля скульптурної групи вже рив Червоний прапор, вручений командирові 150-ї стрілецької дивізії Військовою радою 3-ї Ударної армії. Його встановили розвідники М. О. Єгоров та М. В. Кантарія на чолі із заступником командира батальйону з політичної частини лейтенантом О. П. Берестом» [133, с. 341].

При цьому, як не без певного цинізму зазначив В. Мединський, лейтенант О. Берест «залишився в усіх документах та енциклопедіях, але в легенду не потрапив. Історія — місце тісне» [229, с. 550].

Утім, як уявляється, справа була не лише в історії. Сам О. Берест певною мірою постраждав як через те, що маршал Г. Жуков не любив політруків, так і через особисту відвагу, яка виявлялася, поміж іншим, у спроможності говорити неприємні речі можновладцям [181].

Іншим прикладом поведінки офіцера в несприятливих обставинах можуть служити події в таборі смерті «Собібор» під час II Світової війни, коли єврей О. Печерський усього за три тижні організував своє знамените повстання, перетворивши в'язнів на загін, здатний чітко та узгоджено діяти.

Нацистський табір смерті «Собібор» був створений на південному сході Польщі навесні 1942 р. в рамках програми, що передбачала повне знищення єврейського населення Європи. Саме до нього 23 вересня 1943 р. прибула перша партія радянських військовополонених, у тому числі й лейтенант О. Печерський. Саме йому належала ідея масової втечі ув'язнених [338].

У своїх спогадах він з цього приводу зазначав: «Якщо тікати — то всім відразу. Щоб тут нікого не залишилося. Частина, безумовно, загине, але хто врятується — буде мститися» [293, с. 53].

14 жовтня 1943 р. гітлерівців по одному стали заманювати в майстерні під приводом примірки мундира. Тут їх душили або вбивали ударами топірця. Повстанцям вдалося практично без шуму розправитися з 11 есесівцями та з цілою низкою місцевих колабротантів. Однак потім вцілілі охоронці підняли тривогу. Після цього в'язні «Собібора» пішли на прорив.

З вишки засторичив кулемет. Військовополонені, які захопили зброю, вступили в бій з охоронцями. Люди кидалися на колючий дріт, розриваючи її своїми тілами. Повсталі гинули під кулями, підривалися на мінних полях, що оточували табір, але їх вже

нішо не могло зупинити. Виламавши ворота, вони зуміли вирватися на свободу.

Із 550 в'язнів, які перебували в таборі, не взяли участь у повстанні 130. Близько 80 людей загинули в «Собіборі» під час прориву. На волі опинилося більше 300 в'язнів.

Протягом двох наступних тижнів на втікачів йшло справжнє полювання. Гітлерівцям вдалося виявити і знищити близько 170 втікачів.

Долю багатьох визначив вибір, який вони зробили після втечі — йти за лейтенантом О. Печерським, який закликав прямувати з Польщі за Буг, у Білорусію, або ховатися в Польщі [338].

Відомо, що «муза Собібору» — дівчина на ім'я Люка, була саме серед останніх [293, с. 107].

Проте «втеча з Собібору» є прикладом повстання, яке мало успіх.

Утім, в історії були й невдачі приклади. Зокрема, можна згадати повстання в таборі полонених поблизу містечка Бадабер під час війни в Афганістані 26 квітня 1985 року.

Табір афганських біженців у селищі Бадабер, що на території Пакистану, в 10 км на південь від міста Пешавар, було створено у 1983 р. Як це дуже часто відбувається, такий табір було дуже зручно використовувати для організації на його базі навчально-тренувального табору для військової підготовки. Зокрема, тут влаштувався «Центр підготовки бойовиків імені Халіда ібн Валіда» [24], у якому під керівництвом 65 інструкторів з різних країн [339] тренувалися кілька сотень майбутніх моджахедів. Табір розташовувався на значній площі в 500 гектарів, причому прикривалися біженцями, які втекли від «радянських окупантів». У таборі регулярно тренувалися майбутні бійці формувань Ісламського товариства Афганістану, яке очолював Бурхануддін Раббані. З 1983 р. табір у Бадабері стали використовувати й для утримання полонених військовослужбовців Збройних сил Демократичної Республіки Афганістан, царандоя (афганської міліції), а також радянських солдатів, офіцерів і цивільних службовців, які опинилися в полоні у моджахедів [24]. Серед них був і єдиний свідок повстання — узбек Носіржон Рустамов. Він служив в Афганістані, потрапив у полон до моджахедів й опинився в Бадабері, але в повстанні не брав участі. Його звільнили та передали узбецькій владі з Пакистану тільки в 1992 р.

На момент початку повстання там знаходилося дев'ять наших солдатів, двоє цивільних — водій Микола Шевченко і моторист 573-го складу матеріально-технічного постачання в Баграмі Віктор Духовченко —

і 40 афганських полонених. Серед полонених були переважно рядові і сержанти, але було і двоє молодших лейтенантів. Однак повстання очолили не вони [76], а українець з ісламським ім'ям «Абдурахмон», або «Абдул Рахман», хоча спочатку вважалося, що вождем повстання був «Юнус» (Віктор Васильович Духовченко), який народився 21 березня 1954 р. в м. Запоріжжя. За офіційними даними, він закінчив вісім класів середньої школи міста Запоріжжя і там же професійно-технічне училище № 14.

Проходив строкову службу в Збройних силах СРСР. Після закінчення служби працював на Запорізькому електровозремонтному заводі, водієм у дитячій лікарні № 3 м. Запоріжжя, водолазом на станції служби порятунку на Дніпрі.

15 серпня 1984 р. В. Духовченко добровільно, через Запорізький обласний військовий комісаріат, був направлений для роботи за наймом в радянські війська, що перебували в Республіці Афганістан.

Там він працював машиністом котельні на 573-му складі матеріально-технічного постачання 249-ї квартирно-експлуатаційної частини. Був захоплений у полон на новорічну ніч 1985 р. групою Мославі Садаші в районі міста Седукан, провінція Парван.

Військкор «Червоної зірки» А. Олійник описував В. Духовченка так: «Відгуки його друга і земляка, прапорщика Сергія Чепурнова, розповіді матері Духовченко – Віри Павлівни, з якою я зустрічався, дозволяють мені сказати, що Віктор – людина непохитного характеру, сміливий, фізично витривалий. Саме Віктор, швидше за все, міг стати одним з активних учасників повстання, вважає підполковник Є. Веселов, який довгий час займався звільненням наших полонених з душманських катівень» [353].

Однак, на думку ветерана органів держбезпеки М. Худоярова, ця версія виглядає сумнівною: «Духовченко зник у ніч на 1985 рік у Баграмі. Якщо припустити, що він, як і Рустамов, був переправлений в Пешавар і 1–2 місяці проходив фільтрацію, то в табір він міг потрапити в лютому–березні. А у квітні вже було повстання. Двох місяців явно недостатньо, щоб пройти через таку стресову ситуацію, як обернення в іслам, вивчити канони, увійти в довіру до моджахедів, та ще й згуртувати навколо себе однодумців. Рустамов, наприклад, потрапив у табір в січні 1985 року, і всі, хто був там – майбутні учасники повстання вже давно були обернені в іслам, знали дарі, здійснювали п'ятикратний намаз (молитви). Новоприбулі полонені, подібно Рустамову, спочатку перебували в кайданах і не могли пересуватися вільно» [403].

Скоріше за все, спочатку повстання як такого не планувалося. Подібно євреям Собібора, військовополонені планували масову втечу. Зокрема, про це говорять свідчення афганського офіцера Голь Мохаммада, зроблені ним 16 жовтня 1985 р. в МДБ Афганістану. Крім усього іншого, офіцер повідомив: «На початку березня 1985 року радянські полонені на таємних зборах вирішили організувати масову втечу з в'язниці фортеці. Спочатку нас, полонених афганців, не посвятили в цю таємницю. Уперше про це я дізнався від Віктора, мого друга, який в короткі моменти зустрічей навчав мене російської мови. За чесність та доброту його любили всі полонені афганці. За словами Віктора, в обговоренні плану втечі брали участь радянські солдати на чолі з Абдул Рахманом.

Віктор передав Абдул Рахману розмову зі мною, сказав, що я готовий взяти участь у втечі і на машині можу показати дорогу, довести всіх до афганського кордону. Незабаром я зустрівся з Абдул Рахманом і підтвердив свою згоду, назвавши імена тих афганців, на яких можна було покластися. Офіцер попередив, що втеча має відбутися наприкінці квітня» [353].

Ким був цей загадковий «Абдурахмон» або «Абдул Рахман»?

Колишній військовополонений Н. Рустамов називав його шофером, який перевозив продукти та чай, згодом потрапив у полон на кордоні з Іраном, і деякий час навчався ісламу в середовищі шиїтів, тому в Бадабері інколи сперечався з Ісламутдіном, відстоюючи деякі шийтські норми, хоча в таборі проповідувався тільки іслам суннітського толку. Під ці ознаки лідера Абдурахмона однозначно підпадає службовець Радянської армії водій М. Шевченко [403].

Є й інші свідчення.

У серпні 1983 р. американська журналістка українського походження Людмила Торн з групою австралійських тележурналістів відвідала табір Бадабер, де зустрілася з трьома радянськими військовополоненими [287]. Під час зустрічі було зроблено фото, яке російські журналісти показали Н. Рустамову. «Це Абдурахмон! — впевнено вказав пальцем в знімок Н. Рустамов, показуючи на Миколу Шевченка. — А це Ісламутдін! — Він перетягує палець на усміненого бороданя. — Ісламутдін мені наколку зробив на грудях, коли нас після повстання перевели до Желалабадського табору! А це — Абдулло, монтер! — вказав Н. Рустамов на третю постать на знімку [119].

Є й інші, непрямі докази.

Зокрема, коли вищевказаному Г. Мохаммаду були надані фотознімки близько двадцяти військовослужбовців Обмеженого контингенту

радянських військ з числа зниклих без вести в тих районах Афганістану, які контролювалися повстанцями Ісламського товариства Афганістану, він упізнав лише двох в'язнів Бадабера, але «серед них немає того нашого офіцера, кого ми знаємо під кличкою Абдул Рахман».

Утім, про М. Шевченка тоді ще не було відомостей в контексті повстання в Бадабері. Крім того, провінція Герат, де був узятий в полон М. Шевченко, була зоною впливу польового командира Ісмаїлхана, більш відомого як Туран Ісмаїл («Капітан Ісмаїл»).

З Б. Раббані у цього польового командира були нормальні відносини, він перебував у Ісламському товаристві Афганістану — так що цілком міг передати йому захопленого в полон М. Шевченка [353].

Отже, тожність М. Шевченка та «Абдурахмона» слід вважати встановленою.

Водій 5-ї гвардійської мотострілецької дивізії Микола Іванович Шевченко народився 13 жовтня 1956 р. в с. Дмитрівка Великописарівського району Сумської області (Україна) в селянській родині. Українець. Закінчив 8 класів середньої школи в с. Братениця Великописарівського району, професійно-технічне училище № 35 в смт Хотинь Сумського району Сумської області за спеціальністю «тракторист-машиніст» і курси водіїв при ДОСААФ в смт Велика Писарівка. Працював трактористом у колгоспі імені Леніна в рідному селі Дмитрівка.

З листопада 1974 по листопад 1976 року проходив строкову службу в Збройних силах СРСР: водій у 283-му гвардійському артилерійському полку 35-ї мотострілецької дивізії 20-ї гвардійської загальновійськової армії (військова частина польова пошта 47573; місто Олімпішесдорф, Німецька Демократична Республіка; Група радянських військ у Німеччині), військове звання «єфрейтор». З 1977 р. працював водієм ділянки ремонту і будівництва житла в м. Грайворон Белгородської області (Росія), пресувальником філії Харківського релейного заводу в с. Братениця Богодухівського району Харківської області (Україна), водієм спеціального будівельного управління № 30 тресту «Київміськбуд-1» в Києві.

Добровільно через Київський міський військкомат у січні 1981 р. був направлений для роботи за наймом в радянські війська, що перебували в Республіці Афганістан.

Працював водієм і продавцем на автолавці військторгу 5-ї гвардійської мотострілецької дивізії (військова частина польова пошта 51852; місто Шинданд, провінція Герат). Неодноразово здійснював автомобілі рейси, доставляючи промислові та продовольчі товари у

військові частини та військові містечка по всьому Афганістану (Кандагар, Шинданд, Герат та ін).

Захоплений у полон 10 вересня 1982 р. в районі м. Герат [287].

Навіть сьогодні навколо особистості М. Шевченка ведуться суперечки. Зокрема, існує думка, що він лише «видавав себе за вільнонайманого водія — в усякому разі, рішучість його дій і вміла організація однодумців змушує думати, що він міг бути офіцером розвідки» [339], який «мав широкі знання і навички, властиві, швидше за все, офіцеру, володів східними єдиноборствами, був тонким психологом» [348].

Утім, дочка М. Шевченка не підтверджує цього факту, хоча й згадує про феноменальну фізичну і духовну силу батька [420].

«Серед двадцятирічних хлопців він, тридцятирічний, здавався майже старим, — писав про нього Сергій Герман в книзі «Одного разу в Бадабері». — Був він високий на зріст, широкий у кості. Сірі очі недовірливо і дещо по-звірячому дивилися з-під брів.

Широкі вилиці, густа борода робили його вигляд ще більш похмурим. Він справляв враження людини суворої і жорстокої.

Його поведки нагадували поведінку людини тертої, битої і небезпечної. Так поводяться старі, досвідчені арештанти, тайговики-мисливці або добре підготовлені диверсанти» [353].

Попервах Абдурахмон від усіх приховував, що досконало володіє прийомами східних єдиноборств. Але вміння це вимагає щоденних виснажливих тренувань, без яких майстерність швидко випаровується. І ось одного разу, не витримавши, просто так, навіть нібито на спір, він запропонував одному з охоронців ногою розбити лампочку на стелі. Або хоча б дотягнутися. Той, як не старався, нічого не зміг зробити. Не дивно — лампочка висіла на висоті двох з половиною метрів.

І тоді Абдурахмон показав те, що, напевно, було не під силу навіть легендарному Брюсу Лі: сівши навпочіпки і зіщулившись, як пружина, він, випростуючись, ногою в стрибку віртуозно вдарив в лампочку і та, вибухнувши сотнями скляних бризок, обсипалася прямо на голову сторопілого охоронця.

З усього табору набігли моджахеди, щоб подивитися на дивного російського бранця.

— Ну що, повторити? — загрозово посміхаючись, запитав у них Абдурахмон.

Прийшов начальник охорони і, мнучи хвіст батога, розпорядився закувати Абдурахмон в кайдани. Про всяк випадок.

Розповідаючи про це, Н. Рустамов згадав ще одну важливу деталь, яка характеризує непросту обстановку в таборі. Напередодні повстання, буквально за кілька днів, Абдурахмон викликав на поєдинок командира охорони табору. За іронією долі, того теж звали Абдурахмон. Вгодований і міцний, він тримав в страху весь табір і ніколи не розлучався зі своїм насиченим свинцем батогом. Абдурахмон запропонував йому помірятися силами з умовою, що якщо він здобуде перемогу, росіяни отримають право зіграти в футбол з моджахедами. Якщо ж ні, то він готовий виконувати будь-які умови охорони – носити кайдани, сидіти в камері тощо.

Сутичка була короткою. Абдурахмон, користуючись нагодою, вирішив помститися табірному наглядачеві за всіх відразу, і кинув командира моджахедів через себе з такою силою, що той навіть заплакав від болю і сорому. Наші полонені, які стояли на незначній відстані від місця поєдинку, стали підстрибувати і аплодувати від радості, як діти. Вони вперше відчували свою перевагу над цим похмурим табором і тими, хто тут їх тримав.

Обтрусившись від піску і витираючи кров зі щоки, начальник охорони піднявся з землі і запитав з ненавистю:

– А раптом ви розбіжешся під час матчу?

– Дивіться самі не розбігайтеся, – російською відповів йому Абдурахмон, і потім вже на фарсі додав, що це в їхні плани поки що не входить.

На футбольний матч вболівати за моджахедів зібралися майже всі курсанти навчального центру. Мабуть, це і було метою Абдурахмона – поразувати, скільки може виставляти їх ймовірний супротивник, коли в таборі вибухне повстання. За наших вболівати було нікому, крім Н. Рустамова, якого не взяли в команду, тому що він не вмів грати у футбол, і Ісламутдіна – той сам не хотів виступати проти моджахедів.

Незважаючи на те що нашим виснаженим і змученим гравцям не дали можливості навіть потренуватися, футбольний матч закінчився з розгромним рахунком 7:2 на користь радянських військовополонених. Чотири м'ячі забив Абдурахмон. Це був дійсно знаменний матч, як легендарна гра виснажених і знесилених спортсменів київського «Динамо» з командою нацистів в окупованій столиці України у 1941 році, яка теж закінчилася перемогою наших футболістів.

Після цього випадку моджахеда, не витримавши моральної поразки, посилили умови утримання наших полонених. Вони ніби щось передчували. А в камеру до Н. Рустамова перевели ще одного – казаха

на ім'я Кінет¹. Той зійшов з розуму від щоденних знущань і важкої роботи, вив по-собачому, гризучи стіни і рвучись на свободу. Жити йому залишалося три дні.

Приблизно за півтора місяці до повстання у табір завезли велику кількість зброї – переважно це були ракети для реактивних мінометів і гранати для гранатометів, а також автомати Калашникова, кулемети, пістолети ТТ – усього 28 вантажівок. Абдурахмон, підставляючи плече під ящик зі снарядами для гранатометів, підморгнув:

– Ну що, хлопці, тепер є чим воювати...

Автоматів вони тоді вивантажили – на цілий полк. Тільки стріляти нічим – боєприпаси повинні були завести пізніше.

Щоп'ятниці моджахеди змушували їх чистити завезену у табір зброю, хоча особливої необхідності в цьому не було – перекладена вощеним промасленим папером, вона могла зберігатися тут вічно. Хтось із наших тоді помітив, що по п'ятницях, у святий для мусульманина день, у фортеці, крім охорони, нікого не залишалося – моджахеди йшли на молитву в мечеть. Можливо, ця обставина і наштовхнула Абдурахмона на думку, що саме п'ятниця – найзручніший день для повстання.

Залишилося тільки дочекатися, коли завезуть боєприпаси.

Н. Рустамов пам'ятає, що пройшло чотири або навіть п'ять п'ятниць, перш ніж пригнали вантажівки з ящиками, набитими патронами для ДШК і автоматів. Розвантажуючи їх, наші не могли приховати радості, що нарешті дочекалися боєприпасів. Тобто морально вони давно вже були налаштовані на виступ проти моджахедів. Не вистачало лише приводу.

Приводом для повстання послужив факт наруги моджахедів над полоненим по імені Абдулло, який мав вільний режим утримання і міг повертатися в камеру, коли хотів. Він був електриком, добре говорив на дарі, і мав багато друзів серед курсантів табору і деяких командирів [119].

Саме він одного разу непомітно вислизнув з табору і попрямував до радянського посольства в Пакистані. Він практично досяг мети, коли в Ісламабаді його зупинила поліція і повезла назад.

«Нас переховали в інше місце, – розповідав Н. Рустамов. – Приїхала пакистанська поліція, все перевірила, але полонених не знайшла.

¹ За деякими даними [289] справжнє ім'я полоненого – Белекчі Іван Євгенович.

Вони запитали: «Ну, де ці полонені, про яких ти казав? Нікого ж нема». І тут моджахеди їм кажуть: «Та це не росіянин, це — людина Бабрака Кармаля. Він просто хотів від нас втекти. Ось, візьміть за ваші клопоти...». Таким чином пакистанці фактично продали Абдулло моджахедам, забрали гроші і поїхали.

Як тільки-но пакистанці поїхали, нас повернули назад. І нам сказали: «Ось дивіться, якщо хтось із вас ще щось подібне надумає зробити, покарання буде таким...» І Абдулло згвалтували. Після цього він до нас повернувся, сидів і плакав біля нас.

Дізнавшись про це, Абдурахмон запропонував: «Давайте підніmemo повстання! Так далі не піде. Завтра з будь-ким із нас можуть вчинити так само. Віри цим ніякої немає».

До цього про повстання ніхто і не думав, а він сказав: «Якщо у вас духу не вистачає, я сам почну. На який день назначимо? Давайте на найближчу п'ятницю, коли зброю винесуть зі складу для чищення». Ісломудін був тоді серед нас...».

26 квітня 1985 р. о 21.00 усупереч встановленим правилам, коли охорону несли двоє душманів: один чергував біля воріт, а інший — на даху складу зі зброєю, на варті чомусь залишився тільки один моджахед. І раптом зник електричний струм у мечеті — перестав працювати бензиновий генератор на першому поверсі, де містилися «шурави»¹.

Охоронець спустився з даху. Підійшов до генератора, і був тут же нокаutowаний Абдурахмоном, який заволодів його автоматом. Потім повстанець запустив генератор і дав струм в мечеть, щоб «духи» не здогадалися, що відбувається в таборі.

Абдурахмон збив замок з дверей арсеналу. Повсталі стали затягувати на дах зброю і ящики з боеприпасами. Керівник повстання попередив — хто побіжить, того він особисто пристрелить. З камер випустили офіцерів афганської армії.

Серед повстанців не було тільки Абдулло. З ранку його викликали до начальника табору. Ісламутдін, який допомагав тягати ящики з патронами на дах, вибрав зручний момент і втік до моджахедів: «Росіяни повстали!».

У цей час Абдурахмон почав стріляти з ДШК, цілячись над мечеттю і вимагаючи відпустити Абдулло.

¹ Так в Афганістані ще з часів Російської імперії називали усіх тих, хто жив на північ від Афганістану, тобто, фактично «шурави» — це громадяни Радянського Союзу.

— Тра-та-та, Абдулло! — відтворює чергу кулемета і крики Н. Рустамов. — Тра-та-та, Абдулло!

Абурахмон довго так кричав, і Абдулло відпустили. Повернувшись до своїх, він сів на даху набивати патронами магазин.

Тим часом пробравшись з тильного боку до фортеці, «духи» витягли Рустамова і ще двох афганців, які перебували в підвалі, і погнали в поле, де була приготовлена глибока яма. Там же опинився й Ісламутдін. Казах Кінет, який втратив розум, залишився в підвалі, де його придавило балкою.

Дізнавшись про те, що відбувається, черговий по навчальному центру Хаїст Голь підняв тривогу і вжив усіх можливих заходів щодо недопущення втечі військовополонених. За наказом Раббані табір щільним кільцем оточили загони моджахедів. Остеронь за тим, що відбувається, спостерігали пакистанські військові.

Гулям Расул Карлук, у 1985 році — командир навчальної роти в таборі Бадабера згадував: «Оскільки в мене з ними були гарні, дружні стосунки, я хотів вирішити проблему шляхом мирного діалогу. Ми вмовляли їх здатися, і я запитав: «Навіщо вони це зробили?» Вони відповіли, що «на 99% готові до смерті і на 1% до життя». «І тут ми знаходимося в полоні, життя для нас дуже важке. І ми або помremo, або звільнимося».

За словами Г. Р. Карлука, повсталі зажадали приїзду інженера Аюба — великого функціонера Ісламського товариства Афганістану, або самого главу ІТА Раббані.

За словами Н. Рустамова, «приїхав Раббані, запитав:

— Що трапилося? Чого ви похапали зброю? Давайте, кидайте.

— Ні, не кинемо! — була відповідь.

Його покликали підійти ближче. Охоронці Раббані попереджали, що його можуть застрелити. Але він відповів: «Ні, я підйду!».

Бурхануддін Раббані один, усупереч застереженням охоронців, підійшов впритул до повсталих. Він запитав:

— Ну, що трапилося?

На даху з'явився Абдулло. Він запитав:

— Чому твої командири не покарали мене камчею і не застрелили мене, якщо я так сильно провинився, — чому вони зі мною так вчинили?

Раббані запитав його:

— Хто з командирів зробив це? Им'я знаєш? Пізнаєш його?

— Пізнаю, — відповів Абдулло.

Раббані покликав цього командира і запитав, чому він так вчинив? Чому по-іншому не покарав? Це суперечить ісламським законам... І звернувся до повсталих:

— Що ви хочете, щоб я зробив — щоб ви склали зброю? Як ви скажете, так я і зроблю.

— Якщо ви говорите правду, тоді застрельте його, — була відповідь. — Нехай таким буде йому покарання.

І Раббані застрелив цього командира. Другого не встиг... Тому що відразу з боку моджахедів почали стріляти по даху. Повстали відкрили у відповідь вогонь. Після перестрілки полонені сказали: «Раббані, твої солдати почали стріляти, а не ми! Тепер, поки ти не викличеш представників радянського посольства, ми зброї не складемо».

Бій змінювався переговорами, але повстали стояли на своєму: вони вимагали прибуття радянських дипломатів, представників пакистанської влади та міжнародних громадських організацій.

Під час штурму Б. Раббані, за його словами, мало не загинув від розриву міни чи пострілу гранатомета, при цьому серйозні осколкові поранення отримав його охоронець. За деякими даними, він помер.

Згодом розпочався артобстріл Бадабера з важкої ствольної артилерії, після чого склад озброєння і боєприпасів злетів на повітря.

Є різні версії про причини цього вибуху. Згідно з одними джерелами, це сталося через удар артилерії. Проведена потім серія вибухів знищила табір Бадабера. За іншими джерелами, повстали самі підірвали склад, коли результат бою став уже очевидним.

За версією Б. Раббані склад вибухнув через влучний постріл РПГ. Ось його слова: «Один із моджахедів без команди, імовірно випадково, вистрілив і влучив в арсенал. Люди перебували на даху, а він влучив у нижню частину будівлі. Там все вибухнуло, від будинку нічого не залишилося. Загинули і ті люди, яких росіяни захопили, і багато хто з тих, хто був в оточенні... У результаті зо два десятки людей загинуло з нашого боку».

Інша версія в Гуляма Расула Карлука. Він вважає, що повстали, розуміючи безвихідність становища, самі підірвали арсенал [353].

Пізніше засоби супутникового контролю СРСР зафіксували воронку діаметром до 80 метрів [99]. Усі повстанці загинули.

Чи мало повстання шанси на успіх? На нашу думку, майже ні. Незважаючи на героїзм повстанців, їхня тактика обложеної фортеці практично знівельовала раптовість виступу. І, на відміну від «Собібору», де повстанці організували масову втечу, що дозволило повернутися на

батьківшину багатьом бранцям, у Бадабері було обрано інший шлях. Свою роль відіграв також чинник політичної незрілості полонених: вони майже до останнього сподівалися на допомогу офіційної влади Пакистану.

Крім того, ми пам'ятаємо, наскільки неохоче СРСР захищав своїх громадян, які потрапили до полону, якщо це не відповідало його поточним інтересам. Саме тому ми можемо погодитися з Л. Торн, яка прямо звинувачує радянський уряд, який, за її словами, певною мірою був винуватий у бадаберській трагедії. Програма про бранців вийшла в ефір у вересні 1983 р., і її подивилися мільйони телеглядачів на Заході, у тому числі, звичайно ж, радянські дипломати в посольстві СРСР і в консульстві. Американська журналістка дивується, чому ніхто в Москві не намагався визволити хлопців з неволі, обмінюючи їх на полонених моджахедів [119].

До речі, саме в тому, що повстання зазнало поразки, і приховано неможливість визнання М. Шевченка офіцером, а тим більше офіцером розвідки. Будучи відважним і сильним чоловіком, до того ж українцем, для якого на генетичному рівні закладена здатність до самоорганізації, М. Шевченко, утім, не мав належного рівня військової освіти (як, наприклад, О. Печерський).

Організувавши повстання та очоливши його, М. Шевченко не зміг привести його до перемоги. Сталося це унаслідок кількох причин. По-перше, чекаючи Абдулло, повстанці згаяли час, який міг знадобитися їм для втечі. Це дозволило черговому по навчальному центру на ім'я Хаїст Голь підняти тривогу і вжити усіх можливих заходів щодо недопущення втечі військовополонених. Повсталі були оточені в таборі та зайняли оборонні позиції в будівлі арсеналу і на кутових вежах [289]. По-друге, перемирення бойових дій із переговорами свідчить про фактичну відсутність чітко встановленої мети. Цих помилок не міг би зробити спеціально підготовлений офіцер розвідки.

Проте це ж свідчить і про інше: Микола Іванович Шевченко дійсно був героєм – героєм, який очолив повстання в умовах, коли не можна було перемогти; героєм, який не зміг терпіти знущання над полоненими; героєм, який наклав власним життям задля звільнення з жахливого полону своїх побратимів. І не його вина, що випадковий снаряд влучив в арсенал. У полоні він був героєм, з появою якого в таборі всі «шураві», як називали радянських солдатів в Афганістані, раптом ожили й підбадьорилися [348], адже він показав, що і в полоні можна опиратися тиску ворогів. Загинув він теж як герой.

Як бачимо, навички виживання в полоні також є важливим елементом високого рівня морально-психологічного стану військовослужбовців. Недаремно їх вироблення, поміж іншим, стало одним з напрямків дослідження його змісту в збройних силах країн НАТО [122, с. 6].

Не менш важливою справою є й формування полководчих кадрів.

Як приклад можна навести полководчу діяльність двох російських воєначальників — генерала І. Беляєва та маршала М. Тухачевського.

При цьому, якщо останній прославився в рідній країні, то І. Беляєв став відомим в іншій країні — у Парагваї.

Історія Парагваю як незалежної держави розпочалася після того, як у 1811 р. його жителі повалили владу іспанського короля.

У 1823 р. в Парагваї — першій з латиноамериканських країн — була проведена аграрна реформа, в результаті якої тисячі селян отримали землю, худобу, знаряддя праці [430, с. 52].

В результаті реформ Ф. Лопеса Парагвай перетворився на провідну країну Латинської Америки, у якій працювала одна з перших у Південній Америці залізниць, існував телеграфний зв'язок, а національна валюта була достатньо стійкою, чого не засвідчується в жодній з латиноамериканських держав. Не мав Парагвай і зовнішнього боргу [149, с. 210].

Однак у 1864 р. Парагвай розпочав війну проти країн так званого «Потрійного союзу» — Аргентини, Бразилії та Уругваю. І хоча формально союзники наголошували, що будуть «поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність Парагвайської республіки» [402, с. 417], проте фактично сама першопричина війни полягала у відповідних територіальних претензіях.

У результаті Парагвай зазнав нищівної поразки, втратив значну частину території та 80% населення, а також сплатив колосальну контрибуцію. Самостійний розвиток країни було підірвано, а прогресивні реформи припинено [194, с. 289].

З того часу Парагвай не міг відправитися від втрат і з порівняно успішної країни перетворився на одну з найвідсталіших та найбідніших держав Латинської Америки [430, с. 54].

Саме через це Болівія, ураховуючи той факт, що Парагвай, в цілому, поступався їй за цілою низкою важливих економічних показників, чисельністю населення та озброєнням, а також розраховуючи на капітуляцію супротивника перед силовим тиском, розпочала активне військове проникнення у спірну область Чако-Бореаль [225, с. 73].

Улітку 1932 р. болівійці розпочали свій наступ. Так розпочалася трирічна війна між Парагваєм та Болівією, яка отримала назву Чакської [146].

Її формальною причиною стали плітки про нафту, яку нібито знайшли в Чако. Тут же з'явилися нафтові компанії, які виявили бажання розпочати розробку родовищ. При цьому британсько-голандська корпорація *Shell* стала надавати підтримку Парагваю, а американська *Standard Oil* — Болівії [39].

Протягом 1933—1934 рр. парагвайці здобули низку важливих перемог, після чого болівійські війська були змушені залишити більшу частину Чако-Бореаль [225, с. 74].

Однією з причин успіху Парагваю стали російські офіцери, які зміцнили парагвайську армію.

Річ у тім, що після громадянської війни в Росії 1918—1921 рр. багато з них оселилися саме в Парагваї. У війні Чако взяли участь близько 80 російських офіцерів. Серед них — два генерали (І. Беляєв та М. Ерн), 8 полковників, 4 підполковника, 13 майорів. Саме завдяки їм Парагвай зміг вистояти проти Болівії, армія якої переважала парагвайські збройні сили майже удвічі [39].

Навіть сам Генеральний штаб Збройних сил Парагваю очолив генерал та вчений-антрополог І. Беляєв, якого парагвайські індіанці «любили та шанували як вождя та вихователя» [430, с. 63]. І. Беляєв особисто брав участь у багатьох битвах Чакської війни та успішно планував бойові операції парагвайської армії [225, с. 74].

Зокрема, саме він розробив військову операцію, що дозволила виграти головний бій війни — битву за Нанава. Болівійці далеко просунулися вглиб території Парагваю — і індіанці, за планом І. Беляєва, перерізали їм постачання. Саме за його наказом Нанава оточили мінними полями, вирили окопи й звели доти. Командувач болівійською армією Ганс Кундт знову і знову кидав кращі сили своєї армії на штурм, але нічого не виходило, болівійські сили гинули без всякого сенсу. Не допомагали навіть танки — спеціальні загони парагвайців, навчені російськими фахівцями, влаштовували на них засідки і спалювали на далеких підступах. У результаті штурм міста, який відкривав дорогу на столицю Парагваю, провалився [213].

Отже, можна вважати, що полководчий талант І. Беляєва, який формувався роками не лише громадянської, а й I Світової війни, під час якої він у 1915 р. бився з німцями в Карпатах, тим самими здобуваючи досвід бойових дій у пересіченій і лісистій місцевості [401],

забезпечив перемогу Парагваю у війні з країною, яка переважала його як за кількістю людських ресурсів, так і за економічними показниками.

Утім, І. Беляєв був представником тих сил, які програли громадянську війну в Росії у 1918–1921 рр. Перемогу ж здобули сили, які об'єдналися навколо більшовиків. При цьому останні мали як власні збройні сили, так і власних полководців.

У збірці «Радянські Збройні сили: питання та відповіді» наводяться три джерела забезпечення створеної Л. Троцьким Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА). По-перше, це – військові працівники РКП (б), які мали досвід збройної боротьби з царатом під час революційно-бойових сутичок у лавах Червоної гвардії: М. Фрунзе, К. Ворошилов, М. Подвойський, В. Антонов-Овсієнко, Р. Берзін, В. Боженко, О. Пархоменко та ін. По-друге, революційно налаштовані солдати, матроси та унтер-офіцери царської армії, які мали особистий бойовий досвід, отриманий під час I Світової війни: В. Блюхер, П. Дибенко, Я. Фабриціус, І. Фелько, В. Чапаєв тощо [347, с. 31]. По-третє, колишні царські генерали та офіцери, які отримали назву «військових фахівців»: М. Бонч-Бруєвич, О. Єгоров, Д. Карбишев, І. Уборевич та багато інших. Саме до цієї групи належав колишній поручик царської армії М. Тухачевський [347, с. 33].

Важко знайти постать будь-якого іншого воєначальника, яка не викликала б нині стільки суперечливих оцінок. Якщо сталіністи [170] та напівсталіністи [118] демонізують цього воєначальника, то антисталіністи, навпаки, здебільшого вихваляють [256].

Причому прихильники сталінщини закидають М. Тухачевському декілька обвинувачень, зокрема схильність до бонапартизму [157, с. 149].

На сьогодні єдине визначення бонапартизму як «ухваленої народом та закріпленої в державному праві одноосібної диктатури» [439, с. 132] не може бути застосоване до М. Тухачевського. Навіть слідчі НКВС, допитуючи М. Тухачевського, не знайшли нічого, щоб свідчило про його політичні амбіції, які вимагали схвалення його дій народом. У свідченнях, які надав сам маршал в НКВС, значилося, що навіть сама участь у «змові» була викликана, перш за все, особистими мотивами: образою за відсторонення з посади начальника штабу РСЧА та призначення на другорядний Ленінградський військовий округ [394, с. 83]. Більше того, навіть сам «бонапартизм» М. Тухачевського був результатом не стільки його діяльності всередині СРСР, скільки її висвітлення закордоном [417, с. 142–143].

Викликає питання й про германофільство М. Тухачевського, яке нібито «лежить на поверхні» [48, с. 549], адже навіть німецькі офіцери, такі як генерал-майора К. Шпальке, наголошують, що М. Тухачевський «пішов на розрив із Німеччиною, був за війну з Німеччиною на боці західних держав» [417, с. 144].

Звісно, найбільше він відзначився під час громадянської війни 1918–1921 рр.

Зокрема, саме М. Тухачевський був першим воєначальником Червоної Армії, який перетворив розрізнені напівпартизанські загони на регулярні частини та з'єднання. За спогадами більшовицького лідера В. Куйбишева, армія, яку очолював М. Тухачевський, була першою не лише за номером, а й взагалі першим у радянських збройних силах регулярним з'єднанням. При цьому ця реорганізація відбувалася в надзвичайно важких умовах.

Річ у тім, що на досить колосальному просторі від Волги до Уралу діяли численні червоногвардійські, робітничі та продовольчі загони, точну кількість яких нині встановити не можна. Усього ж нараховувалося близько 80 загонів, чисельність яких варіювалася від 20 до 250 бійців.

Спочатку М. Тухачевський об'єднав ці розрізнені загони в групи, які в подальшому заклали основи дивізій. Саме так виникли одні з найперших дивізій в РСЧА – Пензенська, яка отримала 20-й номер, та Інзенська, що діяла під номером 15.

У подальшому ж планувалося довести чисельність 1-ї армії до чотирьох дивізій [175, с. 64].

Розуміючи, що боєздатність збройних сил значною мірою залежить від рівня їхнього командування, М. Тухачевський разом з головою Симбірського губкому РКП (б) Й. Варейкісом видає свій знаменитий «Наказ по 1-й Східній армії», де вказувалося: «Для створення боєздатної армії необхідними є досвідчені керівники, а тому наказую всім колишнім офіцерам, які проживають у Симбірській губернії, негайно стати під Червоні прапори ввіреної мені армії. Сьогодні, 4 липня, офіцерам, які мешкають у місті Симбірськ, прибути до 12-ї години в будівлю Кадетського корпусу до мене. Ті, хто не з'являться, будуть віддані військово-польовому суду» [409, с. 35].

У другій половині липня 1918 р. цей наказ фактично був продубльований у Пензі: «Для створення боєздатної Червоної Армії всі колишні офіцери-фахівці призиваються під знамена.

Завтра, 19 липня, усі колишні артилеристи та артилерійські техніки, офіцери-кавалеристи та офіцери інженерних військ повинні з'явитися до губернського військового комісаріату о 16 годині.

Усі колишні піхотні офіцери повинні з'явитися туди ж 20 липня о 12 годині.

Призиваються офіцери від 20 до 50 років.

Ті, хто не з'явиться, будуть віддані суду військово-польового трибуналу» [175, с. 52].

Фактично можна констатувати, що саме М. Тухачевський розпочав масову мобілізацію офіцерів до лав Червоної Армії, чого раніше не відбувалося [409, с. 36].

Командуючи 1-ю армією, М. Тухачевський у вересні 1918 р. узяв Симбірськ, який був батьківщиною лідера більшовиків В. Леніна, якого саме в цей період тяжко поранила, як вважається, Ф. Каплан [224, с. 159].

Саме тому після захоплення міста бійці 1-ї армії надіслали В. Леніну телеграму: «Дорогий Володимир Ілліч! Взяття Вашого рідного міста – це відповідь на Вашу одну рану, а за другу – буде Самара» [239, с. 67].

Як це не парадоксально, але В. Ленін відповів. 22 вересня 1918 р. він надіслав до Пензи бійцям 1 армії телеграму такого змісту: «Взяття Симбірська – мого рідного міста – є найцілюща, найкраща пов'язка на мої рани. Я відчуваю небувалий приплив бадьорості і сил. Вітаю червоноармійців з перемогою і від імені всіх трудящих дякую за всі їхні жертви» [204].

Проте набагато більше М. Тухачевський виявив себе під час командування 5-ю армією.

І зараз окремі сталіністи намагаються принизити внесок М. Тухачевського у розгром військ адмірала О. Колчака, говорячи про те, що похід до Сибіру М. Тухачевський виграв виключно завдяки «партизанським арміям, які без будь-якої допомоги червоних покінчили з Колчаком» [48, с. 546].

У зв'язку із цим виникає питання: як усе це відбулося? Адже, як відомо, О. Колчака було захоплено під час його відступу. Перед ким він відступав? Від кого тікав? Від партизанських армій? Дуже сумнівно.

Річ у тім, що здебільшого партизани здатні лише істотно ускладнити становище ворожої армії, але в історії немає жодного випадку, коли партизани у відкритому бою протистояли регулярним військам, а тому припущення, що війська О. Колчака зазнали поразки від партизанів і були

змушені відступати, що, врешті-решт, і призвело до загибелі самого адмірала, м'яко кажучи, не відповідають дійсності.

О. Колчак відступав під тиском регулярних частин Червоної армії, якими командував М. Тухачевський. Полководчий талант останнього блискуче розкрився під час проведеної в першій половині липня 1919 р. Златоустівської операції, в основі якої лежала ідея завдання білим удару з несподіваного для них напрямку. Основні сили 5-ї армії були зосереджені біля Бірського тракту та в долині річки Юрюзань. А тим часом кавалерійська бригада І. Кашіріна та одна із стрілецьких бригад 26-ї дивізії зімітували наступ на Уфу. Супротивник, вирішивши, що головний удар завдаватиметься саме тут, спробував протидіяти. Проте атака червоних була спрямована на Златоуст, і 13 липня місто було зайняте, а 24-го захоплено Челябінськ [180, с. 149].

У подальшому 5-та армія, майже не зазнаючи поразок, рушила углиб Сибіру.

Ось як описує протистояння 5-ї армії та військ О. Колчака свідок: «Форсувавши Тобол¹, частини 5-ї армії розпочали успішне просування до Петропавлівська. Водночас, 3 вересня, перейшли у наступ і колчаківці. Розпочалися зустрічні бої з перемінним успіхом...

Не бажаючи нести зайвих втрат, Тухачевський наказав відвести війська за Тобол і зайняти оборону на його західному березі. Це був дуже розумний маневр. Вмотаний супротивник навіть не намагався форсувати річку і також перейшов до оборони. Наступила оперативна пауза.

Михайло Миколайович використав її для перегрупування сил і 14 жовтня знову перейшов у наступ. Однак колчаківці і цього разу виказали сильний спротив. Бої набули затяжного та занадто жорсткого характеру. Лише 29 жовтня Петропавлівськ було взято нашими військами...

Шлях від Петропавлівська до Омська армія пройшла похідним маршем...

Останній бій за Омськ зав'язався в міському передмісті Куломзіно. З наближенням Червоної армії куломзінські робітники та залізничники Омського вузла також узялися до зброї. 14 листопада 1919 року Омськ став радянським» [175, с. 90], а «колчаківська армія перестала існувати як організована сила» [384, с. 270].

¹ Річка в Сибіру.

Отже, можна стверджувати, що саме дії командарма-5 М. Тухачевського сприяли розгрому військ О. Колчака. Партизани лише сприяли наступу 5-ї армії, але вважати, що саме вони завдали поразки «адміралові» є некоректним і помилковим.

22 грудня 1920 р. М. Тухачевський призначається командувачем 13-ї армії Кавказького фронту. Проте вже 31 січня під тиском Й. Сталіна [345, с. 258–259] його тимчасово призначають командувачем військами Кавказького фронту [286, с. 232].

Саме під його керівництвом частини Червоної армії завдали поразки Збройним силам Півдня Росії під проводом А. Денікіна. Зокрема, у результаті захоплення Новоросійська 27 березня 1920 р. радянськими частинами, крім багатих трофеїв, було взято в полон 22 тис. солдатів та офіцерів білої гвардії.

Того самого дня штаб Кавказького фронту надіслав до Москви телеграму, у якій, зокрема, зазначалося: «Арміями Кавказького фронту зайняті Анапа, Новоросійськ, Майкоп, Грозний, Кизляр... Наші війська, важко рухаючи навіть по дорогах, були змушені залишити в тилу артилерію, кулемети та обози, не втрачаючи контактів із супротивником, вмілими маневрами завдати йому удар за ударом, в результаті чого форсували річку Кубань в районі Веретеніковська – Єкатеринодар і притиснули його до Чорного моря, таким чином покінчивши з останнім гніздом південної контрреволюції» [239, с. 257].

І лише «неправильний, з погляду оперативної доцільності, напрям дій кінної армії Будьонного» [132, с. 154] дозволив залишкам армій А. Денікіна відступити у Новоросійськ та евакуюватися до Криму.

Секрет перемог М. Тухачевського над ворогами був прояснений самим воєначальником ще під час громадянської війни. У 1919 р. на своїй першій лекції перед підлеглими командарм-5 зазначав: «Ми всі бачимо, що наші російські генерали не зуміли усвідомити громадянську війну, не зуміли опанувати її формами. Лише дуже небагато генералів білої гвардії, здібні й пройняті класовою буржуазною самосвідомістю, виявилися на висоті своєї справи. Більша ж частина гордовито заявляла, що наша громадянська війна не цілком війна, так, якась мала війна або комісарська партизанщина. Однак, незважаючи на такі зловісні твердження, ми бачимо перед собою не малу війну, а велику планомірну війну мало не мільйонних армій, що сповнена єдиної ідеї і здійснює блискучі маневри. І в рядах цієї армії серед її відданих, народжених громадянською війною очільників починає складатися певна доктрина цієї війни, а з нею разом і теоретичне її

обґрунтування... Революційна дійсність відкрила очі на значення великої, організованої війни задля справи звільнення пролетаріату... Вивчення основ та законів громадянської війни – це питання комуністичної програми» [374, с. 74–75].

Інакше кажучи, М. Тухачевський активно використовував політичний чинник у війні, адже, за словами М. Бонч-Бруєвича, чисельне «співвідношення сил сторін, що воювали, часто-густо виявлялося чинником, який аж ніяк не виявляв переваг тієї чи іншої армії» [46, с. 342]. Саме тому можна погодитися з тим, що при плануванні бойових операцій М. Тухачевський «звук твердо розраховувати на розкладання ворожого тилу, уповаючи на високу дієвість пропагандистської, диверсійної та партизанської роботи політорганів у тилу протистоячих йому білих армій». Інакше кажучи, він, не знаючи самого цього терміна¹, використовував «п'яту колону».

Утім, далеко не завжди це спрацювало. Саме з цим пов'язана поразка М. Тухачевського у війні з Польщею.

На сьогодні існує декілька пояснень цієї поразки. Проте всі вони є заангажованими і залежать, насамперед, від ставлення до М. Тухачевського.

Так, супротивники маршала наголошують на тому, що «в польську кампанію 1920 р. Тухачевський був ганебно битий маршалом Пілсудським» [48, с. 546] унаслідок «відсутності стратегічних резервів, які, за бездарністю своєю, вважав непотрібними» [48, с. 547].

З іншого боку, прихильники М. Тухачевського вбачають причину поразки в тому, що передача 1-ї Кінної, 12 та 14-ї армій з Південно-Західного фронту в розпорядження фронту Західного, яким і командував М. Тухачевський, з вини Революційної військової ради (РВР) Південно-Західного фронту (зокрема, члена РВР фронту Й. Сталіна) затягнулася до двадцятих чисел серпня, тоді як, за словами О. Тодорського, «16–17 серпня супротивник перейшов у контрнаступ і варшавська операція вже закінчилася для нас невдачею. Наші армії були змушені відступати» [374, с. 66].

На нашу думку, спрацювали обидва чинники. З одного боку, Й. Сталін дійсно, намагаючись узяти Львів, затягнув питання щодо

¹ Уперше цей термін використав іспанський бригадний генерал Еміліо Мола, один із найбільш відомих генералів, які командували військами повстанців проти республіканського уряду Іспанії. 1 чи 2 жовтня 1936 р. він у своєму виступі на радіо, змалювавши картину бойових дій чотирьох колон, що наступали на Мадрид, проголосив, що наступ на урядовий центр розпочне п'ята колона повстанців, яка вже знаходиться в місті.

передачі зазначених вище армій (перш за все, 1-ї Кінної) у розпорядження Західного фронту. З іншого — М. Тухачевський дійсно вважав, що резерви є непотрібними.

Проте цьому також є певне пояснення.

У своїй, можливо, першій науковій роботі «Стратегія національна та класова» М. Тухачевський звернув увагу на відмінності комплектування збройних сил: «Армії національних війн комплектуються своїми державами з числа громадян цієї держави.

Комплектування класових армій у громадянській війні є більш різноманітним.

Армії поповнюються:

- а) мобілізованими в центрі;
- б) мобілізованими близькими класами в захоплених областях;
- в) близькими класовими елементами з числа військовополонених.

Лише спільність класових інтересів дає такі надзвичайно багаті можливості комплектування армії в громадянську війну. Це — характерна особливість, які відрізняє війну громадянську від національної» [386, с. 38].

Під час бойових дій у Сибіру та на півдні Росії, а також на території Білорусії, комплектування в такий спосіб дійсно забезпечувало Червону армію значними масами військ.

Збій відбувся саме в Польщі. І хоча сам М. Тухачевський вважав, що радянсько-польську війну «програла не політика, а стратегія» [385, с. 167], проте, на наш погляд, саме політика втрутилася в стратегічний аналіз ситуації, адже, розуміючи відмінність стратегії національної від класової, М. Тухачевський війну з Польщею відносив до останньої. І тому є причина.

Річ у тім, що до революції Польща перебувала в складі Російської імперії, і царські офіцери (а колишній поручик М. Тухачевський належав саме до цієї страти) вважали територію новоутвореної країни своєю.

Саме через це М. Тухачевський розглядав війну з Польщею крізь призму стратегії класової, а не національної. Він не відрізняв новоутворену II Річ Посполиту від інших регіонів Росії. І це був його політичний прорахунок і єдина військова поразка.

Є ще одна проблема.

Так, обвинувачі М. Тухачевського зазвичай ігнорують той факт, що під час командування фронтом він був аж занадто молодий (ще не виповнилося й 30 років) та йому, за словами полковника Г. Іссерсона,

був «притаманний певний романтизм у стратегічних рішеннях, який, утім, був не завжди обґрунтований розрахунками часу та простору» [132, с. 153].

Крім того, намагаючись ще раз дошкулити пам'яті про наймолодшого довоєнного маршала в Червоній армії, окремі автори не гребують підтасунками.

Так, коментуючи фразу М. Тухачевського про те, що «кінна армія в ці дні влізла в жорсткі бої за оволодіння Львовом, де безплідно втрачала час та сили на укріплених його позиціях у боротьбі проти піхоти, кінноти та потужних повітряних ескадрилій» [385, с. 162], відомий російський письменник-сталініст О. Бушков із гнівом говорить: «Інакше кажучи, Тухачевський кинув кавалерію в атаку на укріплення, де захисників, що сиділи в окопах та бліндажах, до того ж прикривала бойова авіація» [48, с. 547]. Тут слід мати на увазі, що Львів штурмували війська Південно-Західного фронту, якими командував О. Єгоров, а членом РВР при ньому був шанований О. Бушковим Й. Сталін. На той момент М. Тухачевський не мав жодного стосунку до кінної армії С. Будьонного, і фактично саме О. Єгоров та Й. Сталін кинули «кавалерію в атаку на укріплення».

Висвітлення бойового шляху М. Тухачевського було б неповним без згадки про його участь у придушенні антибільшовицьких повстань 1921 р.

Першим із цих повстань був так званий «Кронштадський заколот».

Нинішні супротивники М. Тухачевського (як колись і його прихильники) змальовують ситуацію виключно в чорно-білій палітрі. Щоправда, тепер чорною фарбою «фарбується» М. Тухачевський, а заколотники зображуються у вигляді «голодних матросів, яким було нічим стріляти» [360, с. 126].

Проте, на нашу думку, ситуацію не можна фарбувати виключно у чорно-білі кольори.

Перш за все, жоден заколот ніколи не розглядається як позитивне явище.

У США, як зазначалося вище, виник антизаколотний правоохоронний підрозділ – техаські рейнджери.

Південні штати у ХІХ ст. організували заколот проти центрального уряду, що вилилося в громадянську війну між штатами [235, с. 59].

Загроза заколоту, яка виникла в Арканзасі під час процесів десегрегації, змусила президента Д. Ейзенхауера послати на південь федеральні війська [13, с. 417–418].

У Росії чеченські війни розпочалися, коли Д. Дудаєва обвинувачили в заколоті проти центральної влади [284, с. 93–98].

Навіть в Україні у 2014 р. Збройні сили України та добровольчі батальйони здійснили спробу придушити заколот проросійських сил. На жаль, російське вторгнення і його прямиий удар по українцях під Іловайськом не дозволило цього зробити [35].

Отже, жодний заколот ніколи не мав позитивних результатів, і з заколотниками ніхто не веде переговорів. Саме тому позиція більшовиків є цілком зрозумілою. Інша річ, що більшовики взагалі ніколи не вели переговорів зі своїми опонентами так само, як і не розглядали жодну політичну силу як рівноправного союзника.

Щодо Кронштадту. Давайте подивимося на ситуацію з більшовицької позиції.

Практично закінчилася гаряча фаза громадянської війни. З Польщею укладено хай і ганебний, але мир. На півдні в Криму М. Фрунзе розгромив барона П. Врангеля і остаточно «добиває» Н. Махно. Урешті-решт, можна насолоджуватися мирним життям: будувати світле майбутнє (якщо вірити, що більшовики цього хотіли) або використовувати ресурси країни задля власного задоволення (якщо шукати більш корисливі мотиви). Але – мир!

І тут... Грянуло!!! Кронштадт!!! Заколот!!! Черговий виток громадянської війни!!! Що повинні відчувати більшовики?

Як на нашу думку, саме цим було викликана як надзвичайна жорстокість більшовицьких вождів: усіх кронштадців, які прибули до них на переговори, було розстріляно, так і факт залучення до придушення заколоту М. Тухачевського – найкращого на той момент більшовицького полководця (нагадаємо, що М. Фрунзе був «зайнятий» «полюванням» на Н. Махно). При цьому важко сказати, чи були залучені якісь оперативні-стратегічні або тактичні «винаходи» М. Тухачевського, але факт залишається фактом: 7-ма армія під його командуванням заколот придушила.

Іншим, не менш відомим фактом військової біографії воєначальника стала організація ним придушення антоновщини – селянського заколоту, який відбувся на Тамбовщині після Кронштадту, коли «майбутній маршал травив у лісах бойовими газами» [48, с. 546] повсталіх селян.

Проте необхідно мати на увазі, що «повсталі селяни» не були «жертвами серед мирного населення»: загальна кількість повстанців нараховувала майже 18 тис. осіб, які мали у своєму розпорядженні 25 кулеметів і навіть 5 гармат [345, с. 296].

Щоб зрозуміти це, потрібно звернути увагу, що хоча повстання й було спровоковане певними економічними негараздами, викликаними продрозверсткою, проте, як відомо, це економічне підґрунтя було ліквідоване ще в лютому 1921 р., коли радянський уряд повністю зняв з Тамбовської губернії продрозверстку [330, с. 213].

Згодом, аналізуючи проблематику повстання на Тамбовщині, М. Тухачевський зазначав: «Під час громадянської війни селянство постійно коливалося. Воно то захищало свою землю проти поміщиків — у лавах Червоної армії або в лавах зеленої армії, що діяла в тилах білогвардійських наступаючих військ, або ж, навпаки, захищаючи свої власницькі інтереси, порушені продовольчою розверсткою, переходили на бік білих і боролися з Червоною армією. Однак поки небезпека з боку поміщиків була відчутна й зрозуміла, перехід селянства на бік білих, незважаючи на постійні коливання, зазвичай тривав недовго, і перше знайомство з інтересами і політикою наступаючих поміщиків негайно привертало селянство до радянської влади. Отже, доки існувала сувора безпосередня небезпека для отриманої від поміщиків землі, селянство, незважаючи на всю тяжкість для нього продовольчої політики радянської влади, все-таки останню підтримувало. Проте тільки-но війна закінчилася, тільки-но селянство остаточно відчуло себе господарем захопленої землі, воно почало не тільки економічну й політичну боротьбу з радянською владою, але деінде навіть оголосило їй війну. Таким був стан справ на Тамбовщині» [383, с. 10].

Однак, на нашу думку, проблема мала не лише економіко-політичне, а й психологічне забарвлення: за роки I Світової та громадянської війни виросло покоління людей, які не могли і не прагнули мирної праці, людей, які звикли жити пограбуваннями та насильством. На наш погляд, селянське повстання на Тамбовщині на чолі з О. Антоновим («антонівщина») мало саме психологічне підґрунтя, адже населення губернії за роки революцій та громадянської війни (1917–1920) звикло жити за рахунок насильства, тоді як після відміни продрозверстки з'явилася легальна можливість працювати й жити завдяки своїй праці, бажання до якої повстанці не виявили.

Щодо «газових атак».

Дійсно, у наказі № 0116 від 12 червня 1921 р. командувач М. Тухачевський вказував: «Для негайного очищення лісів наказую:

1. Ліси, де ховаються бандити, очистити отруйними газами, точно розрахувати, щоб хмара задушливих газів поширювалася по всьому лісу, знищуючи все, що в ньому ховалося.

2. Інспектору артилерії негайно подати на місця потрібну кількість балонів з отруйними газами і потрібних фахівців. Начальникам бойових ділянок наполегливо й енергійно виконувати цей наказ» [16, с. 406].

Проте ситуація є не настільки страшною, якщо уважніше дослідити це питання. Зокрема, на сьогодні доведено, що єдиним випадком використання хімічних снарядів був обстріл Паревського лісу [43, с. 7]. Щоправда, обійшлося без жертв: єдиним результатом обстрілу стало захоплення у вигляді трофеїв трьох коней, один із яких належав особисто О. Антонову [43, с. 9].

Отже, як слушно зазначалося, якщо навіть «півсотнею хімічних снарядів дійсно обстріляли якусь ділянку, зайняту повстанцями», то й тоді «імовірність летальних випадків при цьому практично дорівнювала нулю» [415].

Водночас потрібно мати на увазі, що завдання швидкого придушення повстання М. Тухачевський виконав. При цьому він активно використовував як масові розстріли заручників, так і армійські операції.

Як зазначав сам майбутній маршал, «у результаті методично проведених операцій протягом 40 днів повстання в Тамбовській губернії ліквідоване. СТС¹ розгромлено. Радянську владу повністю відновлено» [330, с. 225].

І, нарешті, щодо смерті М. Тухачевського.

Як відомо, 11 червня 1937 р. Спеціальна судова присутність під головуванням армвоєнюриса В. Ульріха та в складі маршалів Радянського Союзу В. Блюхера й С. Будьонного, командармів I рангу Б. Шапошникова² та І. Белова, командармів II рангу Я. Алксніса, П. Дибенка та М. Каширіна, комдива³ Є. Гарячева винесла смертний вирок маршалу Радянського Союзу М. Тухачевському, командармам I рангу І. Уборевичу та Й. Якіру, командарму II рангу А. Корку та комкорам Р. Ейдеману, В. Примакову, В. Путні й Б. Фельдману.

Виникає запитання щодо першопричини такої акції.

Чи був М. Тухачевський «ворогом народу»? Мабуть-таки був! На наше переконання, усі більшовики були ворогами народу, усі

¹ Союз Трудового Селянства – орган самоорганізованої місцевої влади під час повстання на Тамбовщині.

² Згодом – маршал Радянського Союзу.

³ Згодом – комкор.

відзначилися кривавими діями як під час громадянської війни, так і після неї (голодомори, репресії тощо). М. Тухачевський як член більшовицької партії з 1918 р. брав активну участь і в громадянській війні 1918–1921 рр., і в репресіях повоєнних часів («операція «Весна» початку 1930-х років).

Чи був він «шпигуном і зрадником», який намагався забезпечити поразку Червоної армії у війні з Німеччиною, у чому його обвинувачували під час судового процесу? На це запитання немає однозначної відповіді. Проте, на нашу думку, цього не могло бути. По-перше, на момент суду між Німеччиною та СРСР не було спільних кордонів і про те, що Польща зазнає поразки восени 1939 р., у результаті якої виникнуть зазначені кордони, у 1937 р. не міг знати ніхто. По-друге, щодо «свідчення» М. Тухачевського про плани такої поразки, які не могли прийти в голову «жодному слідчому, яким б геніальним той не був», адже це – «рівень мислення не нижче начальника генерального штабу» [394, с. 80]. Прихильники цієї позиції вважають, що в усьому можуть бути винні «погані» слідчі, забуваючи, що знищення М. Тухачевського було вигідним для Й. Сталіна та його прибічників. На нашу думку, «план поразки» дійсно не міг скласти слідчий, проте в наркоматі оборони були необхідні фахівці, які, з одного боку, були розумниками (той же Б. Шапошников або О. Єгоров, які очолювали Штаб РСЧА в різні роки його існування), а з іншого – ненавиділи самого М. Тухачевського та були вірними сподвижниками Й. Сталіна. Можливо, відповідний фахівець міг скласти зазначений «план поразки», який і давали на підпис М. Тухачевському. Спроба ж опиратися тиску закінчилася тортурами, про що свідчать плями крові, які особисто бачив на матеріалах справи один із співавторів цієї монографії.

Чи хотів М. Тухачевський знищити радянську владу? На це запитання, скоріше за все, слід відповісти негативно. По-перше, він за неї воював під час громадянської війни. По-друге, мав місце і зворотний рух: радянська влада високо оцінювала внесок воєначальника. Про це свідчить той факт, що на XVII з'їзді ВКП (б) у 1934 р. його обрали кандидатом у члени ЦК [273, с. 111], у 1935 р. він – один із перших маршалів Радянського Союзу, а в 1936 р. його призначають першим заступником народного комісара оборони СРСР [286, с. 233–234]

Саме тому, на нашу думку, головною першопричиною «атаки» на М. Тухачевського стала елементарна боротьба за владу.

Річ у тім, що між ним та народним комісаром (наркомом) оборони СРСР К. Ворошиловим точилася досить жорстка боротьба за вплив на стан справ в РСЧА. М. Тухачевський вбачав основу могутності Червоної армії в її технізації, тоді як нарком віддавав перевагу подальшому розвитку кавалерії. Вважаючи свою позицію правильною, М. Тухачевський вирішив поставити в уряді питання про К. Ворошилова. Як згадував І. Уборевич «нападати на Ворошилова, по суті, вирішили з Гамарником¹, який сказав, що завзято виступить проти Ворошилова» [62].

При цьому, на наш погляд, М. Тухачевський не врахував, що К. Ворошилов не лише маршал Радянського Союзу, а й людина, наближена до Й. Сталіна.

Саме на цьому свого часу наголошував «учасник антиурядової змови Берії» [361, с. 145] П. Судоплатов: «Як мені казали в роки війни Берія та Абакумов, Тухачевський «став ворогом» насамперед тому, що насмілився поставити питання про зміну військового керівництва (Ворошилова – члена Політбюро), що свідчило про те, що “він міг створити потенційно незалежну від уряду військову силу”» [361, с. 147]...

Іншим напрямом реалізації військової функції є технологізація збройних сил, адже, як відомо, технологічні новинки дуже часто є запорукою перемоги або, принаймні, ефективного захисту.

Під час Кримської війни 1853–1856 рр. російська армія зустрілася з військами коаліції західноєвропейських країн і зазнала ніщивної поразки. Поміж іншим, цьому сприяв той факт, що війська європейської коаліції використовували більш сучасні технології. Зокрема, можна навести той факт, що під час збройного протистояння коаліціанти практично знищували російську піхоту, не даючи їй навіть можливості на відстань бою голодкоствольних рушниць. З поля бою, немов зайці, втікали донські козаки. Гинули й російські артилеристи: нарізні гвинтівки військ коаліції стріляли на відстань, що істотно перевищувала будь-які можливості ядер і картечі, випущених з голодкоствольних гармат росіян. Фактично це дозволило європейцям розстрілювати гарматні розрахунки з безпечної відстані [151, с. 327].

Під час II Світової війни радянські війська активно використовували гвардійські реактивні міномети БМ-13, які отримали напівофіційну назву «Катюші». Зокрема, під час Смоленської битви окрема

¹ Я. Гамарник – армійський комісар I рангу, начальник Політуправління РСЧА.

експериментальна батарея під командування капітана І. Флерова у складі п'яти машин завдала нищівного удару по Оршинському залізничному вузлу, де перебували німецькі ешелони з частинами 6-ї піхотної дивізії. У результаті 112 ракет-снарядів за 15 секунд знищили значну частину живої сили супротивника та його бойової техніки [17, с. 27], а там, «де тільки-но стояли вагони з боєприпасами та цистерни з паливом, здійнялися колосальні гейзери полум'я та диму» [23, с. 328].

Невдовзі реактивні установки завдали нищівного удару гітлерівцям під Руднею, про що маршал С. Тимошенко доповідав Й. Сталіну: «Особливо ефективно й успішно діяла в розгромі 5-ї піхотної дивізії батарея «РС»¹, яка трьома залпами по зосередженому в Рудні противникові завдала йому таких втрат, що він весь день вивозив поранених і підбирав убитих, зупинивши наступ на цілий день» [237, с. 188].

Природно, що ця зброя було засекречена, а її дії сповнені таємничості. Навіть серед наших командирів ходили чутки про те, що після залпу гвардійських мінометів «вся земля палає і протягом багатьох років не зможе давати врожай». Ще більш красномовно про радянські реактивні установки висловлювалися німецькі солдати й офіцери. Зокрема, захоплені в полон німецькі солдати розповідали: «Ми воювали в багатьох країнах, але такої артилерії, як у росіян, не зустрічали. Особливо жахливими є реактивні установки, які викидають масу смертоносного вогню. Це просто якась нечиста сила!»

Один із гітлерівських офіцерів писав своїй нареченій: «У цій диявольській машині безліч стовбурів. Снаряди летять з диким стогоном і скреготом, потім оглушливо вибухають і змітають буквально все... Позавчора під час страшного вогневого нальоту три солдати й унтер-офіцера зійшли з розуму... Будемо сподіватися на бога!» [168, с. 10].

Спроба скопіювати реактивний снаряд, який використовувався в «катюшах», практично не мала успіху [414, с. 5].

Можна сказати, що активне застосування систем залпового вогню справило неабиякий вплив на психологічний стан солдат вермахту, які називали радянські гвардійські міномети «нечистою силою» [340, с. 65], «органами смерті» та «пекельними ящиками» [164, с. 91].

¹ Реактивні снаряди.

У нещодавній історії можна згадати більш новітні зразки військових технологій. Зокрема, під час операції «Буря в пустелі» 1991 р. війська антиіракської коаліції активно використовували ракети системи «Томагавк», які дозволили коаліціантам завдати удару по Багдаду вдень [344, с. 21]. Ірак нічого цьому протипоставити не міг.

Отже, як бачимо, технології дедалі більше стають першоосною для перемоги.

У 1990-му році значного поширення набув термін «інформаційна війна», за якої задля «розв'язання існуючих різноманітних суперечностей в усіх сферах суспільного життя між державами, націями, народами, соціальними групами» стали активно застосовувати засоби «інформаційного насильства» [378, с. 65].

Звісно, сама суть інформаційної війни відома ще з сивої давнини, коли давньокитайський полководець-філософ Сунь-Цзи щодо найкращої війни наголошував на необхідності «розбити замисли супротивника» [362, с. 24]. Проте сам термін з'явився у 1976 р., коли майбутній радник з питань науки президентів Р. Рейгана та Дж. Буша-старшого доктор Т. Рона, працюючи на компанію «Боїнг», прочитав доповідь «Зброя та інформаційна війна» [440].

Відомий український дослідник М. Требін розрізняє два основні об'єкти впливу інформаційної зброї: перший – антропогенний (власне людина, її інтелект і масова свідомість соціуму); другий – техногенний (програмне і власне інформаційне забезпечення; програмно-апаратні та телекомунікаційні засоби, канали зв'язку, що забезпечують циркуляцію інформаційних потоків та інтеграцію систем управління тощо) [378, с. 65]. Напередодні війни на сході України Росія активно використовувала інформаційну зброю саме антропогенного характеру.

Свого часу витоки антропогенного контексту інформаційної війни були проаналізовані в рамках так званого «російського братства» М. Калашникова в контрольованому ним журналі «Наднова реальність». Зокрема, поряд з геополітичною (боротьба за територію та ресурси) та гео економічною (боротьба за потоки капіталів) логіками війни, російські імперські футурологи запропонували ідею геокультурної парадигми, яка акцентується на битвах у сфері «культурних кодів, знаків, сенсів, форматів та брендів» [359].

Саме тому виникла нагальна потреба «створити відповідні структури» та «забезпечити захист інфосфери від зовнішнього впливу» [378, с. 68].

І хоча повноцінної системи захисту свого інформаційного простору Україна так і не створила, проте низку кроків було здійснено.

Щодо інновацій.

У даному разі під інноваціями розуміються саме військові інновації, що запровадила держава. Класичним прикладом був військовий стрій або нові роди військ. При цьому інновації полководця необхідно відрізнити від військових інновацій держави. Зокрема, активне використання перським царем Кіром Великим колісниць із косами, шестиметрових веж із лучниками та лучників на верблюдах під час його битви біля містечка Сарди з лідійським царем Крезом [237, с. 16–17] — це інновація полководця. Використання ж греками фаланги під час битви біля містечка Марафон із перським царем Дарієм I [237, с. 9–13] — це військова інновація держави.

Під час II Світової війни А. Гітлер активно використовував спеціально підготовлених диверсантів з полку «Бранденбург-800».

Цей підрозділ виник у результаті спільних зусиль двох німецьких генералів — Пауля фон Леттова-Форбека та Теодора фон Хіппеля.

Під час Першої світової війни П. фон Леттов-Форбек перебував на східно-африканському театрі бойових дій. Саме там він усвідомив, що в умовах сучасної війни тактика диверсійно-партизанських дій може мати досить значний успіх як у моральному, так і в матеріальному плані. Однак його погляди, відображаючи об'єктивну необхідність того часу, явно суперечили уявленням традиційної пруської військової школи. З іншого боку, позиція генерала П. фон Леттова-Форбека викликала симпатії в окремих німецьких офіцерів, які служили під його проводом в Африці. Одним з цих офіцерів був і представник армійської аристократії Т. фон Хіппель. Саме він був тим, хто вперше офіційно заявив про необхідність створення особливого диверсійного підрозділу в німецькій армії. Згідно з його ідеєю, цей підрозділ повинен був діяти в глибокому тилу противника, завдаючи тому шкоди за допомогою знищення його тилових комунікацій і стратегічно важливих об'єктів. Паралельно з цим він повинен був реалізовувати розвідувальні функції, а також підривати моральний дух супротивника, застосовуючи тактику диверсій і саботажу. Проте, зіткнувшись з нерозумінням і повною незацікавленістю військових чиновників рейхсверу, Т. фон Хіппель звернувся зі своєю пропозицією особисто до адмірала В. Канаріса, який на той момент був керівником німецької військової розвідки — абвер. Адмірал, який відрізнявся жвавістю розуму і схильністю до різноманітних нововведень,

призначив Т. фон Хіппеля до 2-го відділу абверу, що спеціалізувався на операціях розвідувально-диверсійного характеру.

Першим підрозділом, сформованим за проектом Т. фон Хіппеля, став батальйон «Еббінгхаус». Основу його особового складу склали етнічні німці, які проживали на території Польщі і досконало володіли польською мовою. Під час бойових дій в Польщі батальйон виправдав усі покладені на нього сподівання. Його бійці активно допомагали просуванню німецьких військ, сіючи паніку в польському тилу, захоплюючи або ж руйнуючи життєво важливі комунікації – мости, залізничні станції тощо. Незважаючи на явні успіхи «Еббінгхауса», відразу ж після окупації Польщі вермахтом, батальйон був розпущений, однак вже 25 жовтня 1939 р. адмірал В. Канаріс доручив Т. фон Хіппелю сформувати на його базі новий підрозділ, що отримав назву «800-та навчально-будівельна рота особливого призначення». Рота швидко поповнювалася добровольцями – етнічними німцями з різних куточків світу. 15 грудня 1939 р. вона була перетворена на батальйон з постійною дислокацією в м. Бранденбург-на-Хавелі. Девізом батальйону стала фраза, яка точно характеризувала універсальну сутність підрозділу: «Для “Бранденбурга” усі дороги є хорошими!» Спочатку батальйон складався з парашутного і мотоциклетного взводів, а також чотирьох рот, організованих за етнічною ознакою: 1-ша рота – російські та прибалтійські німці; 2-га рота – англійські та африканські німці; 3-я рота – судейські і югославські німці; 4-та рота – польські німці.

Згодом же, коли чисельність особового складу батальйону дещо збільшилася, в ньому були утворені нові структурні одиниці [227].

На противагу цьому, в СРСР підрозділи спецпризначенців протягом 1937–1938 рр. були розпущені, а більшість підготовлених кадрів репресували [150, с. 290].

Саме тому, описуючи початок війни, маршал О. Василевський писав, що «Збройні сили СРСР вступили у бій з агресором на значно менш вигідних умовах і були змушені з боями відходити в глиб країни» [52, с. 116–117].

Такі труднощі значною мірою були викликані тим, що «до світанку 22 червня в усіх західних прикордонних округах був порушений дотовий зв'язок з військами, і штаби округів та армій не мали можливості швидко передавати свої розпорядження. Закинута німцями на нашу територію агентура та диверсійні групи руйнували дотовий зв'язок, вбивали делегатів зв'язку та нападали на

командирів... До штабів округів з найрізноманітніших джерел почали надходити суперечливі відомості, що часто мали провокативний характер» [117, с. 237].

Лєвова частка відповідальності за це припадає на згаданий вище «Бранденбург-800».

Згодом він відзначився й під час безпосередніх бойових дій.

Зокрема, улітку 1941 р., коли німецька група армій «Північ» просувалася в Латвії, один з підрозділів «Бранденбурга» захопив міст через Західну Двіну (Даугаву) і запобіг його підриву. Солдати цієї групи були замасковані під поранених червоноармійців і під'їхали до мосту разом із загоном радянських військ, що відступали. Досягнувши моста, вони раптово напали на його охорону і через декілька хвилин захопили його. Завдяки цьому кроку просування німецьких військ до Риги було здійснено швидко й практично без втрат.

Відзначилися підрозділи «Бранденбургу» й на українському театрі військових дій. Зокрема, під час наступу на Львів в ніч на 29 червня 1941 р. відзначився батальйон «Нахтігаль»¹, який діяв в складі полку «Бранденбург» і переважно складався з українських патріотів. Основне завдання, яке стояло перед батальйоном, полягало в тому, щоб якомога швидше пробитися до центру міста і захопити його основні транспортні та господарські об'єкти — електростанцію, вокзал і радіовузли. Опір радянських військ було зламано ще на підступах до міста, і в самому Львові серйозних боїв вже не було. У результаті рішучих та добре скоординованих дій «бранденбуржців» з «Нахтігаль» вже до 10-ї години ранку усі намічені об'єкти були захоплені.

Улітку 1941 р. бійці «Бранденбурга» захопили і знищили низку стратегічно важливих об'єктів на радянській території, а також здійснили безліч локальних розвідувально-диверсійних операцій в радянському тилу. Пізніше «група берегових диверсантів» з «Бранденбургу» завдала кілька нищівних ударів по радянських комунікаціях на чорноморському, азовському і балтійському узбережжі. Нічні вилазки «бранденбуржців» сіяли паніку в радянському тилу і підривали моральний дух Червоної Армії.

Однією з найгучніших операцій «Бранденбурга» в СРСР стала знаменита Майкопская операція, яка може, по праву, вважатися зразком дій розвідувально-диверсійної групи в глибокому тилу супротивника.

¹ «Соловей».

У липні–серпні 1942 р. група «бранденбуржців» у складі 62 чоловік під командуванням лейтенанта А. фон Фелькерзама отримала наказ захопити Майкоп, утримувати його до підходу основних частин вермахту і забезпечити охорону обладнання, призначеного для видобутку нафти. Переодягнені у форму бійців НКВС, на радянських армійських вантажівках, захоплених раніше в бою, диверсанти А. фон Фелькерзама без особливих перешкод перетнули лінію фронту. Опинившись у Майкопі, А. фон Фелькерзам відрекомендувався радянському командуванню офіцером НКВС і почав з'ясовувати, наскільки добре була організована оборона міста.

Отримавши необхідні дані, він віддав своїм бійцям наказ знищити армійський телефонний вузол з тим, щоб позбавити командирів підрозділів можливості оперативно зв'язатися зі штабом. Використовуючи своє «посадове становище» в поєднанні з відсутністю в оборонців нормального зв'язку, А. фон Фелькерзам почав активно поширювати інформацію про те, що німецькі моторизовані частини вже давно вийшли їм у тил, хоча насправді передові загони 13-ї танкової дивізії перебували ще в двадцяти кілометрах від Майкопа. В обстановці паніки та хаосу солдати і офіцери Червоної Армії стали спішно залишати свої позиції. Таким чином, завдяки рішучості і професіоналізму людей А. фон Фелькерзама, до вечора 9 серпня німецьким військам вдалося практично без бою заволодіти містом [227].

Як бачимо, саме військові інновації, у тому числі й загони спецпризначенців, які активно використав III Рейх, стали запорукою його перших перемог у війні проти СРСР.

Таким чином, військова функція була притаманна державі з прадавніх часів.

Сучасне ж розуміння цієї функції ототожнює її з функцією оборони, що спрямована на забезпечення військової безпеки, захист суверенітету та територіальної цілісності держави шляхом підтримки високого рівня збройних сил країни.

Уперше поняття «збройні сили» як синонім армії було введено до військової термінології Ф. Енгельсом у його статті до «Нової американської енциклопедії» [423].

У законодавстві України відсутня норма, яка давала б легальне визначення цього інституту. У зв'язку із цим можна звернутися до двох понять — «підрозділ збройних сил іншої держави» та «військове формування».

Ураховуючи той факт що відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону України», «підрозділ збройних сил іншої держави» визначається як поодинокі «військове формування іноземної держави, що має постійну чи тимчасову організацію, належить до сухопутних (наземних), морських, повітряних або спеціальних військ (сил) цієї держави, оснащене легкою зброєю або важкою бойовою технікою, яка підпадає під дію Договору про звичайні збройні сили в Європі, перебуває під командуванням особи, відповідальної перед своєю державою і законами України за поведінку своїх підлеглих, які зобов'язані дотримуватися внутрішньої дисципліни, законів України, норм міжнародного права, та яке направляється в Україну з конкретною метою, визначеною міжнародним договором України», усю сукупність таких підрозділів можна визначити як «збройні сили».

Щодо категорії «військове формування», то, відповідно до зазначеної статті, ним є «створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій» [306].

Виходячи з цього збройні сили можна визначити як об'єднання всіх укомплектованих військовослужбовцями військових з'єднань і частин та органів управління ними, що мають постійну або тимчасову організацію, належать до сухопутних (наземних), морських, повітряних або спеціальних військ (сил) і призначені для оборони країни, захисту її суверенітету, державної незалежності та національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій, для чого оснащені легкою зброєю або важкою бойовою технікою та перебувають під командуванням особи, відповідальної перед державою і суспільством за поведінку своїх підлеглих, які зобов'язані дотримуватися як внутрішньої дисципліни, так і відповідного законодавства.

Як правило, розрізняють внутрішні і зовнішні функції цього соціального інституту:

- а) *зовнішні* – збереження недоторканності кордонів, забезпечення суверенітету держави, сприятливих умов для здійснення внутрішнього комплексу завдань, вирішення проблем, що мають

загальнолюдське значення, допомога жертвам агресії, союзникам тощо;

- б) *внутрішні* – забезпечення влади панівної соціальної групи, припинення й запобігання внутрішніх соціальних конфліктів, які загрожують розвалом державі, тобто збереження її територіальної цілісності, виховання в громадян готовності захисту своєї Батьківщини, формування навичок моральної поведінки в подальшій трудовій діяльності, морально-психологічна підготовка молоді до життєвих труднощів.

Існує кілька моделей організації збройних сил. Зокрема, казахстанський дослідник С. Пузикова визначила чотири типи збройних сил: 1) професійні (різновид – наймані); 2) армія на основі військового обов'язку (різновид військової повинності); 3) міліційні (відсутні кадрові формування); 4) загальне озброєння народу [312].

Зокрема, масовий характер має згаданий вище ЦАХАЛ.

Відповідно до Закону про військову повинність від 1986 р. в ЦАХАЛ передбачена дійсна служба, а по її проходженні – щорічні військові збори (*мілуім*), які також є обов'язковими. Юнаки служать 3 роки, а дівчата – 2 роки. Відстрочка від призову може бути надана особливо успішним студентам вищих навчальних закладів (у межах так званого академічного резерву, *атуда академаім*). Репатріантам також може бути надана відстрочка або скорочено термін служби залежно від віку та сімейного стану на момент приїзду в країну (не підлягають призову дівчата, репатрійовані у віці старше 17 років; молоді люди, які прибули в країну у віці старше 24 років, також не призиваються на строкову службу). Після проходження обов'язкової служби кожен солдат приписується до резервного підрозділу. Чоловіки у віці до 51 року служать не більше 39 днів на рік; цей термін у надзвичайних обставинах може бути продовжений. Останнім часом здійснюється політика, спрямована на полегшення служби резервістів: резервісти, які проходили службу в бойових частинах, можуть вийти у відставку після досягнення 45 років. Після закінчення строкової служби особи, які відповідають потребам ЦАХАЛу, можуть залишитися в армії на контрактній основі. З надстроковиків комплектуються основні командні й адміністративні кадри ЦАХАЛу. Випускники офіцерських і льотних училищ, а також спеціальних військово-технічних шкіл зобов'язані відслужити за контрактом певний (як правило, трирічний) термін.

Специфічною особливістю Армії оборони Ізраїлю є також військова повинність жінок, що дозволяє вивільнити більшу кількість чоловіків для строївої служби і тим самим певною мірою компенсувати чисельну перевагу армій ворожих Ізраїлю країн. Жінки, зазвичай, зайняті в обслуговуванні систем зв'язку та електронної апаратури, складанні парашутів, на інструкторських, канцелярських та адміністративних посадах тощо. Вони служать в усіх родах військ і мають (здебільшого у рамках надстрокової служби) офіцерські звання і займають відповідальні пости.

Обов'язкова військова повинність поширюється на єврейських і дружких громадян Ізраїлю; громадяни мусульманського і християнського віросповідань (араби та бедуїни) можуть вступити на військову службу як добровольці. Особливо заохочується добровільна служба бедуїнів, пошукові навички яких використовуються для охорони кордонів держави і військових об'єктів. Кількість друзів на дійсній і надстроковій службі, порівняно з чисельністю дружкої громади в цілому, є дуже великою. Від несення військової повинності звільняються (або, як і нові репатріанти, служать менший, ніж звичайно термін) учні ієшив, які повністю присвятили себе релігійним заняттям, а також дівчата з релігійних сімей, які бажають звільнитися [69, с. 8–9].

Армія оборони Ізраїлю підпорядковується уряду Ізраїлю в особі міністра оборони, який одночасно може бути й прем'єр-міністром [425, с. 25].

Міністерство оборони несе відповідальність за довгострокову оборонну політику і стратегічне планування, яке визначається спеціальним міністерським Комітетом у справах оборони, і відає виробництвом і закупівлями озброєння. Міністерство має найбільший відомчий бюджет.

Оперативне керівництво збройними силами перебуває в руках Генерального штабу (*ха-мате ха-клалі*) на чолі з начальником Генерального штабу (*рош ха-мате ха-клалі*, скорочено *раматкал*), який призначається міністром оборони за погодженням з кабінетом міністрів на три роки (з можливістю продовження на четвертий рік). Генеральний штаб складається з шести головних управлінь: Головного оперативного управління; Головного розвідувального управління; Головного управління кадрів, відповідального за підготовку особового складу, планування і здійснення мобілізації; Головного управління технології і постачання; Головного управління досліджень і

розробки озброєнь; Головного управління планування. До структури Генерального штабу ЦАХАЛу входить і Відділ бойової підготовки і спеціальних операцій. Піклування про релігійні потреби солдатів і офіцерів здійснює раввинат Армії оборони Ізраїлю. В ізраїльській армії заборонено порушення суботи і дотримуються законів кашруту – системи настанов щодо приготування їжі, а також дозволеності певних продуктів для вживання в їжу¹.

В оперативному плані збройні сили поділяються на три територіальні округи (Північний, Центральний та Південний), а за родами військ – на сухопутні, військово-повітряні і військово-морські сили.

Ізраїльська армія налічує порівняно невелику кількість кадрових військовослужбовців та складається переважно з військовослужбовців строкової служби й резерву (кількість кадрових військовослужбовців відносно велика в ВПС і ВМС). З цієї причини ізраїльські збройні сили, на відміну від більшості інших армій, не утворюють замкнену професійну корпорацію, але в повному розумінні слова є загальнонаціональною армією. Наслідком цього є зацікавленість Армії оборони Ізраїлю в підвищенні професійного й загальноосвітнього рівня населення країни. Мобілізовані отримують в армійських технічних школах знання і навички, необхідні в сучасній військовій справі; спеціальні освітні програми спрямовані на розширення та поглиблення знань солдат з єврейської історії, географії, археології Ізраїлю і т. п.; армія піклується про те, щоб нові репатріанти і новобранці, формальна освіта яких залишилася незавершеною, краще оволоділи навичками читання і письма; армія направляє спеціально підготовлених дівчат-інструкторів у міста розвитку для ліквідації існуючих там осередків неписьменності.

У ЦАХАЛі існує низка спеціальних програм служби, у тому числі:

- *Іешівот хесдер* – спеціальний варіант строкової служби, який поєднує службу з навчанням в релігійній школі (ієшиві). Ця служба призначена для учнів середніх шкіл-ієшив (ієшівот тіхонійот), що призиваються до ЦАХАЛу. Термін такої служби – 4 роки, в т. ч. 16 місяців бойової служби, а решта часу – навчання в ієшиві. На серпень 2005 року чисельність солдатів і офіцерів, які служать в ЦАХАЛі за цією програмою, досягла шести тисяч осіб, з них 88% – у бойових частинах.

¹ Так звана «кошерна їжа».

- *НАХАЛ* (Ноар Халуц Лохем – Бойова халуціанська молодь) – військова служба, поєднана з сільськогосподарською роботою в нових поселеннях. Опорні пункти НАХАЛу розташовуються уздовж кордонів і в кібуцах; коли поселення, створене НАХАЛ, економічно досить зміцніло, армія передає його цивільній владі. По завершенні служби солдати НАХАЛ можуть залишатися в його складі і жити далі в заснованому ними поселенні. Термін служби для жінок – 23 місяці, для чоловіків – 40 місяців. НАХАЛ заснував десятки нових поселень у периферійних районах країни.
- *Громадська доармійська служба (шнати шірут* – дослівно: рік служби) – відстрочка від строкової служби тривалістю до 1 року для юнаків і дівчат, які на громадських засадах працюють інструкторами в одному з молодіжних рухів або займаються іншою визначальною суспільно корисною діяльністю.
- *Передвоєнні підготовчі курси (мехінот кдам цваййот)* – відстрочка від строкової служби тривалістю до 1 року в рамках навчання на світських або релігійних підготовчих курсах.

У веденні Армії оборони Ізраїлю перебувають сотні клубів ГАДНА (*Гдуд но'ар* – молодіжні батальйони), в яких молодь допризовного віку (переважно така, яка не завершила формальної освіти) отримують загальноосвітню і військову підготовку. Багато учасників ГАДНА проходять спеціальні курси з попередньої підготовки льотчиків, моряків, десантників тощо.

Ізраїльська армія здатна за 24 години здійснити мобілізацію більшості резервних частин, що певною мірою компенсує стратегічні слабкості країни – її малу територію, обмежену чисельність регулярної армії і протяжність кордону, дозволяючи за лічені години доставити підкріплення до частин регулярної армії, що тримають фронт. Іншими найважливішими аспектами ізраїльської стратегічної доктрини, покликаної вирішити проблему малої країни, оточеної чисельно переважаючим ворогом, є наступальний характер її військових дій, перенесення останніх на територію ворога і, по можливості, віддалення їх від кордонів країни, швидке перекидання військ з фронту на фронт, зосередження максимуму сил в місці основної загрози, концентроване й координоване використання ВПС проти наземних сил і тилів супротивника (що, поміж іншим, дозволяє зменшити людські втрати), нанесення (за сприятливих політичних умов) превентивних ударів, а також максимальне використання технологічних досягнень світової і вітчизняної військової промисловості [69, с. 10–14].

І хоча в Ізраїлі відомості оборонного характеру оприлюдненню не підлягають, проте сьогодні відомо, що вже до Шестиденної війни в Ізраїлі були зібрані перші два ядерні пристрої. Розпочинаючи з 1970 р. країна стала виробляти від трьох до п'яти ядерних зарядів на рік. При цьому Ізраїль відмовився підписати Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, досягнувши згоди з адміністрацією США (і особисто президентом Р. Ніксоном), згідно з якою «передбачався, але не визнавався» факт того, що Ізраїль є державою, яка володіє ядерною зброєю. Лише 13 липня 1998 р. на прес-конференції в Йорданії Ш. Перес, тодішній прем'єр-міністр Ізраїлю, уперше публічно визнав, що Ізраїль володіє ядерною зброєю [69, с. 19].

Втіленням масової армії військовозобов'язаного типу також були радянські збройні сили, історія яких розпочалася восени 1917 р., коли в листопаді з'явився декрет про поступову демобілізацію царської армії, задля якої було створено відповідний народний комісаріат.

До військово зобов'язаної армії радянські збройні сили у своєму розвитку пройшли три етапи: 1) найкоротший – армія, побудована на добровільних засадах; 2) постійна армія, побудована на засадах обов'язкової військової служби; 3) міліційні частини разом із постійними частинами, сформовані на основі принципу постійної військової служби [38, с. 112].

Історія добровільного етапу розпочалася 24 (11) листопада 1917 р., коли відповідним наказом було припинено формування офіцерського корпусу, а юнкерські училища та школи прапорщиків були закриті.

29 (16) грудня 1917 р. РНК видав декрет про виборні засади та організацію влади в армії, відповідно до якого вся повнота військової влади була зосереджена в руках солдатських комітетів та рад, а командири та посадовці набули виключно виборного характеру.

Положення про демократизацію армії обговорювалося на армійських та фронтових з'їздах, приймалися рішення, які потім передавалися до дивізій та полків для втілення їх у життя. Приміром, 30 листопада 1917 р. І з'їзд Північного фронту прийняв Резолюцію «Про основи перебудови армії на виборних засадах». Цей акт був оприлюднений 20 грудня 1917 р. і, поміж іншим, містив вимогу «відмінити всі чини, звання та знищити відзнаки аж до бойових (Георгіївських хрестів) включно, назавжди припинити видачі за чини та відзнаки відпусток. Усім військовослужбовцям віднині присвоюється спільне найменування “солдат-громадянин”» [79, с. 32].

У результаті таких кроків царська армія практично припинила своє існування.

Проте вже наступного року В. Ленін підписав декрет про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА).

Цей крок був викликаний формальним перебуванням Радянської Росії в стані війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Спроба В. Леніна та його прихильників укласти мир з цими країнами наштовхнулася на спротив групи так званих «лівих комуністів» на чолі з М. Бухариним, які вважали неприпустимими будь-які мирні угоди з «імперіалістами» та закликали до «революційної війни» проти останніх.

Досить парадоксальною була й позиція народного комісара закордонних справ Л. Троцького, який пропонував мирний договір не укладати, армію демобілізувати, але війну припинити в односторонньому порядку [102, с. 178].

Маючи перевагу, «ліві комуністи» та Л. Троцький тривалий час опиралися укладанню мирної угоди, що призвело до наступу німецько-австрійських військ на Радянську Росію.

Зіткнувшись із можливістю втрати влади, більшовики й прийняли зазначений вище декрет і закликали до національного спротиву.

21 лютого 1918 р. В. Ленін оголошує знамените «Соціалістична вітчизна в небезпеці», яким усі Ради та революційні організації зобов'язуються «захищати кожен позицію до останньої краплі крові» [203, с. 3]. Виконуючи цей наказ, Ради та більшовицькі партійні організації Петрограду, Москви та деяких інших міст і промислових районів Радянської Росії провели 23 лютого «День захисника соціалістичної Вітчизни» [347, с. 17].

Того самого дня перші загони Червоної армії зустрілися з військами кайзера та зазнали нищивної поразки. За словами В. Леніна, мала місце «відмова полків зберігати позиції» та «відмова захищати навіть нарвську лінію», а також «невиконання наказу знищити все при відступі; не говорячи вже про втечу» [205, с. 6].

Зазначені події призвели до того, що розпочався перехід до загальної військової повинності. На нашу думку, цей процес був започаткований Декретом ВЦВК «Про обов'язкове навчання військовій майстерності» [276] — так званий «всеобуч».

Одночасно з цим було вжито заходів щодо правильного та повного обліку військовозобов'язаних.

Ці кроки й зумовили початок переходу від добровільної до обов'язкової служби в армії та флоті.

У березні 1918 р. для будівництва регулярної масової Червоної армії було утворено Вищу військову раду, якій підпорядковувалися створені у квітні того самого року спеціальні військові комісаріати.

Саме Вища військова рада об'єднала дільність армії та флоту, вирішуючи спільні для військового та морського відомства справи. На цей орган покладался обов'язок розроблення основних оперативних завдань з оборони держави та організації збройних сил країни.

Організація Червоної армії на момент свого утворення не мала чіткої структури. Спочатку усі її підрозділи існували у формі загонів. Першим організаційним об'єднанням необхідно вважати так звану «завісу» – систему своєрідних оперативних об'єднань, які включали в себе перші збройні формування Робітничо-Селянської Червоної Армії.

5 березня 1918 р. Вища військова рада видала директиву, згідно з якою всі червоноармійські, червоногвардійські, партизанські та повстанські загони, що охороняли встановлену Брестським мирним договором демаркаційну лінію, для полегшення управління ними були зведені у дві ділянки зависи – Північну та Західну.

Ця назва виникла відповідно до найменувань російських фронтів часів Першої світової війни, на території яких створювалися «зависи». Основне призначення останніх – захист основних оперативних напрямків, що вели до центрів країни, від вторгнення німецьких військ.

Особливими угруповуваннями червоноармійських військ були Петроградський та Московський оборонювальні райони.

Управління «завісами» здійснювалося військовими радами в складі військового керівника та двох політичних комісарів.

2 вересня 1918 р. Радянська Росія була оголошена військовим табором, а 11 вересня 1918 р. у зв'язку з початком бойових дій в рамках громадянської війни зависи остаточно були реорганізовані у фронти. Зокрема, Північна та Північно-Східна ділянки загонів зависи увійшли до складу Північного фронту, а Південна ділянка – у Південний фронт. Замість Західної ділянки загонів зависи було утворено Західний район оборони.

На сході у відповідь на телеграму Л. Троцького «не лише повністю обеззброїти чехословацькі частини, а й розформувати їх» [239, с. 47], розпочалося повстання Чехословацького корпусу. Намагаючись

придушити його, більшовицький уряд об'єднав усі пробільшовицькі загони Поволжя та Уралу у п'ять (I, II, III, IV і V) армій, на основі яких 13 червня 1918 р. було сформовано Східний фронт на чолі з М. Муравйовим.

Саме там у рамках I армії вперше з'явився згаданий вище «Наказ по 1-й Східній армії». Вважається, що це був перший випадок примусового залучення офіцерів до лав Червоної армії. У подальшому цей підхід було масово використано, адже, як пояснив це Л. Троцький, «офіцери отримали свою освіту за рахунок народу. Ті, хто служив Миколі Романову, можуть і служитимуть, коли їм накаже робочий клас. Це зовсім не означає, що державна влада усім їм вручить командні посади. Ні, командуватимуть ті, хто насправді виявить свою готовність коритися робочій та селянській владі. На всіх інших будуть лише покладені обов'язки — без будь-яких командних прав. Колишні офіцери, які не залучені до справи, завжди схильні проповідувати рятівний потенціал дисципліни. Радянська влада вважає, що настав момент підкорити суворій дисципліні й фрондуєче офіцерство» [379, с. 334].

І якщо під час громадянської війни 1918–1921 рр. зобов'язально-мобілізаційний принцип формування РСЧА поєднувався із добровільним, то після її завершення Червона армія поступово перетворюється на військово-зобов'язальну.

Цей процес відбувався протягом декількох етапів.

Спочатку декретом ВЦВК і РНК РРФСР від 28 вересня 1922 р. «Про обов'язкову військову повинність для усіх громадян РРФСР чоловічої статі» було закріплено, що всі громадяни радянської Росії, крім тих, хто позбавлений вироком суду активного та пасивного виборчого права, «незалежно від місця їх перебування залучаються до обов'язкової військової служби в червоній армії та червоному флоті для захисту Республіки» [275].

Утім, різноманітність строків служби (від півтора років у піхоті до чотирьох з половиною років на флоті) стало створювати істотні труднощі при комплектуванні військових частин. Більше того, частина громадян, яких намагалися призвати у війська з більш тривалим строком служби, узагалі намагалася ухилитися від відбування військової повинності [137, с. 421]. Саме тому 21 березня 1924 р. ЦВК і РНК СРСР встановили більш чітку систему строків дійсної військової служби: для армії — два роки, для морського флоту та морських частин ОДПУ — чотири роки, для фахівців повітряного флоту — три роки [270].

У березні 1924 р. Народний комісаріат з військових та морських справ (Наркомвійсьмор) було реорганізовано. Перш за все, Штаб РСЧА, який до того взяв на себе колосальні завдання і не міг їх виконати, було поділено на три установи: Управління РСЧА з обслуговування її повсякденних потреб, безпосередньо Штаб РСЧА, завданням якого тепер стало виключно розроблення питань оборони держави, і Інспекторат РСЧА, який здійснював бойову підготовку військ, інспектування всіх родів військ і підготовку кадрів командного складу.

Потім у результаті військової реформи 1924–1925 рр. на основі «територіально-міліційної» системи було запроваджено так званий «змішаний» принцип комплектування збройних сил.

Відповідно до нього РСЧА складалася із двох «складів» збройних сил – постійного та змінювального. До постійного складу належала невелика кількість командирів, політпрацівників, технічних підрозділів тощо, які перебували в кадрах армії. Змінювальний склад – це призовані до армії червоноармійці, які перебували у своїх частинах (на казарменому становищі, у військовій формі одягу) лише в короткі періоди навчальних зборів, а весь інший час жили вдома і займалися звичайними справами. Тим самим, територіально-міліційні частини давали можливість пройти курс військової підготовки досить великому контингенту військовозобов'язаних за значно менших витрат. Більше того, у зв'язку зі зростанням міліційно-територіальних частин їхнє командування встановлювало тісні зв'язки з повітовими військкоматами, які безпосередньо відповідали за облік військовослужбовців і призов у збройні сили. У результаті воно почало самостійно виконувати деякі функції з обліку та призову приписаного до частин населення. Щодо губернських та відповідних їм військкоматів, то вони були реорганізовані у відповідні територіальні управління на правах військових відділів відповідних виконкомів. Основним же обліково-мобілізаційним апаратом виконкомів рад залишилися повітові військкомати [269].

Реформа завершилася 18 вересня 1925 р. прийняттям Закону «Про обов'язкову військову службу». Саме в цьому була остаточно закріплена «територіально-міліційна» система [120], яка, крім зазначених вище переваг, мала й свої недоліки, які, на думку представників радянської військової науки полягала: 1) в незабезпеченості країни, за повної відсутності постійної армії, від раптового нападу і 2) в незабезпеченості планового здійснення мобілізації в умовах такої раптовості. Для виправлення цих недоліків було прийнято рішення навіть

в умовах міліційної системи мати хоча б невелику, але постійну армію як засіб забезпечення країни від раптового нападу, надійне прикриття мобілізації захистом кордонів та кадровий резервуар для керівного та навчального складу для міліції [65, с. 15].

Крім того у рамках міліційної системи збройні сили, а особливо їх змінювальний склад мав занадто потужні зв'язки з місцевим населенням, знав його лиха й страждання. Недаремно єдина спроба військового заколоту (повстання А. Нахаєва), яка відбулася в серпні 1934 р., мала у своїй соціальній основі невдоволення селян-червоноармійців процесами колективізації [75].

Зрозумівши це, Й. Сталін та його оточення вирішили поставити під свій контроль Червону армію. У результаті справи «Весна» на початку 1930-х років була репресована та звільнена з посад переважна більшість колишніх офіцерів царської та білої армії, які служили в РСЧА і до того ж були прихильниками виключно оборонювального напряму розвитку Червоної армії [380].

У період «Великого терору» другої половини 1930-х років РСЧА була остаточно звільнена від своїх провідних постатей, які мали хоч якісь політичні уподобання. Наприклад, згадане вище прагнення звільнити з поста народного комісара оборони К. Ворошилова, яке виявила група вищих офіцерів Червоної армії на чолі з М. Тухачевським, мала політичний характер, адже, як зазначалося, К. Ворошилов був членом Політбюро ЦК ВКП (б), тобто членом політичної правлячої верхівки.

Інші кроки, що передбачали відмову від територіально-міліційної системи, були спрямовані на кадрово-установчу реформу. Зокрема, 20 червня 1934 р. ЦВК СРСР прийняв Постанову «Про ліквідацію Реввоєнради Союзу РСР, перейменування Наркомвійськмора у Народний комісаріат оборони Союзу РСР і про затвердження тт. Гамарника Я. Б. і Тухачевського М. М. заступниками народного комісара оборони Союзу РСР», згідно з якою РВР СРСР, яка мала статус колегії Народного комісаріату військових та морських справ, було ліквідовано, а сам народний комісаріат (наркомат) реорганізовано. Народний комісар військових та морських справ К. Ворошилов став народним комісаром оборони. 22 червня було затверджено Положення про сам народний комісаріат оборони.

Народний комісар (нарком) оборони СРСР стояв на чолі Червоної армії. Війська та морські сили РСЧА були зведені у військові округи,

армії та флоту. Командувача військами округів, арміями та флотами безпосередньо підпорядковувалися наркому.

На місцях наркомат оборони мав свої органи територіального військового управління – військові комісаріати, які підпорядковувалися командувачеві округом (армією). За кордоном дипломатичні місії мали військових аташе [300].

На місці розформованого РВС як дорадчий орган при наркомі оборони стала функціонувати військова рада [299].

22 вересня 1935 р. Штаб РСЧА було перейменовано на Генеральний штаб Робітничо-Селянської Червоної Армії. Тоді ж були введені й персональні військові звання, у т. ч. й маршал Радянського Союзу, яке, згідно з п. 3 персонально присуджувалося радянським урядом особам з числа вищого командного складу, які відзначилися особисто [260]. Першими маршалами Радянського Союзу стали В. Блюхер, С. Будьонний, К. Ворошилов, О. Єгоров та М. Тухачевський.

1 вересня 1939 р., у день початку II Світової війни, Верховна Рада СРСР приймала Закон про загальний військовий обов'язок, згідно з яким на дійсну військову службу призивалися всі юнаки, які досягли 19 років. При цьому істотно збільшився строк служби: у сухопутних військах та авіації – до трьох років, а на флоті – до п'яти років. Усі військовозобов'язані тепер проходили дійсну службу лише в кадрових частинах, комплектування яких здійснювалося екстериторіально.

Звісно, ці кроки мали й позитивний потенціал, адже новітня техніка, якою оснащувалися збройні сили СРСР, стала набагато більш доступною для освоєння [347, с. 145].

Проте такий підхід вів і до розриву між військовозобов'язаними та місцевими мешканцями, а тому остаточно була втрачена можливість підтримки армією місцевих заворушень: РСЧА остаточно перетворилася на надійну опору більшовицького режиму.

З початком II Світової війни Червона армія брала активну участь у бойових діях: захоплення Прибалтики, Бессарабії, західних регіонів України та Білорусі, війна з Фінляндією. Саме тоді 7 травня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видає Указ «Про встановлення військових звань вищого командного складу Червоної армії», у якому на місце персональних військових звань «командарм I рангу», «командарм II рангу», «комкор» і «комдив», які були встановлені у 1935 р., були запроваджені такі військові звання, як «генерал армії», «генерал-полковник», «генерал-лейтенант» і «генерал-майор» [333, с. 680].

Після 22 червня 1941 р. ситуація змінилася лише в контексті того, що вперше РСЧА стала захищати територію СРСР.

Звісно, систему управління було реорганізовано. 23 червня 1941 р. була створена Ставка головного командування на чолі з С. Тимошенком як вищий орган з безпосереднього керівництва діями збройних сил СРСР. 30 червня 1941 р. з'явився Державний комітет оборони (ДКО) — надзвичайний вищий державний орган СРСР, який очолив Й. Сталін. Саме ДКО ставив завдання як перед ставкою, яка з 10 липня 1941 р. стала називатися Ставкою Верховного командування, так і безпосередньо перед фронтами.

Була реорганізована й діяльність Генерального штабу: істотна частина притаманних йому до того функцій була віддана новоствореним головним управлінням — формування й укомплектування військ Червоної Армії, загального військового навчання, зв'язку, тилу тощо.

Певної трансформації зазнала й організація військ, які билися проти вермахту. Зокрема, до середини 1942 р. між Ставкою та командуванням фронтами існували головні командування військ напрямків: Північно-Західне, Західне, Південно-Західне і Північно-Кавказьке.

Інкони Ставка керувала військовими діями фронтів через своїх представників [347, с. 315–319].

19 квітня 1943 року ДКО СРСР своєю постановою реорганізував Управління особливих відділів НКВС у Головне управління контррозвідки «СМЕРШ»¹ НК СРСР.

Після завершення II Світової війни розпочалася реорганізація радянських збройних сил.

26 лютого 1946 р. Робітничо-Селянська Червона Армія була перейменована на Радянську Армію [72, с. 16]. Тоді ж Народний комісаріат оборони Союзу РСР змінив назву на Народний комісаріат збройних сил, об'єднавши у собі командування не лише сухопутними та військово-повітряними силами, а й військово-морськими силами. Це викликало ліквідацію Народного комісаріату військово-морського флоту [136, с. 491].

15 березня 1946 р. РНК СРСР, союзних та автономних республік були перетворені на Ради міністрів, а народні комісари, відповідно, на міністрів [333, с. 264]. Виходячи з цього, наркомат збройних сил отримав назву Міністерства збройних сил СРСР.

¹ «Смерть шпигунам!».

25 лютого 1950 р. Міністерство збройних сил зазнало чергової реорганізації: з його лав знову були виведені військово-морські сили. У результаті з'явилися два міністерства – військове та військово-морське [72, с. 16].

Після смерті Й. Сталіна, 15 квітня 1953 р., вони знову були об'єднані в єдине Міністерство оборони СРСР [333, с. 272] і в цьому вигляді проіснувало аж до розпаду СРСР.

12 жовтня 1967 р. було прийнято Закон «Про загальний військовий обов'язок». Він встановив нові терміни служби: а) для солдатів і сержантів Радянської Армії, берегових частин та авіації Військово-Морського Флоту, прикордонних і внутрішніх військ – 2 роки; б) для матросів і старшин кораблів, суден і берегових частин бойового забезпечення Військово-Морського Флоту і морських частин прикордонних військ – 3 роки; в) для солдатів, матросів, сержантів і старшин Радянської Армії, Військово-Морського Флоту, прикордонних і внутрішніх військ, які мають вищу освіту, – 1 рік (ст. 13 Закону) [333, с. 628].

17 грудня 1980 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ, згідно з яким строк військової служби солдатів і сержантів, які мають вищу освіту розширився до 1 року 6 місяців, а для матросів і старшин аналогічного рівня – до 2 років [262].

У часи Перебудови 10 квітня 1989 р. Президія видає указ, яким повертає старий строк служби в 1 рік для солдатів, матросів, сержантів і старшин, які мають вищу освіту [261].

Отже, ми можемо констатувати, що СРСР, навіть витрачаючи величезні кошти на армію, так і не зміг впритул зайнятися її реформуванням. Звісно, до 1990 р. чисельність збройних сил можна було привести до оптимального числа (від 4,2 млн до 2,5–2,8 млн військово-службовців), не змінюючи бойових якостей армії. Однак незважаючи на свою потужність, СРСР так і не зміг перейти до професійних принципів комплектування своїх збройних сил.

Після розпаду СРСР радянські збройні сили стали основою для формування збройних сил пострадянських республік. Виняток склали прибалтійські країни – Латвія, Литва та Естонія.

Зокрема, у Латвії ще 23 серпня 1991 р. було прийнято закон про створення першого воєнізованого територіального формування – «Земессардзе». Після ліквідації СРСР латвійські національні збройні сили набули сучасного вигляду і на сьогодні складаються з регулярних сил, територіальних сил «Земессардзе» і резерву збройних сил.

Латвія – перша і єдина з прибалтійських республік, що повністю відмовилася від строкової служби в армії. У січні 2007 р. загальний військовий обов’язок було скасовано і відбувся перехід до контрактної служби.

Національні збройні сили мають у своєму складі: сухопутні війська (одна піхотна бригада, підрозділ спеціального призначення, батальйон штабу збройних сил, військова поліція), ВПС – авіаційна база, ВМС (флотилія бойових кораблів), добровольчі сили територіальної оборони «Земессардзе», управління навчання, управління логістики та підрозділи центрального підпорядкування.

Верховним головнокомандувачем згідно з Конституцією є президент країни. Загальне керівництво Національними збройними силами здійснює міністр оборони, який повинен бути цивільною особою. Усі військові підрозділи безпосередньо підпорядковані командувачу Національних збройних сил, який перебуває на своїй посаді протягом чотирьох років.

Чисельність сухопутних військ Латвії на 2016 р. становила 5310 осіб. Резерв Національних збройних сил – більше 10 тис. осіб. Організаційно сухопутні війська зведені в одну піхотну бригаду, яка складається з двох піхотних батальйонів, роти штабу і зв’язку, роти постачання і медичної роти. Військово-повітряні сили нараховують 310 військово-службовців... Військово-морські сили уособлюються однією флотилією кораблів у складі служби берегової охорони, ескадри мінних кораблів, ескадри сторожових кораблів, служби морського спостереження та сповіщення і майстерень. Військово-морські сили нараховують близько 840 військовослужбовців.

Добровольчі сили територіальної оборони «Земессардзе» мають 18 батальйонів, зведених у три регіональні командування. Регіональні штаби розташовані в Ризі, Лієпаї та Резекні.

Штаб третього командування має в підпорядкуванні два піхотні батальйони, інженерно-технічний батальйон, студентський батальйон та батальйон ППО... У студентському батальйоні військовій справі на добровільних засадах навчаються студенти вищих навчальних закладів країни.

У підрозділах «Земессардзе» нараховується 592 професійні військовослужбовця (керівна ланка) і 10 510 добровольців – «земессаргів» [250].

Дещо інакшою була ситуація в Литві, де Збройні сили Литовської Республіки, або Військо Литовське, визначається як військова

організація Литви, призначена для захисту свободи, незалежності й територіальної цілісності країни.

Сучасні збройні сили Литви організовані в 1991 р., коли після розпаду СРСР у Литві була створена добровільна служба охорони краю. Загальна чисельність Війська Литовського становить близько 12 тис. осіб. Верховним головнокомандувачем збройними силами згідно з Конституцією країни є президент, який здійснює формальне керівництво. Політичне та адміністративне керівництво збройними силами покладено на міністра оборони (цивільну особу). Безпосереднє керівництво всіма частинами й підрозділами через об'єднаний штаб здійснює головнокомандувач збройними силами. Комплектування збройних сил здійснюється за змішаним принципом – кадровими військовослужбовцями на контрактній основі і за рахунок призову військовозобов'язаних по досягненні ними 19-річного віку. Термін строкової служби – 12 місяців.

29 березня 2004 р. Литва стала повноправним членом НАТО.

Збройні сили Литви складаються із сухопутних військ, військово-повітряних, військово-морських сил, сил спеціальних операцій, управління логістики (матеріально-технічного забезпечення), управління навчання та персоналу, а також частин та підрозділів центрального підпорядкування.

Сухопутні війська нараховують близько 10 тис. військовослужбовців. Керівництво сухопутними військами через штаб сухопутних військ здійснює командувач останніми.

Керівництво ВПС Литви здійснює командувач через штаб ВПС. Чисельність особистого складу ВПС становить близько 1000 осіб.

Загальна чисельність ВМС – 800 осіб. Керівництво ВМС, як і ССО, здійснює командувач через штаб [67].

Збройні сили Естонії складаються із сухопутних військ, військово-повітряних сил та військово-морських сил. Комплектування збройних сил здійснюється за змішаним принципом – за рахунок призову військовозобов'язаних по досягненні ними 18-річного віку та набору військовослужбовців за контрактом.

Загальна чисельність особистого складу збройних сил – 5500 осіб: сухопутні війська (з урахуванням чисельності частин та установ центрального підпорядкування) нараховують 4 950, військово-повітряні сили – 250, військово-морські сили – 300; чисельність цивільних службовців 540 осіб [109, с. 17–18].

Як бачимо, прибалтійські республіки відмовилися від загальної військової повинності на користь добровольчого (Латвія) або змішаного (Литва, Естонія) принципу комплектування збройних сил.

Інші ж республіки колишнього СРСР здебільшого залишили призовний принцип комплектування збройних сил.

Зокрема, незалежному Казахстану в спадок дісталася армія, яка нараховувала близько 200 тис. осіб особистого складу, мала сучасне стратегічне озброєння та потужний арсенал звичайної зброї. Наступні кілька років ядерна зброя була виведена на територію Росії, а збройні сили Казахстану були реформовані відповідно до потреб республіки. На сьогодні збройні сили Республіки Казахстан нараховують близько 60 тис. осіб особистого складу. Вони складаються з трьох видів: сухопутних військ, сил військової оборони та військово-морських сил.

При цьому, крім збройних сил, підпорядкованих міністерству оборони, військова організація Республіки Казахстан охоплює: прикордонну службу, підпорядковану Комітету національної безпеки (15 тис. осіб); внутрішні війська, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ (25 тис. осіб); війська Міністерства з надзвичайних ситуацій (1,5 тис. осіб) та Республіканську гвардію, підпорядковану Управлінню справами Президента Республіки Казахстан [70].

Зберігається призов і в Туркменістані, хоча організація його збройних сил має істотну національну специфіку.

Як відомо, у 1993 р. Москва і Ашхабад підписали угоду про спільну охорону державного кордону Туркменістану та статус російських військовослужбовців на території Туркменістану.

Однак президент республіки (має всю повноту влади в країні) застосував на практиці свою націоналістичну тезу: усі керівні посади в країні (у тому числі і в збройних силах) повинні обіймати лише представники титульної нації (тобто туркмени). У результаті з країни відбувся потужний витік керівних кадрів інших національностей. Залишили Туркменістан і офіцери-«європейці», після чого його збройні сили перетворилися на напівбоездатну армію. Залишки озброєння стали активно продаватися, а третина призовників – проходити службу не в армії, а залучатися до різних робіт в інтересах окремих людей або кланів.

Збройні сили Туркменістану комплектуються за призовом. Вік призовників варіює від 18 до 30 років. Строк служби – 2 роки (ВМФ – 2,5). Щорічно призовного віку досягають 53,8 тис. чоловіків. У збройних силах служать 22 тис. осіб (за іншими даними – 26 тис.). Збройні сили за чисельністю посідають 91-ше місце у світі. За родами збройні сили

Туркменістану поділяються на сухопутні війська, військово-повітряні сили та військово-морський флот. Верховним головнокомандувачем збройних сил Туркменістану є президент республіки.

Опора виключно на національні кадри зумовила те, що 80% офіцерів збройних сил становлять етнічні туркмени. Підготовка офіцерських кадрів здійснюється в Ашхабадському військовому інституті, а також у навчальних закладах Росії, США, Пакистану, Туреччини та України. В Туркменістані дуже сильними є кланові протиріччя, а тому призовників відправляють служити в регіони, що відрізняються від тих, звідки вони призивалися. У такий спосіб керівництво країни намагається забезпечити лояльність збройних сил у разі виникнення міжкланових конфліктів. Військові витрати країни становлять 1,6% ВВП, що у 2012 р. дорівнювало 760,8 млн доларів США (відповідно до паритету платоспроможності).

Збройні сили Туркменістану розташовані за територіальним принципом, відповідно до кількості областей. На сьогодні існує п'ять військових округів: Ахалський (центр – Ашхабад), Балканський (Балканабад), Дашогузький (Дашогуз), Лебапський (Туркменабад) та Марійський (Мари) [381].

У Європі призовна армія майже відсутня. На сьогодні однією з небагатьох європейських країнах, що зберегла призовну армію, є Австрія. У 2013 р. питання відмови від призову на користь контрактної армії було винесене на референдум, але 60% виборців висловилися за збереження комплектування за призовом. Тривалість строкової служби – шість місяців. На сьогодні чисельність збройних сил становить 26 тис. осіб, ще 27 тис. вважаються резервістами.

Нині збройні сили Австрії мають структуру, яка відрізняється від традиційної потрійної. У підпорядкуванні Міністерства оборони та спорту перебувають два командування – збройних сил та об'єднане командування підтримки.

Командуванню збройними силами підпорядковані чотири бригади сухопутних військ, два авіаційні командування (контролю повітряного простору та авіаційної підтримки), а також егерське командування (сили спеціального призначення), два штабні батальйони, центр міжнародних операцій і служба військової поліції.

Об'єднане командування підтримки відповідає за медичне та тилове забезпечення. До його складу входять армійські медичні центри «Центр» (Відень), «Південь» (Клагенфурт) та «Захід» (Інсбрук), яким підпорядковуються шпиталі та амбулаторії. Також командування

включає 1-й полк постачання у Граці (штабна рота, чотири транспортні та постачання, а також ремонтна), армійський кінологічний центр, п'ять центрів постачання, три арсенали боєприпасів і десять армійських штабних комплексів [74].

На сьогодні ж більш ніж у 50 державах світу, включаючи США, Великобританію, Канаду, Пакистан та ін., використовують переважно «професійну армію», військова служба у якій має характер професії.

Загалом під професією розуміється певний рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для когось джерелом існування [55, с. 1177]. Інший підхід розглядає професію як велику групу людей, об'єднану спільним родом занять, трудової діяльності [395].

Інакше кажучи, та чи інша діяльність закріплюється за певною групою людей.

Саме в такій спільноті, побудованій на ідеях солідарності й взаємопорозуміння, уперше зароджуються такі поняття, як «професійна культура», «професійна етика», «професійна честь». Професія для працівника означає сталість даного заняття, певний статус даного виду діяльності як джерела доходу [312].

Професійна армія характеризується наведеними вище ознаками й низкою переваг: мобільністю, компактністю, оперативністю при вирішенні поставлених завдань, висококваліфікованим підходом до використання можливостей сучасної техніки. Найбільш яскравий приклад – армія США, армія, флот і корпус морської піхоти яких були створені в 1775 р. одночасно з американською революцією. Військовий департамент був створений у 1789 р. і став попередником того, що зараз є міністерством оборони.

Рік по тому, у 1790 р., була створена Берегова охорона. За цим пішло створення Департаменту ВМФ в 1798 р.

Рішення об'єднати різні служби в рамках одного департаменту зумовило створення Національного військового відомства в 1947 р. Це відомство замінило військовий департамент, який був реорганізований у Департамент армії. Того самого року були створені ВПС США, після чого був створений департамент ВПС.

Нарешті, три військові підрозділи (армія, флот і ВПС) були поставлені під прямий контроль затверджуваного Сенатом міністра оборони.

У 1949 р. поправка до Закону про національну безпеку додатково зміцнила структуру національної оборони, знявши статус кабінетних міністрів з трьох керівників служби. Національна військова установа потім була перейменована на Міністерство оборони [436].

На сьогодні останнє включає офіс міністра оборони, об'єднаний комітет начальників штабів, об'єднаний штаб, оборонні агентства, міністерства (департаменти) сухопутних військ, ВПС і ВМС, об'єднані й спеціальні командування та інші підрозділи [442].

Розпочинаючи з кінця XVIII ст. в США випробували різні принципи комплектування збройних сил.

Від початку свого утворення збройні сили США формувалися на добровільній основі, хоча в ході війни за незалежність і війни з Англією в 1812 р. ідея ввести призов обговорювалася, але була відкинута центральним урядом, скоріше за все, унаслідок чотирьох причин.

По-перше, великі збройні сили розглядалися як загроза свободі, що було спадщиною британської історії та окупації в колоніальний період історії країни. По-друге, значні збройні сили загрожували американській демократії. Ця концепція була пов'язана з ідеалом громадянина-солдата і побоюваннями з приводу утворення класу військової аристократії або автократії. По-третє, наявність великих збройних сил загрожувала економічному процвітання. Утримання великої регулярної армії становило величезний тягар для економіки нової нації, що лише зароджувалася. І, нарешті, великі збройні сили несли загрозу справі миру. Батьки-засновники погоджувалися з ліберальною позицією, відповідно до якої гонка озброєнь призводить до війни [145, с. 171].

Уперше призов в США був застосований під час громадянської війни. Відповідний законопроект був прийнятий у березні 1863 р., а перший призов призначили на липень. Результатом стали «призовні бунти» в Нью-Йорку, Бостоні та інших містах, які були придушені силою.

Військова повинність у той час була настільки непопулярною, що за чотири призови в армію вдалося набрати менше 50 000 чоловік – 3% її загальної чисельності.

Роком раніше аналогічний, хоча й у більш жорсткій формі, ніж на Півночі, закон про призов прийняла й Конфедерація південних штатів. Проте, як і на Півночі, призов не був підтриманий жителями Півдня.

Після вкрай невдалого досвіду громадянської війни від цієї системи знову відмовилися.

Однак, коли США вступили в Першу світову війну, ця форма примусової служби почала набувати в суспільстві підтримку, необхідну для її встановлення на постійній основі.

Офіційним приводом для повернення до призову в 1917 р. стало гасло про «захист демократії в усьому світі». Водночас слід мати на

увазі, що зібрати армію потрібної чисельності для участі у війні тоді було неможливо.

Після війни США повернулися до добровільного принципу комплектування збройних сил [129, с. 175].

Військова повинність знову була запроваджена під час Другої світової війни. 14 вересня 1940 р. Конгрес затвердив, а 16 вересня президент Ф. Д. Рузвельт підписав Закон про військову повинність, який передбачав створення та організацію служби військової повинності й забезпечив призов більш ніж 10 млн осіб. Усього за роки війни за цим законом пройшли реєстрацію майже 50 млн осіб, а в збройних силах служило понад 12 млн, у т. ч. й добровольці. І хоча в березні 1947 р. цей закон було скасовано [228, с. 2], до загальної військової повинності неодноразово поверталися.

Більше того, введення призову під час Другої світової війни і наступної за нею Корейської війни було обумовлено і виправдано обставинами, що склалися на той час. Особливо гострі суперечки розгорнулися з приводу війни в Кореї — одного з кількох потенційних конфліктів, на які США значною мірою прирекли себе збереженням призову і військової повинності [315].

Війна у В'єтнамі не користувалася підтримкою більшості населення Сполучених Штатів. За словами військового кореспондента «Вашингтон пост» У. Джаста, «ніхто не може прийти до спільної згоди про те, яким саме є становище у В'єтнамі; кажуть лише одне: це становище, безумовно, є незадовільним» [103, с. 26]. Значною мірою це було викликано й недоліками призовної армії, адже, за словами відомого прихильника контрактної армії Д. Рассела, «не можна розраховувати на людину, яку змушують робити щось проти волі. Нинішніх молодих американців дехто називає «пожирачами морозива і маміями», але не в цьому головна причина того, що солдат-призовник, відправлений за тисячі миль стріляти в інших солдат-призовників на війні, причин якої він не розуміє і в якій не хоче брати участь, часто виявляється не на висоті поставлених перед ним завдань» [315].

Намагаючись це подолати, президент Р. Ніксон, виконуючи свою, дану 18 жовтня 1968 р. передвиборчу обіцянку відмовитися від призову на військову службу після закінчення війни у В'єтнамі, 27 березня 1969 р. оголосив про створення Консультативної президентської комісії з добровільних збройних сил — ДЗС (*All-Volunteer Force*, скорочено AVF). При цьому президент наголосив, що «дав вказівку комісії підготувати вичерпний план скасування призову та переходу

до добровільних збройних сил». У такий спосіб глава виконавчої влади дав зрозуміти, що мова йде не про те, чи переводити армію на добровольчу основу, а про те, у який термін це зробити.

Головою комісії був призначений голова правління найбільшої фінансової групи «Морган Геранті Траст Компані» Т. Гейтс, який мав семирічний досвід роботи на керівних посадах в Пентагоні, у тому числі два роки на посаді міністра оборони. Усього комісія складалася з 15 осіб. Характерно, що в ній було всього два військові. Це були генерали у відставці А. Грюнтер і Л. Норстед, у минулому головнокомандувачі об'єднаними збройними силами НАТО в Європі. Найбільш переконливою в комісії була сфера науки і освіти. Це були ректор університету Нотр Дам Т. Хезбург, ректор Хемптонського інституту Дж. Холланд, директор академії Філіпса Дж. Кемпер, ректор університету Рочестер У. Аллен Уолліс, професор економіки Чиказького університету М. Фрідман і професор Нью-Йоркського університету Ж. Нобль.

Ділове та фінансове співтовариство представляли, крім Т. Гейтса, чотири людини: голова фінансового комітету корпорації «Дюпон де Немур» К. Грінволт, віце-президент видавництва «Британська енциклопедія», у минулому член Конгресу США від штату Міссурі Т. Кертіс, голова правління компанії «Таусенд-Грінспен» А. Грінспен і президент компанії «Мейфер Міллз» Ф. Дент.

Крім того, до комісії увійшли автор опублікованої в 1967 р. книги «Як покінчити із призовом» С. Хюрбітс, який був студентом Джорджтаунського університету, а також виконавчий директор Асоціації за прогрес кольорового населення Р. Уїлкінс.

Комісія не обмежувалася обговоренням поставленої перед нею проблеми у вузькому колі. При ній був створений значний апарат кваліфікованих співробітників на чолі з виконавчим директором, його заступником, відповідальним редактором і чотирма директорами за основними напрямками досліджень. Усі чотири директори – У. Ой, Г. Гілман, С. Олтмен і Д. Киссинг – працювали в складі комісії з вивчення можливості скасування призову, створеної Пентагоном ще в 1964 р.

Комісією Т. Гейтса були призначені 24 директори окремих дослідницьких проектів, назви яких дозволяють судити про широту підходу комісії до проблеми: «Призовна система і конституція», «Можливість заміни військовослужбовців цивільним персоналом», «Вербування офіцерського складу», «Призовні системи в Європі», «Вартість ротатії військового персоналу», «Ветерани і суспільство», «Призов медичного персоналу» тощо.

Крім того, офіційними консультуючими організаціями комісією було залучено три потужні дослідні центри – Інститут оборонного аналізу, корпорація «РЕНД» і Центр військово-морського аналізу.

Однак найголовнішою підмогою в роботі комісії стало спеціальне розпорядження президента США міністерству оборони та іншим виконавчим структурам уряду забезпечувати комісії всебічну підтримку й надавати їй всю необхідну інформацію в пріоритетному порядку. Виконуючи це розпорядження, Пентагон, зокрема, регулярно готував для членів комісії та її апарату спеціальні доповіді з усіх питань, які цікавили комісію.

Запропонований комісією рецепт переходу до добровільної армії був гранично простий. На її думку, будь-який перспективний кандидат для служби в армії, як рядовий, так і офіцер, є «економічною людиною», яка керується, насамперед, міркуваннями власної вигоди і цілком здатна на розумні вчинки для досягнення цієї вигоди. Зокрема, в умовах ринкового попиту і пропозиції вона без особливих зусиль може визначити власну «ціну». Тому, на думку комісії, технічна проблема переходу до добровільної армії зводиться до визначення такого рівня грошової оплати, яка є необхідною для того, щоб військовослужбовець виконував доручену йому державою роботу. У зв'язку з цим комісія не рекомендувала застосування таких додаткових стимулів, як поліпшення житлових умов військовослужбовців, субсидовані освітні програми або надання безкоштовних стоматологічних послуг членам сімей військовослужбовців. Своє ставлення до подібних додаткових витрат комісія сформулювала так: «Питання не в тому, бажані подібні пільги чи ні, а в тому, чи становлять вони собою найбільш ефективну форму компенсації. Більшість подібних негрошових компенсацій не є достатньо привабливими для молодих чоловіків і жінок. Через це вони не дуже ефективні як інструмент залучення нового особового складу та скорочення старого, бо не мають достатньої прозорості».

Вартість переходу до нової системи комплектування ставилася комісією в залежність від загальної чисельності збройних сил. При скороченні армії до двох мільйонів осіб, на думку комісії, взагалі не буде потрібно збільшення грошового утримання військовослужбовців порівняно з тим, яке отримували контрактники в 1970 р. При збереженні ж колишньої чисельності армії, яка налічувала в 1970 р. три мільйони осіб, знадобиться збільшення витрат на грошове утримання в сумі 3,3–3,5 мільярда доларів на рік.

Як висновок комісія рекомендувала президенту відмовитися від призову з 1 липня 1971 р. й надати в 1971 фінансовому році (на той час фінансовий рік в США починався з 1 липня) додатково 3,4 мільярда доларів на збільшення грошового утримання особового складу. При цьому базові щомісячні оклади рядового складу пропонувалося збільшити з 180 доларів до 315 доларів, а офіцерів з 428 до 578 доларів відповідно.

Одночасно з комісією Т. Гейтса міністерство оборони створило у квітні 1969 р. свою власну організацію для вивчення проблем, пов'язаних з відмовою від призову — так званий «Комітет по проекту “Доброволець”» (*Project Volunteer Committee*).

До складу комітету увійшли заступники міністрів видів збройних сил і заступники начальників їх штабів, а також заступник міністра оборони з системного аналізу і директор управління по особовому складу Комітету начальників штабів. Очолив комітет заступник міністра оборони з питань людських ресурсів і резервів Р. Келлі.

Завданням комітету, за словами одного з його членів, було «стримати місіонерське завзяття» комісії Т. Гейтса і поставити питання переходу до ДЗС на практичну основу. Необхідність відмови від призову комітет не оскаржував. У зв'язку з цим він не став займатися питаннями економічної, соціальної або політичної доцільності відмови від призову або його збереження.

План роботи комітету охоплював сім напрямів досліджень:

- 1) поліпшення загального іміджу військової служби;
- 2) діяльність вербувальних органів;
- 3) грошова компенсація військовослужбовцям;
- 4) збільшення додаткових пільг і поліпшення побутових умов;
- 5) зміцнення морального духу і почуття задоволеності від військової служби;
- 6) кваліфікаційні вимоги, що висуваються до кандидатів на військову службу;
- 7) заходи щодо оптимізації використання особового складу.

Крім цих семи напрямів, комітет запланував також вивчення як окремих розділів питань комплектування резервів і забезпечення збройних сил лікарями і дантистами. Останнє питання вважалося особливо важливим, адже до переходу до ДЗС потреби армії в лікарях і дантистах задовольнялися майже виключно за рахунок призову в армію випускників цивільних медичних вузів.

Після складання наведеного плану вивчення проблеми Р. Келлі запропонував усім видам збройних сил надати власні програми та

рекомендації щодо виконання проекту «Доброволець», використавши як відправний пункт розроблений комітетом план.

Перша фаза проекту «Доброволець» була завершена до липня 1969 р., після того як види збройних сил надали понад триста своїх рекомендацій. Зокрема, у доповіді сухопутних військ, підготовленій у рамках власного проекту «Забезпечення» (*Project Provide*), робився висновок щодо реальності переходу сухопутних військ на добровольчу основу, однак висловлювалися сумніви в його можливості бути реалізованим без значного додаткового фінансування й поліпшення умов служби. Згідно з висновком авторів проекту, перехід сухопутних військ на добровільну основу за збереження існуючого рівня фінансування призведе до скорочення чисельності сухопутних військ до 1970 р. до рівня 577 тис. осіб. Збереження ж їх чисельності на рівні 950 тис. при добровільному принципі комплектування обійдеться додатково в суму від 2,2 до 8,1 млрд доларів. На думку авторів проекту, для отримання необхідної кількості добровольців недостатньо однієї тільки грошової компенсації, яку можна порівняти в конкурентоспроможності з рівнем оплати праці в цивільному секторі економіки. Необхідна, перш за все, високомотивована й професійна вербувальна служба. Зокрема, аналітики проекту «Забезпечення» рекомендували збільшити витрати сухопутних військ на рекламу у 12 разів (з 3 до 36 млн доларів). Пропонувалося також надавати потенційним кандидатам, які бажають служити в сухопутних військах, право вибору військової спеціальності та навчальної програми. Особлива увага зверталася на необхідність поліпшення умов служби. «Якщо не буде вжито заходів щодо усунення всього того, що дратує солдата, розміри грошового утримання та інші стимули дадуть незначні результати. Або взагалі виявляться марними», — говорилося в доповіді. При цьому до доповіді був доданий список найбільш чутливих «подразників солдата».

Для того щоб вивчити й порівняти пропозиції, які містилися в проекті «Забезпечення» і програмах інших видів збройних сил, Р. Келлі створив у рамках проекту «Доброволець» спеціальну групу оцінки програм (*Program Evaluation Group*), до якої увійшли представники видів збройних сил.

У 1970 р. група оцінки представила Р. Келлі свою доповідь. Вона висловила впевненість, що після завершення війни у В'єтнамі цілком можливим є створення добровільних збройних сил чисельністю в 2,25 млн осіб за наявності достатніх стимулів, зокрема підвищення грошового утримання.

Матеріали групи оцінки лягли в основу доповіді Комітету з проекту «Доброволець», який був подано міністру оборони, а через нього — президенту Р. Ніксону одночасно з доповіддю комісії Т. Гейтса. Доповідь мала назву «Плани і дії щодо переходу до Добровільних збройних сил». 41 рекомендація з переходу до ДЗС, що містилася в доповіді, була згрупована за ступенем пріоритетності. Найважливішим завданням Комітет визначив посилення вербувальних служб збройних сил.

Погоджуючись з висновками комісії Т. Гейтса про необхідність відмови від призову, доповідь пентагонівського комітету значною мірою не збігалася з її рекомендаціями. Пропозиція про відмову від призову з 1 липня 1971 р. була охарактеризована як нереальна і навіть безвідповідальна. У зв'язку з цим Комітет Р. Келлі рекомендував продовження призову, як мінімум, ще на два роки. Крім того, Комітет не погодився з висновками комісії про те, що простого збільшення грошового утримання буде досить для переходу до ДЗС. У зв'язку з цим доповідь містила рекомендації про прийняття повномасштабної програми надання сім'ям житла і гуртожитків для холостяків. Також наголошувалося на важливості зміцнення освітніх і навчальних програм. Стосовно оцінок вартості переходу до ДЗС, які містилися в оцінках Комісії Т. Гейтса, то доповідь міністерства оборони охарактеризувала їх як надмірно оптимістичні і такі, що не беруть до уваги те негативне ставлення до військової служби, яке склалося в суспільстві в результаті війни у В'єтнамі.

Підтримуючи висновки Комітету, міністр оборони М. Лейрд пояснював у своєму виступі в Конгресі необхідність продовження призову ще на два роки тим, що «призов є спонукальним мотивом служби в армії за контрактом для більшості контрактників першого терміну служби, приблизно для двох третин солдат-контрактників бойових спеціальностей (combat soldiers), приблизно для трьох чвертей усіх резервістів за контрактом і для переважної більшості молодих лікарів». Міністр наполягав, що продовження призову сприятиме більш плавному та безболісному переходу до ДЗС в умовах неминучого скорочення призованого контингенту в міру згорання війни у В'єтнамі. Саме скорочення призову, а не збільшення кількості контрактників розглядалося міністерством оборони як основний шлях переходу до ДЗС. У своєму меморандумі з приводу переходу до ДЗС, надісланому президентові в березні 1970 р., міністр оборони М. Лейрд писав: «На нашу думку, у міру просування до цієї мети основний упор повинен бути зроблений не стільки на укомплектування Добровільних збройних сил,

скільки на зведенні до нуля призову, хоча і в тому, і в іншому випадку ми переслідуюмо одну й ту саму мету. Є багато американців, які відкидають ідею створення Добровільних збройних сил, водночас будучи прихильниками скорочення призову». Пентагон навіть ввів в обіг новий термін «нульовий призов» (*zero draft*). Зроблено це було, в першу чергу, для того, щоб послабити опір в суспільстві переходу на повністю добровільну армію. Нині важко собі це уявити, але в описуваній період американської історії призов все ще користувався підтримкою значної частини населення. У січні 1969 р., останньому місяці перебування при владі адміністрації Л. Джонсона, 62 відсотки американців вважали, що призов повинен бути збережений навіть після закінчення війни у В'єтнамі, тоді як за скасування призову виступав всього 31 відсоток опитаних. Навіть у березні 1969 р., коли була заснована комісія Т. Гейтса, 57% американців виступали за збереження призову при 35 відсотках проти. Багато американців побоювалися, що повністю контрактна армія призведе до появи військової касты і послабить цивільний контроль над збройними силами. Один із чиновників Пентагону О. Сіліт так пояснював сенс «нульового призову»: «Нульовий призов не викликає в людей тих змішаних почуттів, які часто викликають слова про повністю добровільну армію. Тому нульовий призов означає, що ми прагнемо перейти до Добровільних збройних сил просто шляхом зведення призову до нуля».

Вивчивши доповіді комісії Т. Гейтса і міністерства оборони, президент щодо термінів відмови від призову і порядку переходу до ДЗС прийняв в основному позицію Пентагону, про що й оголосив у публічному виступі 23 квітня 1970 р. Підтримавши комісію Т. Гейтса щодо необхідності переходу до ДЗС, він водночас відкинув її пропозиції про відмову від призову з 1 липня 1971 р., а також про надання в 1971 фінансовому році 3,4 млрд доларів на збільшення грошового утримання контрактників. Президент також відмовився встановити певну дату відмови від призову, зауваживши, що в умовах продовження війни у В'єтнамі подібна фіксована дата може бути інтерпретована противником як встановлення терміну виведення військ.

Заява президента Р. Ніксона 23 квітня 1970 р. щодо необхідності переходу до ДЗС послужила для міністерства оборони сигналом розпочати конкретне планування життя армії без призову. Міністр оборони 12 жовтня того самого року надіслав письмові повідомлення міністрам видів збройних сил і начальнику Комітету начальників штабів про те, що метою міністерства оборони є досягнення нульового

призову до кінця 1973 фінансового року. По суті, це була перша чітка вказівка видам збройних сил про перехід від планування до конкретних дій щодо створення ДЗС. Першим на вказівку міністра оборони відреагував начальник штабу сухопутних військ генерал В. Вестморленд. Уже 13 жовтня він оголосив, що має намір призначити одного з вищих генералів керівником проекту зі створення добровільних сухопутних сил. 25 жовтня ним став генерал-лейтенант Дж. Форсайт, який з цього дня був підпорядкованим безпосередньо міністру і начальнику штабу сухопутних військ. Оскільки бюджет на 1971 фінансовий рік не передбачав коштів на програму переходу до ДЗС, міністр сухопутних військ С. Резор власним рішенням перекинув 39,8 млн доларів на вербування, рекламу і поліпшення побутових умов солдатів. З цієї суми 25 млн доларів надішло на рахунок так званого проекту «Воляр» (*Volar*, скорочено від *Volunteer Army*), метою якого було поліпшення побутових умов військовослужбовців і, перш за все, усунення причин, що викликають невдоволення солдатів своєю службою. Реалізація проекту в порядку експерименту була розпочата в січні 1971 р. на чотирьох базах сухопутних військ (у Форт Беннінг, Форт Брегг, Форт Карсон і Форт Орд). Серед приблизно сотні заходів, проведених у межах проекту «Воляр», були такі, наприклад, як наймання цивільного персоналу для виконання робіт на кухні і з прибирання бази, підвищення комфорту і затишку в кімнатах відпочинку, у казармах, усунення черг у їдальнях тощо. Багато з нововведень не вимагали додаткових витрат і були спрямовані на зміну іміджу армії. На деяких базах було скасовано сигнали відбою і підйому, а також деякі церемоніальні акції. Солдатам було дозволено прикрашати свої казарми в стилі, прийнятому громадянською молоддю, носити більш довге волосся, приносити в казарму пиво і т. ін. Став чітко дотримуватися восьмигодинний «робочий день», у деяких солдатських клубах були дозволені виступи танцівниць. Була також розгорнута енергійна рекламна кампанія на радіо і по телебаченню. Зокрема, були укладені й оплачені контракти з більш ніж двома тисячами радіостанцій. При цьому ставилося завдання охопити рекламою 70–80 відсотків молоді не менше 22 разів на тиждень.

У посланні Конгресу 28 січня 1971 р. президент Р. Ніксон оголосив, що має намір просити створити в 1972 фінансовому році спеціальний бюджет в розмірі 1,52 млрд доларів, призначений спеціально для створення ДЗС, і, зокрема, збільшити базове грошове утримання контрактників, які відслужили менше двох років, на 50 відсотків.

Таким чином, 1972 фінансовий рік, що розпочався 1 липня 1971 р., став першим повним роком виконання програми переходу до ДЗС.

27 вересня 1973 р. війна у В'єтнамі завершилася підписанням Паризького мирного договору, а в грудні 1974 р. останній призовник залишив лави збройних сил США [416].

Звісно, на сьогодні в США залишається можливість призову на військову службу по мобілізації [332, с. 12], проте загалом домінує добровільний принцип комплектування збройних сил.

Отже, обов'язкову військову службу ввели в перші роки I Світової війни, по завершенні якої знову залишили добровільний принцип комплектування. З 1948 р. знову прийшли до обов'язкового дворічного терміну служби, але в 1973 р. все ж повернулися до добровільної служби, тобто до «професійної армії» [312].

На сьогодні збройні сили США нараховують близько 1 млн 400 тис. професійних військових [419]. За цільовим призначенням та характером поставлених завдань поділяються на стратегічні сили, сили загального призначення, сили та засоби стратегічного транспортування військ, а також резерви. При цьому компоненти останніх складаються з резервів видів збройних сил (сухопутних сил, ВПС, ВМС) і національної гвардії.

Згідно з Конституцією, верховним головнокомандувачем збройними силами США є президент. Спочатку він втручався безпосередньо в діяльність збройних сил. Зокрема, загальновідомими є факти такого втручання президентів Дж. Медіссона (англо-американська війна 1812–1814 рр.), Дж. Н. Полка (війна з Мексикою 1846–1848 рр.) та А. Лінкольна (громадянська війна 1861–1865 рр.). І лише невдачі останнього як безпосереднього керівника збройними силами змусили президента передати управління збройними силами Півночі генералу У. Гранту [294, с. 32–33].

З того часу президент має право лише запроваджувати надзвичайний стан, оголошувати часткову мобілізацію та віддавати наказ збройним силам розпочати бойові дії, а також про застосування ядерної зброї. Керівництво ж збройними силами він здійснює через міністра оборони та голови комітету начальників штабів за безпосередньої участі Ради національної безпеки (РНБ) – консультативного органу президента, який координує й спрямовує діяльність усіх урядових органів в галузі військової політики, будівництва та використання збройних сил. Рада національної безпеки була створена відповідно до Закону «Про національну безпеку» від 26 липня 1947 р.

Згідно із законом функції РНБ «полягають у наданні рекомендацій президенту з питань узгодження внутрішньої, зовнішньої та військової політики щодо національної безпеки, щоб військові та інші урядові структури могли здійснювати більш ефективне співробітництво» [12, с. 8]. До її складу на правах постійних членів входять президент, віце-президент, державний секретар та міністр оборони. Постійними радниками РНБ є директор ЦРУ, помічник президента з питань національної безпеки, а також голова Комітету начальників штабів – вищого консультативного, плануючого та виконавчого органу, який забезпечує діяльність президента як верховного головнокомандувача та міністра оборони з управління збройними силами як у мирний, так і в військовий час.

При цьому, якщо спочатку голова Комітету не мав права голосу на його засіданнях [283, с. 13], то зараз він має право одноосібно приймати будь-які рішення з питань будівництва та використання збройних сил, якщо Комітету не вдалося досягнути консенсусу щодо них [281, с. 9].

Інколи на засідання РНБ запрошується міністр фінансів та постійний представник США при ООН [9, с. 11].

Структура самого міністерства оборони (Пентагону) містить у собі такі компоненти: апарат міністра оборони, три міністерства видів збройних сил (армії, ВПС та ВМС), комітет начальників штабів та його об'єднаний штаб, 18 управлінь центрального підпорядкування, 9 установ та служб та 9 об'єднаних командувань збройних сил США [349, с. 11].

Міністром оборони призначається цивільна особа, з моменту звільнення якої із збройних сил пройшло не менше десяти років [22, с. 13]. Саме він здійснює безпосереднє керівництво збройними силами. Оперативне ж управління при цьому він здійснює через комітет начальників штабів та головнокомандувачів спеціальними та об'єднаними командуваннями збройних сил у стратегічних зонах, а адміністративне – за допомогою свого центрального апарату та міністерства видів збройних сил. Останні ж керують будівництвом, комплектуванням, мобілізаційним розгортанням та підготовкою військ, фінансуванням, матеріально-технічним забезпеченням, а також науково-дослідницькими роботами у сфері організації та озброєння [50, с. 10–11].

Задля управління в мирний і військовий час, організації технічного оснащення, всебічного забезпечення, оперативної і бойової підготовки, комплектування особистим складом, підтримання у високій бойовій готовності до розгортання і використання у будь-яких регіонах і різноманітних за характером і масштабом конфліктах,

американські збройні сили мають дві паралельно існуючі організації – адміністративну й оперативну [63, с. 7].

Адміністративне управління охоплює всі питання військового будівництва та реалізується по лінії діяльності міністерств видів збройних сил, їхніх штабів та командувань видів через підпорядковані їм об'єднання, з'єднання і частини. Оперативне управління, передбачене у сфері застосування збройних сил, здійснюється через міністра оборони та командувачів об'єднаними командуваннями збройних сил країни [226, с. 14].

Відповідно до адміністративної організації збройні сили поділяються на три види – сухопутні війська (армія), військово-повітряні та військово-морські сили, які, у свою чергу, поділяються на регулярні війська (сили) та організовані резерви: у сухопутних військах та ВПС – національна гвардія і резерв, у ВМС – резерв. Кожен вид очолюють міністри і начальники штабів, які за допомогою своїх апаратів і штабів керують будівництвом відповідного виду збройних сил, комплектуванням особистим складом, підготовкою кадрів, оснащенням зброєю і технікою, військовими дослідженнями і розробками, матеріально-технічним забезпеченням, мобілізаційним розгортанням. З усіх цих питань міністри підпорядковуються міністру оборони, який керує їхньою діяльністю.

Згідно з оперативною організацією сили, а також засоби зведені в шість об'єднаних і три спеціальні командування, які створені уже в мирний час для вирішення таких завдань: готування певних угруповань збройних сил на випадок війни, створення заздалегідь розроблених планів проведення стратегічних операцій на театрах війни, виходячи із прийнятної військової стратегії, військово-політичних обставин, які склалися на той час, та їх можливих змін, а також застосування угруповань військ (сил) у разі виникнення кризових або конфліктних ситуацій у різних регіонах, відпрацювання варіантів використання угруповань збройних сил під час командно-штабних та військових навчань, єдине керівництво виділеними у розпорядження командуваннями силами і засобами [63, с. 7].

Об'єднані командування збройних сил США були утворені відповідно до «Закону про національну безпеку» 1947 р. з метою «забезпечити ефективне стратегічне управління збройними силами, організувати їхнє застосування під єдиним керівництвом і здійснити інтеграцію з'єднань і частин усіх видів у боездатні формування. Вони становлять собою підпорядковані командувачам та здатні вирішувати

широке коло завдань угруповання військ, які включають у себе з'єднання, частини і підрозділи, що виділяються двома або більше видами збройних сил. Об'єднані командування створюються за рішенням головнокомандувача збройними силами (президента) із наступним повідомленням Конгресу США протягом 60 діб.

У квітні 2002 р. президент США затвердив новий «План об'єднаних командувань», який набув чинності з 1 жовтня того самого року. Саме він затвердив існуючі на сьогодні дев'ять об'єднаних командувань, кожне з яких очолюється відповідним командувачем (чотиризірковим генералом або адміралом) [77, с. 2].

Ці дев'ять об'єднаних командувань поділяються на п'ять регіональних і чотири функціональні. Регіональними є такі: Об'єднане командування ЗС США в Європейській зоні (штаб у м. Вайхінген, ФРН); Об'єднане командування ЗС США в зоні Тихого океану (штаб у Перл-Харбор, штат Гаваї); Об'єднане центральне командування ЗС США (штаб на авіабазі Мак-Ділл, штат Флорида); Об'єднане командування ЗС США в зоні Північної Америки (штаб на авіабазі Петерсон, штат Колорадо); Об'єднане командування ЗС США в зоні Центральної і Південної Америки (штаб у м. Майамі, Флорида). До функціональних належать: Об'єднане командування спеціальних операцій (ОКСО) ЗС США (штаб на авіабазі Мак-Ділл, Флорида); Об'єднане стратегічне командування ЗС США (штаб на авіабазі Оффут, Небраска); Об'єднане командування стратегічних перекидань ЗС США (штаб на авіабазі Скотт, Іллінойс); Об'єднане командування єдиних сил ЗС США (штаб у м. Норфолк, Вірджинія) [211, с. 11–14].

У свою чергу, регіональні об'єднані командування містять у собі командування сухопутних, військово-повітряних та військово-морських сил. Наприклад, для здійснення військових операцій на Близькому та Середньому Сході та в країнах Африканського рогу було сформовано міжвидове Центральне командування (USCENTCOM або CENCOM), а в його складі – відповідне командування сухопутних військ (ARCENT). Штаб Центрального командування Армії було сформовано (як 3-тя армія) у грудні 1982 р. у Форті Макферсон. З 2011 р. він перебуває на авіабазі Шоу (штат Південна Кароліна). На нього покладені функції планування, бойової підготовки та швидкого розгорнення частин та з'єднань у кризових ситуаціях. Регіон відповідальності спочатку охоплював Єгипет, Сомалі, Судан, Кенію, Ефіопію, держави Аравійського півострова, Пакистан. У 1990-ті роки він розширився за рахунок Афганістану та низки держав на

пострадянському просторі (Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан). У 2004 р. до них додалися Сирія та Ліван і тепер у зону Центрального командування входить 27 держав.

У перші роки свого існування Центральне командування Армії США інтенсивно досліджувало свій регіон відповідальності, проводячи численні навчання. Найбільшими з них стали маневри «Брайт Стар», які регулярно проводяться на території Єгипту. Виконання поставлених завдань були ускладнені й тим, що на Близькому та Середньому Сході частини та з'єднання Армії США не дислокуються на постійній основі. Тому особлива увага приділялася питанням транспорту та логістики. Особистий склад, як правило, перекидався повітряним шляхом, бойова техніка – морським, із залученням швидкісного транспорту. Для дій у зоні відповідальності Центрального командування призначався, насамперед, 18-й повітряно-десантний корпус (24-та механізована, 82-га повітряно-десантна та 101-ша повітряно-штурмова дивізії з частинах підтримки та посилення).

Після завершення у 2013 р. окупації Іраку в складі Центрального командування Армії США не залишилося бойових з'єднань – лише частини забезпечення, об'єднані в 1-ше командування підтримки. Як і раніше, його основним завданням є забезпечення передислокації та розгорнення в кризовій ситуації бойових частин та з'єднань з території США. Крім того, командування забезпечує гуманітарні місії, а також американського контингенту у складі миротворчих сил ООН на єгипто-ізраїльському кордоні (бойова група «Синай»). Крім основного командного пункту на авіабазі Шоу Центральне командування Армії США має ще й передовий командний пункт у Кемп Аріфджан (Кувейт) [405].

Необхідно наголосити, що за 14 років після В'єтнамської війни авторитет і статус американської армії як соціального інституту вийшов на перше місце, залишивши позаду себе такі інститути, як суд, церква, народна освіта. Широка реклама, висока забезпечення (55 тис. дол. на рік), жорсткий відбір добровольців після школи (тестування за 100-бальною системою), обов'язкова відсутність у них «темного минулого», значною мірою визначають високий статус військових і армії в США. Не випадково тому праця професійних військових оплачується краще багатьох цивільних спеціальностей [312].

На сьогодні комплектування за контрактом набуло досить істотного поширення. Як приклад можна навести республіки колишньої Чехословаччини.

Як відомо, у 1993 р. в результаті поділу Чехословаччини були утворені дві держави – Чехія і Словаччина. Наявне озброєння колишньої чехословацької армії було розділене у пропорції 2:1 – відповідно до чисельності населення цих країн.

У подальші десятиліття армія Чеської республіки пройшла істотну реорганізацію та скорочення. На сьогодні її чисельність становлять близько 22 тис. військовослужбовців та 7,5 тис. цивільних службовців. Армія включає два види збройних сил – сухопутні війська та військово-повітряні сили [20].

Порівняно із Чехією Словаччина має менше ресурсів, тому й її збройні сили є меншими за чисельністю та бойовим можливостям. Складаються з двох видів – сухопутних військ та військово-повітряних сил. Комплектування з 2006 р. здійснюється виключно за контрактом, а підготовку офіцерів забезпечує військова академія ім. генерала Штефаника в м. Липковські Микулаш. Загальна чисельність збройних сил дорівнює 14 тис. осіб. З них близько 7,5 тис. проходять службу в сухопутних військах, близько 4 тис. – у ВПС, а інші – у частинах та установах центрального підпорядкування [19].

Водночас професійна армія має і свої недоліки. По-перше, дорожня її утримання; не кожна країна може дозволити собі таку розкіш. У США тільки на утримання військовослужбовців і військового будівництва витрачається щорічно близько 160 млрд доларів, або більше 50% усіх військових асигнувань (у колишньому СРСР – 70,9 млрд карбованців, а за деякими даними – не менше 100 млрд доларів).

Фахівці називають і такий специфічний недолік професійної армії, як нездатність забезпечити достатню кількість резервістів у разі війни [312], адже, як свого часу зазначав ще італійський генерал Г. Бастико, армії, «засновані на добровільній службі, по суті, мають на меті не стільки їх використання, скільки підготовку молодшого командного складу, необхідного для керівництва мобілізованими силами, а також фахівців, необхідних для використання засобів, які наука і техніка безперервно готують з метою наступу та оборони» [30, с. 7].

Унаслідок зазначених вище причин на сьогодні в більшості країн діє так званий «змішаний» принцип комплектування. Кадрово-призовні армії мають більше половини країн НАТО (Франція, Італія, Німеччина, Іспанія, Туреччина), Бразилія, Сирія та ін. Терміни обов'язкової служби від 12 до 30–36 місяців. Є й право на альтернативну цивільну службу [312].

Зокрема, у Франції керівництво збройними силами здійснює Президент Республіки через Комітет оборони та Вищу раду оборони. Збройні

сили Франції комплектуються на професійній основі. Обов'язкову військову службу за призовом повністю скасовано. Офіцерський склад комплектується кадровими військовослужбовцями (близько 70%) з числа випускників військових навчальних закладів та офіцерами за контрактом (близько 30%) з числа осіб із вищою спеціальною освітою.

Мінімальний вік для військового вербування – 17 років. Франція – країна з ядерною зброєю. Офіційною позицією французького уряду завжди було створення невеликого ядерного арсеналу на мінімально необхідному рівні. На сьогодні цей рівень становить чотири ядерні підводні човни і близько 100 літаків з ядерними ракетами. Загальна чисельність французьких збройних сил перевищує 300 тис. осіб, у тому числі 230 тис. військовослужбовців та 70 тис. цивільних службовців [73].

Подібна змішана система на сьогодні існує в Республіці Узбекистан, чисельність збройних сил якої становить 65 тис. осіб. В Узбекистані існує чотири види військової служби: за призовом (строк 12 місяців, а для осіб з вищою освітою – 9 місяців), у мобілізаційному призовному резерві (один місяць), за контрактом і в резерві. На сьогодні кількість добровольців, які прагнуть служити у збройних силах, істотно перевищує кількість вакансій, так що контрактників відбирають за конкурсом. Це пов'язане з високим рівнем безробіття в Узбекистані. Збройні сили складаються із сухопутних військ, ВПС та військ ППО, спеціальних військ та національної гвардії [71].

Здебільшого збройні сили країн світу мають потрібну структуру. Зокрема, Домініканська Республіка, що займає східну частину острова Гаїті, має класичні потрібні збройні сили. Загальна чисельність її збройних сил становить близько 24 500 осіб [158]. Збройні сили Нової Зеландії також складаються з трьох компонентів: Армії Нової Зеландії, Королівського флоту Нової Зеландії та Королівських повітряно-військових сил Нової Зеландії. При цьому загальна кількість збройних сил Нової Зеландії становить близько 13 500 осіб. Головнокомандувач збройними силами – генерал-губернатор Нової Зеландії, який здійснює формальне керівництво відповідно до рекомендацій міністра оборони [169].

Щодо Швейцарії, то в цій країні збройні сили будуються на основі загальної військової повинності і за міліційним принципом. Їх штатна чисельність (активний міліційний склад, включаючи рекрутів) – 114 тис. військовослужбовців, із них 13 тис. офіцерів і 18 тис. унтер-офіцерів. При цьому кількість кадрових військових всього трохи більше 4 тис. осіб. Загальна чисельність підготовленого приписного складу – 220 тис. чоловік, включаючи 80 тис. резервістів.

З погляду керівництва країни міліційна система, зважаючи на особливості історичного розвитку країни, зберігає свою актуальність і до цього часу. Традиційні для такої армії недоліки (недостатньо висока професійна підготовка військовослужбовців, необхідність тривалого часу для розгортання угруповання військ тощо) практично повністю нівелюються чітко працюючою системою проходження військових зборів і унікальною системою мобілізації. Досить сказати, що предмети екіпіровки і легка стрілецька зброя знаходяться вдома у військовозобов'язаних і резервістів. Колективне озброєння й військова техніка зберігаються переважно на централізованих складах, де гарантовано забезпечується відповідний рівень їх технічного обслуговування [47, с. 12].

Міліційний принцип комплектування збройних сил Швейцарської Конфедерації передбачає загальну військову повинність. Військовозобов'язаними вважаються всі громадяни чоловічої статі, які досягли 19-річного віку і визнані придатними до служби за станом здоров'я. Призовники, які пройшли військово-лікарську комісію (ВЛК), призиваються на службу, коли їм виповнюється 20 років [47, с. 14].

Відмова ж від служби вважається правопорушенням, суб'єкти якого втрачають до 3% прибутку у вигляді штрафу, а за певних обставин на них можуть покласти й більш суворе покарання у вигляді позбавлення волі від 3 днів до трьох років. Країна за вісім годин здатна виставити 650 тис. озброєних бійців від загальної чисельності населення (понад 6 млн). Військова підготовка здійснюється у вільний від робочого дня час за місцем проживання. Озброєння зберігається в місцях проживання і навчання особового складу [312].

Відповідно до військово-облікової спеціальності рекрути проходять трьохетапний курс навчання протягом 18 або 21 тижня. Перший етап (сім тижнів) – початкова військова підготовка, що передбачає вивчення загальновійськових статутів і настанов, одиночну вогневу і стройову підготовку та відпрацювання нормативів із захисту від зброї масового ураження (ЗМУ). На другому етапі (шість тижнів) здійснюється інтенсивна підготовка по конкретній військово-облікової спеціальності.

Програма третього етапу передбачає відпрацювання питань бойової злагодженості в складі підрозділів. При цьому підготовка фахівців для інженерних військ, тилових підрозділів, військово-медичної служби і ЗМУ здійснюється протягом п'яти тижнів, а для військ зв'язку, піхотних і танкових підрозділів, артилерії, ВПС і оперативної розвідки – восьми.

Після завершення курсу навчання й отримання військово-облікової спеціальності резервісти повинні раз на два роки проходити перепідготовку: сім зборів для тих, хто пройшов 18-тижневий початковий курс, і шість – протягом 21 тижня.

Крім того, призовники мають можливість пройти військову службу в так званому безперервному режимі. Після закінчення рекрутської школи вони протягом 22 тижнів продовжують дійсну службу в підрозділах сухопутних військ, що виконують, перш за все, допоміжні функції (охорона дипломатичних представництв, допомога цивільним структурам при ліквідації наслідків стихійних лих і техногенних катастроф), а після закінчення служби виводяться в резерв строком на 10 років без залучення на збори.

Свої особливості має система комплектування ВПС, оскільки вона надає можливість «виконати конституційний обов'язок» на льотних посадах не тільки регулярного, а й міліційного складу. При цьому для останнього визначена тривалість обов'язкових щорічних зборів у навчальних центрах ВПС: для льотчиків – 12 днів, штурманів-операторів – вісім, фахівців парашутної й десантної справи – 12 і операторів БПЛА – 12. Крім того, пілоти щорічно протягом 33 днів проходять індивідуальну підготовку щодо вдосконалення навичок у частинах і підрозділах [47, с. 14].

Загалом, у збройних силах Швейцарської Конфедерації служить близько 90% населення [312].

З 1998 р. істотних змін зазнала система вищого військового управління. Зокрема, з 1 січня 2004 р. запроваджено посаду головнокомандувача збройними силами (штатна категорія – корпусний генерал), який у мирний час, підпорядковується начальнику федерального департаменту оборони, захисту населення й спорту (аналог міністра оборони) і здійснює загальне керівництво військовим будівництвом. У воєнний час федеральними зборами країни призначається верховний головнокомандувач (ВГК) збройними силами (штатна категорія – генерал), який у подальшому підпорядковується безпосередньо уряду. У цьому разі ВГК передаються всі повноваження щодо оперативного управління військами (силами).

Створено також робочі органи головнокомандувача збройними силами – особистий штаб, штаб планування і головний штаб. При цьому штаб планування виконує завдання з розроблення військової доктрини, довгострокових програм розвитку ЗС і планів їх застосування. Головний штаб відповідає за підтримання бойової готовності

військ (сил), здійснює безпосереднє оперативне керівництво ними, у тому числі в разі застосування за межами національної території.

Істотно була реорганізована структура збройних сил. З 2004 р. у їхньому складі разом із сухопутними військами і військово-повітряними силами були утворені три самостійні структури: командування підготовки офіцерів та унтер-офіцерів, командування тилового забезпечення та командування забезпечення управління.

Принципові зміни відбулися й у сухопутних військах. Припинили своє існування громіздкі структури, які давно не вписуються в концепцію сучасних збройних сил такої невеликої країни, як Швейцарія. Зокрема, розформовано штаби всіх армійських корпусів (чотирьох) і всіх дивізій (13). Замість них розгорнуто дев'ять окремих бригад (чотири піхотні, три гірничо-піхотні і дві танкові), які підпорядковані штабу бойового застосування сухопутних військ. До складу навчального командування увійшли шість навчальних бригад (управління і підтримки, піхотна, танкова, артилерійська, інженерна та тилового забезпечення).

Одночасно в сухопутних військах створено чотири територіальні командування, штаби яких відповідають за мобілізаційне розгортання з'єднань і частин, що знаходяться на їх території, охорону важливих об'єктів і захист населення в разі техногенних і природних катастроф.

У військово-повітряних силах створено штаб бойового застосування, навчальне командування і командування експлуатації авіаційної техніки. Особливістю швейцарських ВПС є те, що в мирний час основна частина бойових авіаційних підрозділів і підрозділів ППО входить до складу навчальних бригад. Так, XXXI навчальна авіаційна бригада має так звану «ескадру спостереження» (три ескадрильї винищувачів ППО F/A-18, які несуть бойове чергування), три авіаційні і три вертолітні ескадри. У складі XXXIV навчальної бригади ППО є два зенітно-ракетні і п'ять зенітно-артилерійських дивізіонів.

До складу командування підготовки офіцерів та унтер-офіцерів входять військова академія, школи підготовки офіцерів та унтер-офіцерів, навчально-тренувальний центр.

Приводиться у відповідність до сучасних вимог і система тилового забезпечення збройних сил. Загальні функції матеріально-технічного забезпечення військ (сил) покладено на командування тилового забезпечення. У його складі завершено розгортання бригади тилового забезпечення.

Забезпечення системи управління військами (силами) покладається на командування забезпечення управління. До нього входить ХЛІ бригада управління і підтримки [47, с. 13–14].

Класичним прикладом «озброєного народу» вважається Лівія в часи джамахірії М. Каддафі.

Розуміючи, що можливості цієї країни з її в ті роки тримільйонним населенням значно обмежені в плані створення численної регулярної армії, і усвідомлюючи, що армія завжди становить загрозу існуючому режиму, вже на початку 1970-х років М. Каддафі дедалі частіше звертається до ідеї загального озброєння народу. У своєму виступі 15 квітня 1973 р. в м. Зуварі Каддафі заявив: «У той час, коли всі режими зазвичай побоюються своїх народів і створюють армію і поліцію для свого захисту, на відміну від них, я озброю лівійські маси, які вірять в революцію аль-Фатіх» [68].

Муаммар Каддафі наголошував, що не збирається рятуватися від власного народу армією і поліцією. Замість цього він планував озброїти «лівійські маси». Якщо до моменту його приходу до влади чисельний склад збройних сил Лівії становив 8,5 тис. осіб, то через півроку – 76 тис. [408].

Це відповідало ідеї М. Каддафі, що Лівія може бути захищена лише в разі, якщо весь народ буде озброєний і виступить проти агресора. Концепція «озброєного народу» знайшла своє законодавче закріплення в п. 4 Декларації про «встановлення влади народу», затвердженої на третій сесії Вищого народного комітету (парламенту) 2 березня 1977 р. в м. Себха [68].

У 1979 р. він почав масштабну програму заміни традиційної армії «озброєним народом», який, на думку лівійського диктатора, міг відбити будь-яку зовнішню агресію [408].

На межі 1970–1980-х рр. полковник М. Каддафі у своїх промовах виступив з ідеєю «воєнізації міст і перетворення навчальних закладів і підприємств на казарми». Суть військово-стратегічної концепції М. Каддафі полягала в тому, що «досвід традиційних класичних воєн» не може бути використаний Лівією, оскільки «джамахірійський лад спирається не на регулярну армію, яка є лише невеликою частиною народу, а на поголовне озброєння народу» [68].

Протягом десяти років воєнізувалися цілі міста і вузи, на військову службу приймалися жінки, створювалися загони народного ополчення. І вже в 1988 р. М. Каддафі оголосив про «розпуск класичної армії і традиційної поліції» та утворення формувань «озброєного народу» [408].

Щоправда, це рішення не було виконане, про що свідчить факт існування в Лівії на момент повалення М. Каддафі регулярної армії.

За даними різних джерел чисельність сухопутних військ Лівії становила від 35 до 50 тис. військовослужбовців. Склад сухопутних військ: 22 артилерійські дивізіони, 18 піхотних, 10 танкових батальйонів, 20 механізованих піхотних батальйонів, 7 зенітно-артилерійських дивізіонів, 12 повітряно-десантних батальйонів, 4 ракетні бригади з тактичними ракетами класу «поверхня-поверхня», чотири батальйони рейнджерів.

Чисельність ВПС Лівії становила 18 000 чоловік. Основні авіаційні бази розташувалися в містах Бенгазі, аль-Едемі, Тріполі, Завіят аль-Байді, Гат, Себха і Тобрук. На озброєнні лівійських ВПС знаходяться літаки: «Міраж» F1 (12 літаків), МіГ-21 (16), МіГ-23 (89), МіГ-25 (54), Су-20/22 (40).

Протиповітряна оборона (ППО) Лівії складалася з шести бригад, на озброєнні яких перебували: 18 ЗПК SA-2s; три бригади ЗПК SA-3s (по 12), чотири бригади ЗПК SA-5 і три бригади ЗПК SA-6 / 8s (по 20). Крім того, на момент повстання Лівія мала чотири зенітно-артилерійські дивізіони ППО і роту радіотехнічної розвідки.

ВМС Лівії налічували 6–8 тис. осіб (два підводні човни, три корвети, 14 патрульних катерів), включаючи підрозділи берегової охорони і батальйон морської піхоти. Основні військово-морські бази розташувалися в Тріполі, Бенгазі, Дерні і Тобруці [68].

Виходячи з цього, ми не можемо остаточно погодитися, що в Лівії дійсно й повноцінно існувала модель «озброєного народу».

Щодо України, то історія її збройних сил сягає ще сивої давнини – часів Київської Русі.

Давньоруський період розвитку вітчизняних збройних сил припадає приблизно на XI–XIV ст. В «Історії українського війська» академік І. Крип'якевич цей період охарактеризував дещо поетично: «...від примітивних слов'янських «воїв» через варязьку школу і степові походи дійшли ми до світлих київських та західноукраїнських полків» [140, с. 4].

Саме на цьому етапі активно починає використовуватися флот, щоправда, здебільшого як перевізник.

У цей період військо складалося з двох частин: воїв, які були народним ополченням, та дружини – професійних вояків. Саме їх активно використовували у більшості походів київські князі. За часів Святослава дружина, що під час битви, шикувалася «стіною» у 20 шеренг [237,

с. 56]. Онук Святослава Мстислав у бою проти свого брата Ярослава Мудрого використав «кліщі», які нагадували римське число «V» [237, с. 324], поставивши саме дружину на фланги і тим самим здобув перемогу.

Усе це стало можливим унаслідок елітарно-професійного характеру давньоруської дружини, адже вона була доступна тільки для вищих прошарків суспільства, тобто для бояр.

Бояри (спочатку — «боляри», від «болій», великий) були класом великих землевласників, які своїм майном і значенням домінували над рештою населення.

Сама ж дружина поділялася на старшу — великі бояри та молодшу — отроки, боярські діти або просто молодь. Вона практично вся походила з боярських родів, а в княжій дружині готувалася до військової служби.

Поряд із дружиною функціонувало й загальне народне ополчення — вої. Спочатку вони не мали ніякої постійної організації і використовувались лише під час захисту від нападу. Проте поступово місцеві князі почали залучати їх до організованих виступів народного ополчення.

При цьому до ополчення, що спиралося на територіальну систему, залучалися як жителі міст, так і селяни — так звані «смерди», або «чорні люди» [141, с. 37].

Для боротьби з кочівниками активно залучалася легка кіннота, у тому числі й з числа степових орд, що перебували під владою наших князів. Вони мали загальне найменування «чорних клобуків». Таку назву степовики отримали за свої гостроверхі шапки, змальовані на давніх картинах у літописах. Сам термін походить від тюркського «каракалпаки», що означає «чорні шапки».

Зазвичай чорними клобуками були печеніги та торки, які або самі перейшли під владу київських князів, або ж останні, захопивши їх, оселили їх на кордоні зі Степом. Загалом, до них належали різні племена — берендії, або берендичі, ковуї, каспичі, турпії.

Іншим не менш цікавим феноменом того періоду були так звані «бродники» («берладники», «вигонці»).

Річ у тому, що українські степи, багаті на дикого звіра, приманювали раз-у-раз до себе сміливе населення, що йшло туди на лови і риболовство, незважаючи на небезпеку. Це були досить сміливі степові поселенці (дехто взагалі вважає їх попередниками запорожців), які мали своєрідну воєнну організацію і могли виставити досить значні військові сили. На жаль, про подробиці їхнього життя відомо небагато. Звісно, можна припустити, що вони займалися полюванням, мали свої стада, але передусім — воювали.

Уперше бродники з'являються в другій половині XII ст. Назву їх виводять від слова «бродити», себто тинятися, блукати по степах, мандрувати. Звісно, вони були християнами, мали русинські імена й славилися відвагою.

Сили берландиків були досить значними. Зокрема, в одному з походів їх полк налічував 6000 осіб. У зв'язку з тим що інколи вони вчиняли напади на морські пристані, можна припустити наявність у них свого флоту. При цьому походи берландиків здебільшого мали розбійницько-піратський характер. Говорити ж про якусь вищу політичну мету цієї «берладської Січі» недоречно.

Своєрідним варіантів бродників-берландиків були так звані «галицькі вигонці».

Уперше вони з'являються в 1223 р. напередодні першої невдалої битви руських дружин з монголо-татарами. Коли всі князі з'їхалися поблизу Дніпровських порогів, щоб разом виступити на грізних монголів, «вигонці галицькі приплили Дніпром, ввійшли в море, бо було човнів тисяча, в'їхали в Дніпро, дійшли до порогів і стали коло річки Хортиці на броді у протолчі; були з ними Юрій Домажирич і Держикарай Володиславич».

Зрозуміло, що це було досить потужне військо, адже самих човнів була аж тисяча — людей могло бути значно більше. На думку І. Крип'якевича, це могли бути емігранти з Галичини, які осіли десь під Чорним морем. Коли ж на Україну прийшла грізна небезпека, вони почували своїм обов'язком стати разом в обороні рідної землі. Певна річ, що їх досить багато загинуло на річці Калка [141, с. 39–41].

Подібна організація війська зберігалася й у подальшому. Більше того, на нашу думку, навіть монголо-татарське іго не дуже вплинуло на ситуацію. Як вважають історики, на території колишньої Києво-Руської імперії, монголи запровадили два типи статусів. Для земель так званої Володимиро-Суздальської Русі закріплювався статус данників, які здебільшого сплачували данину. Для земель Галицько-Волинської Русі діяв статус мирників, головне призначення яких полягало в спільних з монголами походах [320, с. 167–168].

Така ситуація сприяла подальшому прогресу військової організації Русі.

Проте в міру поступової втрати незалежності давньоруське військо починає занепадати.

Отже, досліджуючи розвиток давньоруської військової організації, ми бачимо фактично три принципи її комплектування: професійний

(дружина), міліційний (вої) та іррегулярний («чорні клобуки», «бродники», «галицькі вигонці»).

І саме останній принцип став першоосною формування українського козацтва.

Проте на відміну від війська за княжих часів, коли весь час існувала власна держава і державна незалежність була стабільною основою вітчизняної армії, з козацьким військом було все інакше. Козацтво сформувалося під чужою владою, без державної опіки, як народне, так би мовити «самозване» військо. Воно зростало серед різного роду ускладнень, труднощів і перешкод, не маючи жодного захисту. Дуже поволі формувалася верства «старинних» козаків, де верховодили ідейні елементи, які бажали створити справжнє національне військо. У боротьбі зі степовиками-людоловами, у походах на Чорне море, у кривавих боях зі шляхтою запорозьке військо перетворилося на потужну воєнну організацію, що складалася з двох типів війська – реєстрового та «охотного».

Як бачимо, козацьке військо розвивалося в досить специфічних умовах. З одного боку, це – Великий кордон, де не було мирного життя, де кожної хвилини козак мав бути готовий до нападу кочівника. З іншого – згадана вище відсутність власної держави і нерідко ворожість влади Речі Посполитої до козацтва унеможлилювали стабільне забезпечення всім необхідним, ускладнювали створення постійної госпітальної служби та ін. Усе це вплинуло на вольові та професійні якості українського вояка, стимулювало його віру у власні сили і в міць товариства.

В умовах постійного очікування небезпеки народжувався новий тип вояка – універсального, витривалого, готового до швидкої зміни обстановки.

Річ у тім, що хоча на Запорозжі доступ до війська теоретично мав кожний, хто хотів козакувати, проте до війська добирали найбільш здібних – так званий «реєстр» [141, с. 328]. Такий спосіб формування називався приписом, а якщо справа йшла про наймане військо, то зтягом або набором. Дозвіл на це давала рада. Сам же набір проводив гетьман із полковниками, а на Січі кошовий.

Утім, реєстрового війська, обмеженого в кількості, не вистачало на всі потреби української держави. Коли приходила війна, виникала потреба збільшити кадри, і тоді гетьман закликав до війська тих, хто міг носити зброю. Саме в такий спосіб військо Б. Хмельницького могло доходити до 200, а то й 300 тисяч. Деякі підрозділи охотників, які прибували до війська, продовжували службу за відповідною річною платою як так зване «зтяжне», або «охотне», військо.

Саме як останнє існували так звані «сердюки» та «компанійці».

Виникнення сердюків пов'язане з гетьманом П. Дорошенком, який мав у своєму розпорядженні найманих турецьких сейменів. На їхній основі він зорганізував власне угруповання серденят, що з турецької означало відчайдушів, найхоробріших, найзавзятіших охотників. Серденята переважно склалися з молдаван, але були серед них і українці.

Коли ж П. Дорошенко залишив гетьманство, серденята, або сердюки, перейшли на Лівобережжя. І. Самойлович зумів оцінити цінність цього війська і залучив його до прикордонної служби проти кримчаків. З цього часу сердюки залишилися на лівобережній Україні аж до кінця гетьманства і переважно служили як піхота.

У ті самі часи сформувалися й компанійці, адже охотники здавна виступали в підрозділах, що звалися «компаніями». Д. Многогрішний у 1668 р. утворив під цією назвою окремий полк, що мав пильнувати за безпекою. На його основі було сформовано кінні полки.

«Сердюки» та «компанійці» склали своєрідну гвардію й у війську І. Мазепи.

Козацьке військо поділялося на полки, сотні й курені. При цьому величина козацького полку весь час зростала. Так, на межі XVI–XVII ст. козацький полк здебільшого складався з 500 осіб. Зокрема, козацький підрозділ набраних за часів правління Стефана Баторія мав 530 осіб. Проте вже в 1620–1630 рр. козацький полк був уже вдвічі більший, тобто складався з 1000 осіб. Саме таку величину полку було прийнято в організації реєстрових козаків того часу. Інколи полк був ще більший; в армії П. Сагайдачного під Хотином 1621 р. бачимо полки по 3000, а то й 4000 коней.

Полк поділявся на сотні. Первісний, невеликий полк мав справжні сотні по 100 осіб, тобто полк з 500 осіб складався з 5 сотень, у полку з 1 000 осіб – 10 сотень. У реєстровому війську Б. Хмельницького полки мали різну кількість сотень – від 11 до 22 (залежно від величини полку). Згодом сотні стали більшими, зазвичай вони мали по 200 до 250 осіб, але й по 100 і по 300. У XVIII ст. полки також поділялися на нерівну кількість сотень, а самі сотні кількісно дуже зросли. Так, у 1723 р. сотня зазвичай мала у своєму складі близько 400 осіб, а в 1782 р. понад – 1000 [141, с. 330–334].

Спочатку сотню ділили на десятки, пізніше на курені.

Нижчою неподільною одиницею війська був курінь – військове угруповання, що зазвичай об'єднувало козаків однієї місцевості. Характерною особливістю підрозділів цього рівня було те, що вони

водночас функціонували як господарські осередки військової часини: при них існував невеличкий обоз, спільний казан, похідний реманент, іноді грошова «складка», а то й якийсь дрібний промисел [144, с. 487].

Первинною структурою козацького війська була ватага [144, с. 473].

Наприкінці XVI ст. сформувалася чітка структура війська запорожців. Верховним воєначальником був гетьман, далі йшли полковники, сотники і десятники. Усі посади були виборними [92; 241]. Маючи, на перший погляд, нечислений старшинський склад (у нідерландському війську, наприклад, у роті зі 100 осіб 28 становили командний і спеціальний склад [206, с. 42–49]), козаки мали інші внутрішні важелі управління і нагляду за порядком під час бою, а саме: апарат товаришів. Товариш – старий козак, ветеран – виступав своєрідним кістяком десятку, був опорою для молодих, менш досвічених вояків [396]. Це давало можливість уникати зайвих під час бою команд і збільшувало, відповідно, мобільність пересічного вояка.

На відміну від Війська Запорозького в цілому військова організація Січі мала свою специфіку, головною з яких була організація командування.

Річ у тім, що на чолі Січі стояв кошовий отаман. Термін «кіш», на нашу думку, з'являється після 1594 р., коли осередком запорожців стала «Січ» на острові Базавлуці, при Чортомлику, одному з рукавів Дніпра (так зване Чортомлицьке Дніприще). І хоча про зовнішній вигляд цієї Січі існує небагато відомостей, проте фактом є те, що запорозьке військо жило в наметах із хмизу, вкритих козячими шкірами від дощу. Саме ці намети називалися кошами, а їхні очільники – кошовими отаманами.

Згодом навіть слова «січ» і «кіш» стали вживалися запорізькими козаками як синоніми. І хоча під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійне ядро козаків, постійний центр усього козацтва, до того ж у себе вдома; а під словом «кіш» найчастіше розуміли уряд, іноді воно мало значення тимчасового перебування козаків, військового табору, ставки, штабу, навіть значення козацького табору, проте найчастіше слова «кіш» і «січ» вживалися з однаковим значенням постійного місця перебування запорізьких козаків [427, с. 59].

Правові відносини в середовищі козаків здебільшого врегульовувалися традиціями, за порушення яких застосовувалося досить жорстке покарання. До подібних же покарань козаки вдавалися й за порушення військової дисципліни, адже відомо, що військова дисципліна є необхідним інструментом існування будь-якого війська. Зважаючи на

те що будь-яке порушення наказу, погане виконання службових обов'язків, низький моральний стан кожного окремого вояка могли мати досить важкі наслідки для всього війська, козацтво на війні підпорядковувалося досить жорстким законам. Найпоширенішими покараннями при цьому була смерть та побиття киями [144, с. 474].

З іншого боку, існувала особиста відповідальність старшини перед товариством за якість проведення операцій (досягнуті перемоги за максимально низьких втрат). Саме покарання керівництва через страту чи видачу ворогу, чим нерідко дорікали козацтву історики, на думку окремих дослідників, було найвищим рівнем військової моралі та дисципліни [144, с. 480].

При ознайомленні з козацькою воєнною історією впадає в око різноманітність прийомів, які використовували українські полководці. Це впливало із внутрішньої структури козацтва – відносна демократичність у сприйнятті й обміні воєнними ідеями. Власне тому козацьке військо, попри надважкі умови свого існування, спромоглося не тільки вижити, а й розвинутися.

Вище вже зазначалося про універсальний характер козацького війська, яке не мало окремих родів військ, а сам козак був універсальним вояком. Саме тому більш правильно буде вести мову про спосіб бою. Звісно, це не заперечує факту існування серед козаків фахівців з якогось окремого виду бою чи взагалі ведення війни (на суші чи воді). Проте такі особливі якості окремих вояків тільки зміцнювали багатогранність й універсальність війська в цілому.

Річ у тому, що козацтво виникало й розвивалося в регіоні, де з давніх часів панував вершник. Татари, турки, поляки, росіяни – усі ці народи мали чисельну й потужну кінноту. Козацтво через свою нечисельність й економічні чинники не мало такої можливості, тож змушене було виробляти власні бойові прийоми. Успіх у бою досягався або за допомогою раптової атаки, або щільного рушнично-артилерійського вогню. За такого підходу до перемоги піхота становила ударну силу козацького війська. Головною ж особливістю козацтва була відсутність поділу вояків залежно від зброї – стрілецької чи холодної [144, с. 474]. Щодо козацької кінноти, то необхідно одразу зазначити, що за своїм типом вона належала до легкої з відповідними завданнями – розвідка, переслідування, рейди, флангові атаки, заманювання до пасток тощо [144, с. 476].

Досвід козацтва значною мірою став у пригоді й сьогодні, коли зовсім нещодавно добровольчий рух Майдану спирався у своїй основі саме на авторитетних військових професіоналів [81].

Утім, козацький період був характерним для України, яка хоча б формально належала до інших держав.

Уперше ж власне українські збройні сили з'явилися після 1917 р., коли виникла історично перша українська держава — Українська Народна Республіка. Саме в цей період з'явилися вітчизняні армія та флот.

Щоправда, інколи з'являлися ідеї, автори яких зосереджували свою увагу на питаннях армії. Зокрема, в них пропонувалося, щоб було запроваджене «Народне військо (Народна міліція), себто кожен чоловік від 20 років повинен бути навчений поводитися зі зброєю. Декілька тижнів на рік усі повинні вчитися військової науці, а потім, зібравши рушницю й набой, розходитися додому і займатися «чим кому треба» [101, с. 28].

Можна згадати і про групу Січових Стрільців, що в українській армії була найбільш зорганізованою частиною. З іншого боку, за словами генерала М. Безручка, той факт, що «5 полків, а пізніше 6 не були зведені в будь-які вищі посередині одиниці — бригади чи дивізії» ускладнював управління «у час бою, координацію роботи частини, вимагав величезної витрати енергії й засобів для підтримки зв'язку», що негативно відображалось на операціях, навіть тоді, коли обставини вимагали «швидкого рішення і негайного проведення його в життя» [31, с. 7].

Сам же процес створення українських збройних сил розпочався з недовіри.

Річ у тому, що значення національного війська в набутті незалежності яскраво засвідчив історичний досвід усього ХХ ст. Очевидним він був для багатьох націй і на його початку. Саме як зародок польського національного війська необхідно розглядати «стрільців», які почали створюватися ще з 1910 р., а в серпні 1914 р. як «перша колона Війська Польського» під командою Ю. Пілсудського перетнули кордон Російської імперії. Ними стали також польські легіони в складі цісарсько-королівського війська та польські корпуси російської армії [249, с. 44–77]; чехословацький корпус з колишніх вояків австро-угорської армії; нарешті, згаданий вище легіон Українських січових стрільців [388, с. 8–18], який, на жаль, не відіграв своєї ролі в історії України [290, с. 18].

У середовищі ж українських політичних сил російської України в цьому питанні єдності не було. За влучним формулюванням Н. Полонської-Василенко, «в українському громадянстві позначилися два напрямки: національний з М. Міхновським на чолі стояв за створення власної армії, та соціалістичний з В. Винниченком — табір української революційної демократії, який вважав за непотрібне, навіть за шкідливе творення власної армії» [301, с. 465].

22 березня 1917 р. за ініціативою М. Міхновського відбулися перші збори українських старшин і вояків. Ці збори ухвалили послати меморандум до Тимчасового уряду в Петербурзі з домаганням автономії України та визначив себе як Тимчасову українську військову раду доти, доки не з'явиться українська верховна військова установа.

29 березня було скликано ширшу військову нараду Києва і його околиць. Головою наради було обрано полковника П. Волошина, а членами президії стали сотник О. Сахно-Устимович, сам М. Міхновський та деякі інші військові діячі.

На нараді обговорювалася справа організації українського військового клубу та створення українського війська. Вирішено негайно відкрити в Києві окрему українську військову організацію – Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка. Після промови М. Міхновського було одноголосно ухвалено розпочати «негайно організацію власної національної армії як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й подумати про здобуття повної волі України», та вирішено розпочати організацію українських добровільних полків усіх родів військ, а першому з них дати назву «Перший український козакий ім. гетьмана Б. Хмельницького полк».

М. Міхновський, за фахом відомий харківський адвокат, зі своїм помічником за тиждень організував Військовий клуб ім. Полуботка, сам уклавши для нього статут. Клуб мав право відкривати свої філії по всій Україні. Метою товариства на підставі § 3 статуту було формування в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців української народності. Рада клубу видала тисячі примірників звернення до вояків-українців із закликом об'єднуватися в окремі національні громади та готуватися до подальшої боротьби на повну свободу України.

Одночасно з Військовим клубом ім. Полуботка було створено Український військовий організаційний комітет, який повинен був організувати українські військові частини, залишаючи ідеологічну частину клубові. До складу комітету також увійшов М. Міхновський. За сприяння комітету формувалися перші українські військові частини і, перш за все, вищезгаданий полк ім. Б. Хмельницького.

Отже, плани М. Міхновського, переконаного самостійника і консерватора, вже в березні 1917 р. зводилися, за свідченням близького до нього у той час В. Євтимовича, до такого:

«1. Перше наше завдання – це творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися.

2. Мусимо розвинути шалену агітацію серед війська — на фронті й у заплілю. Мусимо й будемо вимагати від командування, щоб виділило українців в окремі національні частини, як це зроблено для поляків. У разі спротиву — а він буде напевно — будемо творити частини, не питаючись. Ці частини будемо перекидати, коли не в Україну, то в кожному разі на ті fronti, що переходять через українські землі й одночасно — очищувати Україну від московської салдатні!
3. На час, коли скличемо з'їзд, мусимо вже мати під командою українські бойові частини — на фронті й у заплілю, і насамперед у Києві! На військовому з'їзді, коли відтвориться відповідна атмосфера — мусимо її відповідно „нагріти” — прокламуємо Україну Самостійною Державою.
4. У першу чергу з'їзд виділить зі свого складу військову владу — вибере гетьмана. Треба передбачати, що наші демократи спротивляться тому. Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогтися не лише на силу фактів, але й на факти сили!
5. Першим кроком гетьмана буде замиритися з осередніми державами. Самостійна Україна не потребує воювати проти своїх природних союзників, навпаки, повинна з ними працювати. Для цього першого кроку нам і потрібно мати своє військо — хай невелике, але сильне духом» [113, с. 104–107].

Як бачимо М. Міхновський вбачав шлях до незалежності лише через військову силу, тоді як, на думку окремих дослідників, більшість українських соціалістів до цих планів ставилася досить критично. Оскільки для них власна політична доктрина була дорожча за незалежність України, то вони зробили все для того, щоб нейтралізувати зусилля М. Міхновського та його прибічників. Вважається, що на I-му Всеукраїнському військовому з'їзді їх фактично викинули з військового руху, провід яким перебравли на себе В. Винниченко та С. Петлюра [422, с. 11–86]. Проте, на нашу думку, таке твердження не зовсім відповідає дійсності. Щоб це зрозуміти, слід згадати, що в ті роки український військовий рух поширювався стихійно на фронті, у флоті та в тилу. Стихія розросталася спершу неорганізовано. Треба було її спрямувати в якесь правильне русло. Саме тому Центральна Рада, за пропозицією Українського військового організаційного комітету, 18 травня 1917 р. скликала перший Всеукраїнський військовий з'їзд, на який прибуло 700 представників від військових організацій, товариств та частин усіх армій російського фронту, балтійського й

чорноморського флоту та тилу. З'їзд відкрив голова Центральної Ради М. Грушевський, якого було обрано почесним головою з'їзду. До президії обрано С. Петлюру – делегата західного фронту, М. Міхновського – представника тилу, В. Винниченка – від Центральної Ради та підполковника Ю. Капкана – делегата Богданівського полку.

З'їзд підтвердив ухвали Національного конгресу, що відбувся 7–8 квітня, та висловився за їх негайне проведення в життя. До таких ухвал належали вимоги національно-територіальної автономії України, призначення при Тимчасовому уряді міністра в справах України і створення в Україні місцевого органу, а саме: комісаріату на всі губернії, заселені українцями. У подальшому з'їзд окремою постановою зазначив, що вважає Українську Центральну раду єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи щодо України та й «відносин до Тимчасового уряду».

Щодо українізації армії, то з'їзд, визнавши «за потрібне взятись до боротьби з упадком духовної сили армії», ухвалив «негайну націоналізацію армії на національно-територіальному принципі», а поки що домагався виділення частин «з українською більшістю» [142, с. 88].

З'їзд урочисто затвердив назву першого українського полку, що повстав у Києві, та постановив утворити при Центральній Раді Український генеральний військовий комітет (УГВК), що ставав провідним органом українського військового руху.

18 травня 1917 р. зазначений комітет було створено. Саме він перебрав від Українського військового організаційного комітету управління над усім українським військовим рухом [142, с. 119].

До першого ж складу УГВК увійшли В. Винниченко, С. Петлюра, І. Луценко, В. Павленко, О. Пилькевич, С. Письменний, М. Іванів, І. Горемика-Крупчинський, А. Чернявський Д. Ровинський, А. Певний, Ю. Капкан, Ф. Селецький, С. Граждан, В. Поплавко, В. Потішко і М. Полоз. Став членом комітету і М. Міхновський [142, с. 91–92].

Головою ж новоствореного Українського генерального військового комітету, який переймався забезпеченням культурних потреб вояків-українців, обрали С. Петлюру.

На Другому Всеукраїнському військовому з'їзді, що відбувся в червні 1918 р., було затверджено організаційний статут УГВК, опрацьований С. Петлюрою та доповнено його склад вибором 10 нових членів.

На чолі комітету стояла президія з п'яти членів. Інші члени мали під своїм керівництвом інші визначені напрями діяльності. У разі потреби, кількість членів могла бути збільшена. Після II військового з'їзду внутрішня

організація комітету була така: С. Петлюра – голова комітету, В. Кедровський – заступник голови й завідувач мобілізаційним відділом, С. Колос – секретар, С. Письменний – член президії й завідувач справами флоту, А. Певний – член президії й завідувач організацією вільного козацтва, В. Павленко – представник при верховному командуванні, О. Пилькевич – представник при головному штабі в Петербурзі, О. Жуковський – представник при генеральному штабі в Петербурзі, М. Полоз – представник при військовому міністрі в Петербурзі, П. Скрипчинський – представник при штабі Південно-західного фронту.

Сам же Генеральний військовий комітет поділявся на такі відділи: 1 – агітаційно-освітній і організаційний, із редакційно-видавничим підвідділом – голова Д. Ровинський; 2 – інспекторський (командний склад українських частин) – М. Іванів; 3 – мобілізаційний та військової комунікації – В. Кедровський; 4 – канцелярія – С. Колос; 5 – комендатура комітету та організація вільного козацтва – А. Певний; 6 – юрисконсульський відділ – М. Левицький; 7 – відділ вишколу – В. Поплачко; 8 – комісія спеціальних служб – Л. Кондратович; 9 – санітарно-медичний із ветеринарною секцією – Д. Одріа; 10 – військово-інженерний – М. Шумицький.

Такий розподіл праці залишився до перетворення Генерального військового комітету на міністерство війни та до заснування Українського генерального штабу [142, с. 89, 92–93].

На III з'їзді, відповідно до соціалістичної доктрини II Інтернаціоналу про «народ-військо», було прийнято рішення про ліквідацію постійної армії й заміну її народною міліцією [422, с. 11–86].

З листопада 1917 р. військовими справами УГВК було реорганізовано в Генеральний секретаріат військових справ. Тоді ж було створено Український генеральний військовий штаб, начальником якого став генерал Б. Бобровський – тодішній голова Української військової громади в Двинську. Його заступниками стали полковники О. Сливинський та Е. Кільчевський. Генеральний штаб ділився на такі відділи: організаційний – начальник сотник О. Данченко; зв'язку – начальник полковник Козьма; артилерійський – начальник полковник Пашенко; постачання армії – начальник підполковник Матіяшевич; військового шкільництва – начальник генерал М. Омелянович-Павленко; загальний – начальник підполковник Пономаренський; воєнно-політичний – хорунжий Ф. Селецький; воєнно-комісарський – начальник стрілець Колос; інспекторат артилерії – начальник генерал С. Дельвіг та старшина до особових доручень – полковник О. Пилькевич.

У січні 1918 р. після проголошення державної самостійності України Генеральний секретаріат військових справ стає Військовим міністерством Української Народної Республіки.

Головою ж Генерального комітету, а потім і генеральним секретарем військових справ до кінця грудня був С. Петлюра, а після його відставки – М. Порш.

За Центральної Ради військовими міністрами були: М. Порш, А. Немоловський і полковник О. Жуковський.

У березні 1918 р. новопризначений начальник штабу полковник О. Сливинський провів реорганізацію генерального штабу. Генеральний штаб, що складався з двох відділів: першого генерал-квартирмейстерства, яке відповідало за оперативну діяльність армії, та другого генерал-квартирмейстерства, яке займалося організацією армії. Після реорганізації з'явилися ще три підвідділи: оперативне, розвідувальне та закордонного зв'язку.

Після III з'їзду Центральна Рада 16 січня 1918 р. ухвалила закон про створення народної армії на міліційній основі. На основі цього закону народна міліція мала створюватися для оборони від зовнішнього ворога. Існуючі ж збройні сили мали бути демобілізовані, після чого регулярна армія повинна була припинити своє існування. Було оголошено набір та організацію інструкторів, які після військової підготовки мали б навчати народну міліцію. З цих військових інструкторів мали бути сформовані окремі кадрові частини, у яких за короткий час мали готувати народну міліцію даної місцевості. Інструкторські відділи були об'єднані в три корпуси – київський, харківський та одеський [142, с. 119–120].

Отже, припущення, що на всіх трьох військових з'їздах, у тому числі й на останньому, обговорювалися які завгодно питання, крім військово-організаційних, а замість створення національного війська, хай і всередині російської армії, українські соціалісти погодилися на «українізацію» певних військових частин, яка в їх уявленні полягала в суто культурницькій роботі [290, с. 19], не відповідає дійсності.

Інша річ, що всі кроки, до яких удалася Центральна Рада щодо збройних сил, врешті-решт, виявилися марними.

Звісно, значною мірою це було викликано певними ідеологічними переконаннями, адже більшість Центральної Ради й українського уряду була тоді протимілітарна, ніхто не визнавав необхідності професійних збройних сил. Усі мали на меті лише вільну Україну у вільній Росії. До того ж долучалася ще й більшовицька агітація, що

знаходила тоді сприятливе підґрунтя в мало національно свідомій ше українській військовій масі. Брак вишого українського старшинства та велика віддаленість від України українських відділів, що здебільшого перебували на північному та на західному фронті, не налагоджений як слід зв'язок із Києвом — усе це зрештою спричинило занепад українських військових підрозділів. Унаслідок цього півтора мільйона українізованого війська, коли виникла потреба захищати українську державу, практично відразу зникли.

Коли ж більшовики розпочали збройну боротьбу з Україною, дуже багато українізованих підрозділів оголосило про свій «нейтралітет», а інколи, взагалі, перейшли на бік ворога, інші ж, пробиваючися в Україну з Північного або Західного фронту, втрачали свою бойову вартість. На думку багатьох істориків, єдиним винятком з цього були українізовані частини полковника В. Петрова, що в січні 1918 р. прийшли із Західного фронту до Києва, де й взяли участь у боях з більшовиками та в подальшій визвольній боротьбі. Це був один із найстарших кінних полків української армії — Запорозький ім. К. Гордієнка полк кінних гайдамаків [142, с. 96].

У критичні часи січня 1918 р., коли більшовики загрожували вже столиці української держави, Українська Центральна Рада почала шукати підтримку в ідейних добровольців, які, на думку уряду, будуть кращим захистом, ніж полки, сформовані з солдатів колишньої російської армії.

Серед них був Гайдамацький кіш Слобідської України, створений С. Петлюрою, який і став його отаманом. Кіш складався з трьох куренів чорних і одного куреня червоних гайдамаків. У курені чорних були переважно юнаки військових шкіл, здебільшого 2-ї військової школи, а курінь червоних складався з добровольців — колишніх старшин. Кіш мав у своєму розпорядженні 300 дисциплінованих воїнів. Крім двох піхотних куренів, у коші була ще кінна отаманська сотня та гарматний дивізіон.

Помічний курінь студентів січових стрільців сформувався зі студентів українського народного університету, університету св. Володимира, учнів Кирило-Мефодіївської та інших гімназій, гідротехнічної та військової лікарської школи. При відході на фронт курінь мав у своєму складі до 250 стрільців, щоправда, малопідготовлених. Саме цей курінь практично весь загинув у бою під Крутами.

Галицький курінь січових стрільців мав 500 багнетів, з трьома піхотними й однією скорострільною сотнями. Очоловав курінь полковник Є. Коновалець.

Курені вільного козацтва, що нараховували 400 бійців, були організовані з киян інженером М. Ковенком. У київських боях узяло участь 16 київських куренів вільного козацтва: курінь заводу Гретера, курінь двірця Київ I, курені — деміївський, байківський, печерський, арсенальний, курінь двірця Київ II, три курені подольські, два шулявські, два лук'янівські і два святошинські.

Наприкінці січня 1918 р., уже в розпалі вуличних боїв, до Києва прибув полк імені кошового К. Гордієнка у складі 300 бійців. Цей підрозділ було організовано з числа українців туркестанської дивізії полковником, а пізніше генералом В. Петровим. Полк із великими втратами пробився із Західного фронту через Білорусь до Києва і згодом став першою регулярною кінною частиною української армії.

Український уряд міг покладатися ще на такі військові підрозділи, що стояли в Києві, як окремий чорноморський курінь, де було 150 моряків, які майже повністю загинули в київських боях, дві військові школи в складі 500 юнаків, залізничний курінь із робітників залізничних майстерень і залізничних урядовців, який нараховував не більше ніж 200 добровольців, автопанцерний дивізіон, з п'ятьма боєвими автомобілями та гарматний дивізіон двобатарейного складу [142, с. 103—104].

9 лютого 1918 р., після десятиденних запеклих боїв, українська армія залишила Київ під тиском переважаючих ворожих сил. Уряд під охороною Галицького куреня Січових Стрільців виїхав до Житомира, а інші військові підрозділи розташувалися в районі містечка Ігнатівки. У невеликій на той час українській армії, що нараховувала лише три тисячі вояків, перевтомлених безперервними боями, було проведено ретельну реорганізацію. Армія складалася тоді з усяких окремих військових одиниць та штабів частин, яких уже не було. Усі підрозділи були дуже маленькими, деякі налічували всього по кілька людей. Так, наприклад, Богунівський полк мав вісім козаків, Полуботківський — 6, Наливайківській — 21, Сагайдачного — 6, Богданівський — 120, Дорошенківський — 80.

На скликаній нараді командантів окремих частин було вирішено всі підрозділи об'єднати в єдину частину. Утворена таким чином нова військова формація дістала назву Окремого запорозького загону у складі трьох куренів — двох піхотних і одного кінного.

Саме з того часу, як вважають вчені, українське військо набуває вже рис правильної армії [142, с. 110].

У 1918 р. відбувається подія, яка найістотнішим чином вплинула на ситуацію в Україні — переворот гетьмана П. Скоропадського.

Уперше майбутній гетьман відзначився під час процесів українізації армії, тобто надання українській частині російських збройних сил національного обличчя при збереженні її бойової міцності [290, с. 19].

Річ у тому, що спочатку російська військова влада ставилася до процесів українізації дещо негативно. Проте згодом вона почала схилитися до того, щоб українізувати частини, а то й навіть стала заохочувати до подальшої українізації. Саме тоді лідер російської армії генерал Л. Корнілов запропонував командирові 34-го корпусу генералу П. Скоропадському, українізувати свій корпус і перетворити його на I український корпус [142, с. 96].

Пропозиція мала успіх і в 34-му армійському корпусі П. Скоропадським дійсно була проведена справжня українізація [290, с. 19].

Після державного перевороту гетьман П. Скоропадський наказав продовжити започатковане за Центральної Ради формування регулярної армії. Однак організація війська за весь час гетьманщини не вийшла за межі підготовки кадрів. Створення ж української армії гальмували передусім призначені гетьманом вищі військові начальники, командири корпусів і дивізій, які здебільшого були росіянами. Згодом до цього процесу долучилося й німецьке військово командування. І тим, і іншим була не на руку сильна українська армія.

Утім, необхідно зазначити, що все ж таки за гетьманського періоду були підготовлені добрі організаційні рамки майбутньої української армії [142, с. 161].

Після усунення П. Скоропадського до влади прийшла Директорія УНР у складі: В. Винниченко (голова), С. Петлюра (головний отаман республіканських військ), Ф. Швець, П. Андрієвський та А. Макаренко [142, с. 192].

Якщо говорити про військові сили директорії УНР, то спочатку вони були досить значними. Мемуаристи називають кількість 300 000 бійців. Проте їхня бойова цінність, за винятком давніх, ще з часів Центральної Ради, об'єднань була дуже невелика. Усі ці сили склалися переважно із селян, які пішли на повстання з єдиною метою повалити гетьмана. У масі своїй це селянство не мало національних уподобань. Залучити їх до подальшої боротьби з ворогами України було не під силу ні Директорії, ні комусь іншому. Кадри ж гетьманських корпусів зникли після поразки. Регулярних частин, що перейшли на бік Директорії, виявилось замало. Більше того, здебільшого вони виявилися недисциплінованими й дуже часто переходили на бік ворога або ж об'єднувалися в повстанські загони.

Отже, уся оборона кордонів української держави за часів Директорії лягла на плечі небагатьох підрозділів, перш за все тих, що мали вже традицію визвольної боротьби. Основою ж усієї армії стали Запорозький корпус і корпус Січових Стрільців [142, с. 197–198].

На нашу думку, це трапилося через те, що нова влада виявила ті самі вади, що мала колись Центральна Рада, адже сам переворот робили колишні її члени.

Директорія не зуміла організувати зовнішню політику так, щоб знівелювати нейтрально-вороже ставлення переможних держав Антанти й схилити до себе хоча б одну з нейтральних держав, що допомогла б Україні. Праця закордонної дипломатії Директорії разом із численними окремими місіями й постійними консульствами була практично неіснуючою. Така закордонна політика «поставила стратегії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний, зокрема, був сильніший за українську армію». Директорія, аж надто покладаючись на власні сили (повстанці), не залучила ті бойові іноземні підрозділи (німців), що були в Україні і могли в разі потреби надати їй допомогу.

В організації державного апарату й армії були також істотні прогалини. Директорія не залучила до співпраці державотворчі елементи української нації. Навіть у її рядах не було однастайності в поглядах і задумках. До того ж серед її членів точилася боротьба за владу [142, с. 203].

Усе це врешті-решт призвело до поразки української державності того періоду.

І, на завершення, не можна не згадати про військову діяльність Н. Махна, який уперше виявив себе як воєначальник саме в період боротьби з гетьманським режимом.

Річ у тім, що, незважаючи на весь свій державотворчий потенціал, гетьманський режим, по суті, виявився повним поверненням до минулого, знищенням усіх революційних завоювань селян і робітників. Природно, що це стало величезним поштовхом до прискороного розвитку того руху, який окреслювався в селянстві ще раніше, за Центральної Ради та більшовиків. Усюди, переважно в селах, розпочалися запеклі акти повстання проти поміщиків і австро-німецької влади. З цього ж розпочався новий революційний рух селян України, що потім став відомим під ім'ям революційного повстанства [21, с. 45].

Тоді селянство почало діяти партизанським способом, коли майже одночасно в багатьох місцях країни безліч партизанських загонів почали діяти військовими набігами на поміщиків, їхню охорону і

представників влади. Звичайно ці партизанські загони, що складалися з 20–50–100 кінних, добре озброєних селян, вчиняли швидкий, несподіваний у даній місцевості напад на поміщицьку садибу, на державну варту, знищували всіх своїх ворогів і зникали.

Звісно, як повстання селян, так і їхні партизанські дії, велися виключно самими селянами, без керівництва будь-якої політичної організації. Повстанський спосіб дії поставив селян у необхідність самим піклуватися про рух, керувати ним і спрямовувати до перемоги. Протягом усєї боротьби з гетьманом і окупантами, у найважчі моменти цієї боротьби селянство залишалося одне віч-на-віч зі своїм організованим, озброєним і запеклим ворогом. Це, як ми побачимо далі, справило величезний вплив на характер всього революційного повстанства. Основною рисою його там, де воно не зазнало впливу партійного або націоналістичного елемента, було загальне усвідомлення селянами факту свого керівництва рухом. Цією думкою особливо були сповнені партизанські загони. Вони пишалися цим, відчуючи і свої сили, і своє велике покликання.

Звісно, такі партизанські дії не могли не викликати досить запеклих репресій. Проте це викликало зворотну реакцію – селяни стали гуртуватися і самим ходом руху наближалися до спільного і єдиного плану революційних дій. Звичайно, у масштабі всієї України селянство жодного разу не об'єдналося в одну групу, що діяла під єдиним керівництвом. Про таке об'єднання можна говорити лише в сенсі єдності духу. Практично ж організаційно селянство об'єднувалося по районах, до того ж у формі злиття окремих партизанських загонів. Таке об'єднання, – як тільки-но повстання почастішали, а репресії набули жорстокого і організованого характеру, – стало невідкладною справою загонів. На півдні України ініціативу об'єднання виявив Гуляй-Польський район. Там воно відбувалося не тільки з метою самозахисту селянства, але здебільшого маючи на увазі загальне генеральне руйнування гетьманського режиму. Це об'єднання також переслідувало мету створити з революційного селянства реальну організовану силу, яка могла б боротися з будь-якими військовими частинами і відстояти свою свободу і територію.

Найбільшу роль у справі цього об'єднання, а також у галузі загального розвитку революційного повстанства на півдні України відіграв повстанський загін, керований саме Н. Махном [21, с. 46–47].

Протягом вересня-грудня 1918 р. партизанський загін Н. Махна своїми діями, які, утім, не виходили поза місцеві масштаби, завдав

багато неприємностей як німецькій варті, так і окупантам. Значно додала популярності Н. Махну і піднесла його в очах повстанців Катеринославщина – смілива, хоча й невдала, спроба наприкінці грудня 1918 р., разом з більшовиками й робітничим класом Катеринослава, захопити місто і утримати його в своїх руках до підходу Червоної Армії. Захопити Катеринослав вдалося, але утримували його повстанці лише одну добу. Переважаючими силами війська Директорії завдали їм нищівної поразки. Більша частина повстанців полягла на дніпровській кризі під час панічного неорганізованого відступу. Незважаючи на це, махновці напрочуд швидко відновили свої сили. Як і в багатьох подібних ситуаціях, головну роль тут відіграли не так організаційні і політичні здібності їхніх керівників, як надзвичайно високий ступінь революціонізації мас, готових до збройної боротьби з контрреволюцією. Однак і організаційному вмінню найближчих соратників Н. Махна не можна відмовити.

Уже на початку січня на станції Пологи вони зібрали нараду (з'їзд) представників окремих повстанських загонів, що діяли на суміжних з махновською територіях. У нараді взяли участь близько 40 делегатів, яким було запропоновано об'єднати дії повстанців під керівництвом оперативного штабу. З'їзд ініціативу підтримав; на 8 січня було призначено наступ. Розрізнені загони зливалися у п'ять полків загальною кількістю 6200 осіб. Полки діставали порядкові номери й ім'я батька Н. Махна. Оперативний штаб організував чотири дільниці, на яких зосереджувалися бойові дії [60, с. 6].

5 серпня 1919 р. Н. Махно видав наказ такого змісту:

- «1. Завданням нашої революційної армії і кожного повстанця, який до неї вступив, є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від будь-якого поневолення. Тому кожен повстанець зобов'язаний пам'ятати і стежити за тим, що серед нас не може бути місця особам, які прагнуть, за спиною революційного повстанства, до особистої наживи, до розбою або до пограбування мирного єврейського населення.
2. Кожен революційний повстанець повинен пам'ятати, що як його особистими, так і всенародними ворогами є особи багатого буржуазного класу, незалежно від того, росіяни вони, євреї, українці і т. д. Ворогами трудового народу є також ті, хто охороняє буржуазний несправедливий порядок, тобто радянські комісари, члени каральних загонів, надзвичайних комісій, які роз'їжджають по містах і селах і завдають болю трудовому народу, не бажаному

підкоритися їх свавільній диктатурі. Представників таких каральних загонів, надзвичайних комісій та інших органів народного поневолення і гноблення кожен повстанець зобов'язаний затримувати і надсилати до штабу армії, а при опорі – розстрілювати на місці. За насильство ж над мирними трудівниками, до якої б національності вони не належали, винних спіткає ганебна смерть, негідна революційного повстанця.

3. Будь-які самочинні реквізиції і конфіскації, а також заміна в селян коней і бричок, без паперів від начальника постачання, забороняються під страхом суворої відповідальності. Кожному повстанцеві належить пам'ятати, що самовільні реквізиції приваблюють до лав повстанської армії найзапекліших хуліганів, які прагнуть лише до наживи, дають їм можливість, під ім'ям революційних повстанців, творити підлі справи, що ганьблять наш революційний визвольний рух. Закликаю всіх повстанців-партизан самим стежити за порядком і честю дійсно революційної повстанської армії, боротися з усіякою кривдою, як у своєму середовищі, так і в середовищі трудового народу, що захищається нами. Не може бути несправедливості в нашому середовищі. Не може бути образи від нас жодному синові і дочці трудового народу, за який боремося. І кожен, хто це допустить, покриває себе ганьбою і повертає на себе кару народної революційної армії.
4. В інтересах революції і правильної боротьби за наші ідеали в усіх частинах необхідна найсерйозніша товариська дисципліна. Необхідно повністю поважати і слухати у військовій справі вами обраних собі командирів. Цього вимагає вся серйозність великої справи, що випала на нас, яку ми з честю доведемо до кінця і яку, за відсутності між нами дисципліни, ми знищимо. А тому ставлю в обов'язок всім командирам частин запровадити спільно з повстанцями найсуворішу у своєму середовищі і у своїй справі дисципліну.
5. Пияцтво вважається злочином. Ще більшим злочином вважається з'являтися повстанцеві революційної армії в нетверезому вигляді на вулиці.
6. При переїздах з одного села до іншого кожен повстанець повинен бути в повній бойовій готовності. Ставлення до мирного населення в селах і шляхах повинно бути перш за все ввічливе, товариське. Пам'ятайте, товариші командири і повстанці, що ми – діти великого трудового народу, кожен трудівник і трудівниця є нашим братом і сестрою. Справа, за яку ми боремося, – велика справа, яка

потребує від нас невтомності, великодушності, братської любові і революційної честі. Тому закликаю всіх повстанців-революціонерів бути істинними друзями народу і вірними синами революції. У цьому наша сила і запорука перемоги» [21, с. 211–213].

Свій наказ Н. Махно підписав як командувач революційною Повстанською армією України Батько – Махно.

Відомий український анархіст П. Аршинов писав: «Махновщина – це революційний рух мас, підготовлений історичними умовами життя найбідніших верств російського селянства... 1918 рік в обстановці України допоміг йому широким потоком вийти на простір і певною мірою закріпитися. Як рух низовий та історичний він з перших же днів висунув численну плеяду осіб, до того часу нікому не відомих, сильних духом, з величезним революційним інстинктом і великими здібностями в галузі бойової стратегії» [21, с. 214].

Першооснову ж утворення махновського він вбачав в українських селянах, які для захисту своїх прав «організували військовий самозахист, показавши тим самим глибоке розуміння своїх завдань у соціальній революції» [21, с. 242].

При цьому, якщо сам Н. Махно і висувався поступово на перший план, то не як командир загону (очевидно, у цьому амплуа він би залишився фігурою малопомітною), а як соціальний лідер, який вдало акумулював енергію повстанської стихії і спрямовував її в бажане більшістю русло [61, с. 44].

Поразка Н. Махна і Директорії на тривалий час поставила крапку в питанні формування українських збройних сил.

Щоправда, ідеологічно цього не трапилося.

Як цілком слушно зазначив колишній генерал-хорунжий М. Капустянський, «кадри Української армії існують, але Армія змінила форми в залежності від обставин» [154, с. 48].

Новий етап формування збройних сил України розпочинається 5 жовтня 1938 р., коли у відставку подав президент Чехословаччини Е. Бенеш. Цим скористалися словаки та українці Закарпаття. Уряд Словаччини оголосив про свою автономію 7 жовтня, а Підкарпатська Русь – 11 жовтня. Тоді ж було створено перший український автономний уряд у складі шести міністрів на чолі з А. Бродієм. Проте його проугорська позиція спричинила його усунення і прем'єр-міністром обрали священика греко-католицької церкви і директора учительської семінарії А. Волошина – відомого українця-патріота. Саме

з цього часу поряд із назвою «Підкарпатська Русь» стала вживатися «Карпатська Україна» [251, с. 39].

4 вересня 1938 р. українці Закарпаття створили парамілітарну організацію – Українську народну оборону (УНО).

Її реорганізація відбулася внаслідок рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., яке спричинило втрату Закарпаття майже всіх міст. У результаті столиця краю перебралася з Ужгорода до Хуста.

9 листопада 1938 р. відбулися установчі збори Організації народної оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС), керівництво якою стали здійснювати її Рада та так звана Головна команда (ГК), що складалася з трьох осіб з обраним головним командантом на чолі. Рада відіграла допоміжну роль. До її складу входили як члени ГК, так і призначені головним командантом референти, які очолювали відповідальні за окремі напрями роботи референтури.

Наприкінці 1938 р. ГК ОНОКС починає активно створювати окружні та районні команди по всій території Карпатської України. Їхня структура та організація нагадувала ГК – на чолі стояв окружний або крайовий комендант, який мав заступника (писаря) та військових і господарських референтів. 21 листопада 1938 р. в рамках ОНОКС було створено дев'ять організаційних округ: 1) Великий Березний; 2) Волове; 3) Іршава; 4) Перечин; 5) Рахів; 6) Свалява; 7) Середне; 8) Тячево; 9) Хуст. Задля залучення жінок планувалося створити окремі підрозділи – так звані відділи «Жіночої січі».

Членами ОНОКС могли бути всі громадяни Підкарпатської Русі, які досягли 18 років. Самі ж члени організації поділялися на три категорії: 1) дійсні; 2) добродії – меценати, спонсори, покровителі; 3) почесні, які мали заслуги перед українським народом.

Основною структурною одиницею «Карпатської Січі» були відділи, які поділялися за напрямками діяльності – такими, як оборонно-вишкільні (стрілецькі, охоронні, інструкторські та вишкільні), технічні (велосипедистів, мотоциклістів, автомобілістів та радіотехнічні), допоміжні (Червоного Хреста), культурно-мистецькі (театральні, хорові, музичні) та відділи особливого призначення. Така структура відображала парамілітарний характер ОНОКС, що мала як військовий, так і політичний штаб, кожен з яких виконував свої функції. І якщо політичний блок був представлений Головною командою на чолі з головним командантом, то військовий штаб складався з представників ОУН та ветеранів армії Української Народної Республіки і Української галицької армії (УГА).

Найменшою одиницею «Карпатської Січі» був гурток, який об'єднував 8–15 осіб. Відділ складався з 3–4 гуртків, а 5–6 відділів формували кіш. Відповідно, гурток очолював гуртовий, на чолі відділу стояв провідник, а на чолі кошу – кошовий. Поряд з очільниками, в рамках ОНОКС виділялися заступники і помічники. Так, помічником у гуртового був писар, а заступником у провідника – господарчий. При цьому необхідно мати на увазі, що писар був помічником і в провідника. І, нарешті, кошовому підпорядковувалися всі провідники відділів, але й сам він був підлеглий Головній команді та командантові.

Організація також мала свою систему звань, які відповідали певним посадам. Зокрема, старший січовик перебував на посаді гуртового, десятник обіймав посаду провідника, сотник – кошового, а отаман – члена ради або навіть команданта.

Крім того, у зв'язку з присутністю в лавах «Карпатської Січі» великої кількості ветеранів УГА та армії УНР активно використовувалися й звання цих військових формацій.

Загалом система військових звань в ОНОКС складалася з п'яти рівнів: 1) старшини (отаман, підполковник, полковник); 2) молодші старшини (чотар, поручик, сотник); 3) аспіранти (кандидати в старшини) – хорунжий; 4) підстаршини (вістун, десятник, старший десятник або підхорунжий, булавний, старший булавний); 5) рядові (січовик і старший січовик) [143, с. 355–357].

Саме січовики з ОНОКС склали основу Збройних сил Карпатської України після проголошення нею незалежності.

У битві на Красному полі 16 березня 1939 р. вони стримували наступ ворога аж до евакуації уряду Карпатської України з м. Хуст. Після ж окупації Закарпаття перейшли в гори, де вели партизанську боротьбу [143, с. 363].

Справжній ренесанс українських збройних сил розпочався з початком II Світової війни, а особливо – після нападу А. Гітлера на СРСР.

Саме тоді виникла Українська повстанська армія, командирам якої вдалося протягом тривалого періоду вести партизанську боротьбу проти найпотужніших армій тодішнього світу – вермахту і РСЧА. Очевидно, що однією із запорок тривалого опору була підтримка місцевого населення [218, с. 277].

Термін «Українська повстанська армія», або «УПА», уперше вжив Т. Бульба-Боровець. Саме він, заручившись підтримкою уряду УНР у вигнанні, напередодні німецького вторгнення почав формувати перші загони народної самооборони «Українська повстанська армія –

Поліська Січ». Її першочерговим завданням була боротьба з радянською адміністрацією. З приходом німців вони прагнули здобути статус національного збройного відділу, однак окупанти не підтримали цієї ініціативи. Саме тому в листопаді 1941 р. «УПА – Поліська Січ» офіційно була розпущена. Проте вже навесні 1942 р. Т. Бульба-Боровець відроджує організацію, яка тепер починає зватися просто «Українська повстанська армія», або «УПА». Тепер її метою стає збройна боротьба з німецькими загарбниками [143, с. 370–371].

Причиною цього став той факт, що розпочалися «масові розстріли гітлерівцями українського самостійницького елемента, масовий терор супроти мирного українського населення, масовий економічний грабіж. У цих умовах українські революціонери-самостійники почали творити в лісах Полісся для боротьби з окупантами перші збройні повстанські групи» [391, с. 215].

У серпні 1942 р. підрозділи УПА знищили німецький склад зброї на залізничній станції Шепетівка. Дехто з низових командирів УПА організовував напади на гітлерівців під час звільнення представників волинської молоді, яких насильно відправляли в рабство до Німеччини [365, с. 219].

Дуже скоро дії УПА поширилися на все Полісся і Волинь і дещо пізніше – на всю Галичину і значну частину Правобережжя [391, с. 216].

Усе це сприяло колосальній популярності УПА, а тому у квітні 1943 р. збройні відділи бандерівської фракції Організації українських націоналістів (ОУН (б)) офіційно переобрали на себе цю назву. Щодо підрозділів Т. Боровця, то до свого розпуску в листопаді 1943 р. вони називалися «Українська народна революційна армія» («УНРА») [143, с. 371–372].

Боротьба Української повстанської армії в історичній ретроспективі заслуговує глибокого аналізу, адже навіть найпотужніша в міжвоєнній Європі французька армія в 1940 р. так і не змогла протистояти натиску Вермахту, а самодіяльні Українська повстанська армія і Народно-визвольна армія Югославії зуміли голосно заявити про себе як про сили, з якими необхідно рахуватися. Хоча обидві армії стояли на різних ідеологічних позиціях і діяли з різною мірою успіху, проте і Роман Шухевич, і Йосип Броз Тіто внесли свою лепту в «роздержавлення» війни [218, с. 12].

Першу атаку УПА на німців було здійснено 20 січня 1943 р. Сотня Г. Перегійняка напала із засідки на колону німецької поліції поблизу с. Городець на Рівненщині. Було вбито чотирьох німецьких

поліцейських, одного українського шуцмана та гебітскомісара Сарненського району, а решта спішно відступила.

Досить відомою є також битва українських повстанців з німецько-угорськими загарбниками неподалік гори Лопата на Галичині в липні 1944 р. Саме під час битви загинуло близько 200 окупантів, тоді як підрозділи УПА втратили лише 50 бійців [143, с. 380].

У квітні 1944 р. в районі с. Гурби на Рівненщині відбувся бій УПА з військами НКВС, у результаті якого загинуло кількасот бійців з обох боків. Проте саме в цьому бою стало очевидним, що УПА для більшовицької влади є серйозним і вмотивованим супротивником [143, с. 384].

За свідченням П. Федуна («Полтави») з червоною армією УПА не боролася. Не боролася тому, що в червоній армії служать мільйони радянських «селян, робітників та інтелігентів, які так само ненавидять більшовицький режим, як і ми, яких силою загнано в лави армії. Зате УПА якнайактивніше бореться з військами НКВД, з більшовицькими терористичним апаратом та з усіма тими бандитськими елементами, які активно виступають проти нашого революційного руху та знушаються над українським населенням» [390, с. 213].

Необхідно зазначити дві найбільш масштабні акції УПА суспільно-політичного характеру:

1. Акція допомоги голодувальним на сході України (друга половина 1946 – перша половина 1947 року). Вона проводилася шляхом масового розповсюдження листівок-закликів, листівок-гасел і засобів наочної агітації. Серед них були: «Заклик до населення західних областей України», «Селяни західних областей України», «Українці, браття зі східних областей», «Все на допомогу голодуючим братам-українцям», «До української молоді Східної України» і різні місцеві листівки. Була також надрукована великим тиражем брошура «Слово до братів-українців зі східноукраїнських земель», в якій колгоспникам роз'яснилися причини голоду. Крім розповсюдження листівок, широко практикувалися бесіди серед біженців зі Сходу України. Їм постачали продовольство, забезпечували нічліг. УПА охороняла біженців із колгоспів східних областей від міліції і винищувальних батальйонів.
2. Акція проти депортації (починаючи з 1946 року) була зосереджена на розвідці термінів вивезення і списків людей для депортації. Цих людей попереджали і роз'яснювали необхідність ухилення від вивезення. До осені 1947 р. масових депортацій не проводилося. Перше масове вивезення західноукраїнського населення був

організований 20–21 жовтня 1947 р. Планувалося вивезти близько 100 тисяч осіб, але завдяки розвідувальній роботі та роз'ясненням підпілля приблизно 50 тисячам українців вдалося тоді ухилитися від депортації [218, с. 279–280].

П. Федун («Полтава») так описує військову структуру УПА: «У першій половині 1943 р. було створено Головний Військовий Штаб УПА (ГВШ). На чолі УПА як її Головний Командир став генерал Т. Чупринка. Він командує Українською Повстанчою Армією досьогодні. Повстанські відділи Волині і Полісся об'єднано в УПА-«Північ», відділи Київщини, Житомирщини, Вінниччини – в УПА-«Схід», відділи Кам'янець-Подільщини та Одещини – в УПА-«Південь», відділи Галичини – в УПА-«Захід». Кожна з цих Земель мала своє власне Командування. В межах окремих земель утворено менші військово-територіяльні одиниці – Воєнні Округи. Воєнні Округи, як і всі нижчі військово-територіяльні і бойові одиниці, мали також свої власні Команди» [391, с. 219].

Проте, врешті-решт, боротьба УПА проти СРСР припинилася. Поміж іншим, це було викликане її партизанським характером. Саме тому в 1955 р. Організація українських націоналістів у своїй програмі закріпила, що оборону «самостійної Української держави переберуть регулярні збройні сили України, побудовані на підставі загальної військової повинності» [309, с. 10].

Так і трапилося після набуття Україною незалежності.

Розвиток сучасних Збройних сил України умовно можна поділити на три етапи. Перший етап розпочався 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про військові формування в Україні», якою наголосила «...підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території України Верховній Раді України; створити Міністерство оборони України; Урядові України розпочати створення Збройних сил України». Першим міністром оборони став генерал-майор авіації К. Морозов. 11 жовтня була затверджена Концепція оборони і будівництва Збройних сил України, якою передбачався нейтральний та без'ядерний статус нашої держави [143, с. 392].

На той момент загальна чисельність особового складу ЗСУ становила понад 800 тис. військовослужбовців; у бойовому складі було 6,5 тис. одиниць танків, 7,6 тис. одиниць броньованих машин, 1,4 тис. літаків, 350 кораблів, 1 272 одиниці ядерні боєголовки міжконтинентальних балістичних ракет. Залишилися оперативно-тактичні

комплекси Р-300 з дальністю ураження до 300 км і тактичні комплекси «Точка» і «Точка-У» з дальністю стрільби 70–120 км. Вони могли нести тактичні ядерні заряди малої та середньої потужності. На озброєнні Військово-Повітряних Сил перебувало 44 стратегічні бомбардувальники (25 Ту-95МС і 19 Ту-160), які могли нести ядерну зброю [139].

Другий етап військового будівництва розпочався в січні 1997 р., коли була затверджена Державна програма будівництва та розвитку Збройних сил України на період до 2005 року [143, с. 398].

За його результатами технічний стан Збройних сил України істотно скоротився. Так, зокрема, якщо у 1991 р. Україна мала у своєму розпорядженні 6 500 танків (за необхідною кількістю в 3 200 одиниць), 2 646 зенітно-ракетних комплексів (необхідно – 1 430 одиниць) та 1 380 бойових літаків (була потреба лише в 460 одиницях), то на момент початку Революції Гідності 2013 р. у нас залишилося лише 1 436 танків, 340 зенітно-ракетних комплексів та 158 бойових літаків [139].

Сучасний (третій) етап розпочався в лютому 2014 р., коли відбулася анексія Криму Російською Федерацією [143, с. 405].

У результаті 24 вересня 2015 р. набула чинності нова редакція «Военної доктрини» України, яка офіційно відкинула ідею позаблоковості, наголосивши в п. 3 на досягненні Україною «критеріїв, необхідних для набуття членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору» [66].

Отже, збройні сили залишаються важливим елементом державного механізму, адже саме вони значною мірою забезпечують реалізацію зовнішнього суверенітету держави, її незалежний статус.

Недаремно імператор Франції Наполеон I Бонапарт свого часу заявив: «Народ, який не хоче годувати свою армію, годуватиме чужу» [424, с. 478]. Досвід усіх країн і України зокрема свідчить саме про це.

Післямова

Забезпечення національної безпеки засновується на чіткому розгалуженні гілок влади в такий спосіб, щоб жодна з них не мала б законних підстав та можливостей акумулювати у своїх руках усю повноту державної влади.

Зокрема, компетенція органу законодавчої влади полягає в розробленні системи правового регулювання відносин у сфері безпеки, які відображають у ній відповідні пріоритети щодо захисту найважливіших інтересів особистості, суспільства та держави, а також порядок організації і діяльності органів забезпечення національної безпеки. Крім того, парламент визначає бюджетні асигнування на систему забезпечення безпеки, контролює діяльність системи, заслуховуючи доповіді глави держави про стан національної безпеки.

Суди забезпечують захист конституційного ладу, здійснюючи, поміж іншим, конституційний контроль, реалізують функцію правосуддя в справах про злочини, що посягають на безпеку країни. Врешті-решт, вони забезпечують судовий захист громадян, їх організацій та об'єднань у разі порушень прав останніх під час реалізації заходів безпеки.

Проте здебільшого функція забезпечення безпеки покладається на виконавчу гілку влади. Саме вона забезпечує виконання законів та підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують відносини у сфері безпеки. І саме їй підлягають правоохоронні органи та існуючі в державі збройні сили.

1. 100 великих рекордов военной техники / автор-сост. С. Н. Зигуненко. — М. : Вече, 2008. — 432 с. — (100 великих).
2. 4-часовая оборона Убенсдорфа: украинцы устроили эффектный последний бой на учениях в Германии [Электронный ресурс] // Українські Новини. — 2018. — 27 вересня. — Режим доступу : <https://ukranews.com/news/586387-4-chasovaya-oborona-ubensdorfa-ukrayncy-ustroyly-ehffektnuu-poslednyu-boy-na-uchenyakh-v-germanyu>.
3. III сессия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета IX созыва (12–27 мая 1922 г.) : [Стенографический отчет]. Бюллетень № 2. — М. : Издание ВЦИК, 1922. — 36 с.
4. III сессия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета IX созыва (12–27 мая 1922 г.) : [Стенографический отчет]. Бюллетень № 3. — М. : Издание ВЦИК, 1922. — 36 с.
5. Адміністративна реформа – історія, очікування та перспективи / [упоряд. В. П. Тимошук]. — К. : Факт, 2002. — 100 с.
6. Айвазов А. Нужен ли России Сталин? О единстве отечественной истории [Электронный ресурс] / Александр Айвазов // Завтра. — 2012. — 29 августа. — № 36 (980). — Режим доступа : <http://zavtra.ru/content/view/nuzhen-li-rossii-stalin/>.
7. Алданов М. Фукье-Тенвиль / Марк Алданов // Алданов М. Сочинения : в 6 кн. / Марк Алданов. — М. : Изд-во «Новости», 1994–1996. — Кн. 2 : Очерки. — 1995. — С. 241–277.
8. Александров В. Резервные компоненты вооруженных сил США / В. Александров // Зарубежное военное обозрение. — 1978. — № 7. — С. 7–11.
9. Александров В. Структура министерства обороны США / В. Александров // Зарубежное военное обозрение. — 1976. — № 3. — С. 10–18.
10. Алиева М. В. Эволюция бюрократии в условиях социально-политических трансформаций в России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные политические процессы и технологии» / Марина Валерьевна Алиева. — Ставрополь, 2005. — 22 с.
11. Алиева М. В. Эволюция бюрократии в условиях социально-политических трансформаций в России : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Марина Валерьевна Алиева. — Ставрополь, 2005. — 147 с.
12. Альцев М. Совет национальной безопасности США / М. Альцев // Зарубежное военное обозрение. — 1996. — № 10. — С. 8–9.
13. Амброз С. Эйзенхауер. Солдат и президент / С. Амброз ; [пер. с англ. Ю. А. Здорова и А. А. Миронова]. — М. : Изд-во «Книга, лтд.», 1993. — 560 с.

14. Андриянов В. Н. Современная административная реформа в Российской Федерации : [учеб. пособие] / Валерий Николаевич Андриянов. — Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2013. — 76 с.
15. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Володимир Олександрович Антонов. — К., 2018. — 39 с.
16. «Антоновщина». Крестьянское восстание в Тамбовской области в 1920—1921 гг. : Документы, материалы, воспоминания / [сост. В. П. Данилов, Г. А. Абрамова, В. Л. Дьячков и др. ; редкол. В. П. Данилов, Л. Г. Протасов, Н. М. Бородулин и др.]. — Тамбов : Управление культуры и архивного дела Тамбовской области, 2007. — 800 с.
17. Анфилов В. А. Крах «блицкрига» / Виктор Александрович Анфилов. — М. : Знание, 1975. — 64 с. — (В помощь лектору).
18. Апресян Р. Г. Этнос властвующей бюрократии / Рубен Грантович Апресян // Бюрократия и общество / [отв. ред. С. А. Королев]. — М. : Философское общество, 1991. — С. 187—200.
19. Армия Словацкой Республики : обзор «Армия Словакии» // Вооружённые силы стран мира. — 2016. — № 154. — Ст. 1275.01.
20. Армия Чешской Республики : обзор «Армия Чехии» // Вооружённые силы стран мира. — 2016. — № 153. — Ст. 1274.01.
21. Аршинов П. История махновского движения (1918—1921 гг.) с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / П. Аршинов ; предисл. Волина (В. М. Эйхенбаума). — Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. — 258 с.
22. Астраханцев В. Военные полномочия Президента США / В. Астраханцев // Зарубежное военное обозрение. — 1990. — № 7. — С. 12—15.
23. Афанасьев Н. Залпы «катюш» / Николай Афанасьев // Венок славы. Антология художественных произведений о Великой Отечественной войне : в 12 т. / [редкол.: Н. В. Свиридов (председатель), М. Н. Алексеев, Ю. В. Бондарев и др.]. — М. : Современник, 1984—1986. — Т. 1: Вставай, страна огромная... / [сост. В. Ф. Заливако; редкол.: Н. В. Свиридов (председатель), Н. В. Грибачев, В. М. Кожевников и др.]. — 1984. — С. 328—329.
24. Афганский плен. Мученики зинданов и предатели из больших кабинетов [Электронный ресурс] // Надднепрянка. — 2017. — 25 сентября. — Режим доступа : <http://np.ks.ua/history/afganskij-plen-mucheniki-zindanov-i-predateli-iz-bolshih-kabinetov.html>.
25. Бабкин В. Д. Від правової до соціально-правової держави / В. Д. Бабкин // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — Вип. 12. — К., 2001. — С. 270—281.
26. Бабкин В. Д. Соціальна держава та захист прав людини / В. Д. Бабкин // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — Вип. 9. — К., 1998. — С. 3—11.

27. Барабаш Ю. Г. Опыт конституционного реформирования в Украине: в поисках европейского идеала / Юрий Григорьевич Барабаш // Сравнительное Конституционное Обозрение. — 2014. — № 1 (98). — С. 22–33.
28. Басков В. И. Прокурорский надзор в СССР: учебник / Владимир Иванович Басков. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 304 с.
29. Басс В. О. Організаційно-правові засади створення місцевої міліції в Україні: порівняльний аналіз з діяльністю муніципальної поліції зарубіжних країн : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Вікторія Олександрівна Басс. — К., 2010. — 19 с.
30. Бастико Г. Будущая война. Сокращенный перевод III тома труда «Эволюция военного искусства» / Гектор Бастико ; предисл. Б. М. Фельдмана ; [пер. с итал. Я. Файвуш]. — М. : Государственное военное издательство, 1934. — 151 с.
31. Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність / Марко Безручко. — Каліш : Друкарня «Чорномор», 1932. — 82 с.
32. Беккет Э. Мечты в Сантьяго [Электронный ресурс] / Энди Беккет ; [пер. с англ. Е. Амбутавичус] // Скепис. — 2007. — 11 ноября. — Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_1562.html.
33. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Academia, 1999. — 956 с.
34. Белослудцев О. А. 1973 — война без победивших, война без побежденных [Электронный ресурс] / О. А. Белослудцев, Г. Л. Плоткин // Международная Еврейская Газета. История. — Режим доступа : <http://jig.ru/history/053.html>.
35. Береза Ю. «Я бачу один шлях — зміцнення армії та мілітаризація суспільства» / Юрій Береза // Національна ідея модерної України. Мистецько-культурологічний проект / Автор і куратор проекту Антін Мухарський. — К. : Український культурний фронт, 2017. — С. 51–59.
36. Берия Л. П. Тайный дневник 1937–1953 гг. Первое полное издание / Лаврентий Берия ; [коммент. С. Кремлева]. — М. : Яуза-пресс, 2012. — 672 с. — (Берия. Лучший менеджер XX века).
37. Берия С. Мой отец — Лаврентий Берия / С. Берия. — М. : Современник, 1994. — 431 с. — (Осмысление века: дети об отцах).
38. Берман Я. Л. Основные вопросы теории пролетарского государства / Я. Л. Берман. — М. : Юридическое издательство Наркомюста РСФСР, 1925. — 147 с.
39. Бесплезная война Чако: Как русские воевали с немцами в Южной Америке [Электронный ресурс] // Культурология. — 2017. — 30 сентября. — Режим доступа : <https://kulturologia.ru/blogs/300917/36173>.
40. Бир С. Мозг фирмы / Стэффорд Бир ; [пер. с англ. М. М. Лопухин]. — М. : Радио и связь, 1993. — 416 с.

41. Блау М. Что такое ARPANET? [Электронный ресурс] / Марк Блау // LJ Magazine. — 2013. — 25 ноября. — Режим доступа : <http://epoim2008.livejournal.com/139662.html>.
42. Блок М. Феодальное сословие / М. Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. — К. : Всесвіт, 2002. — 528 с.
43. Бобков А. С. Тамбовское восстание: вымыслы и факты об использовании удушающих газов / А. С. Бобков // Военно-исторический журнал. — 2011. — № 1. — С. 3–10.
44. Богданов А. А. Завтра ли? / А. А. Богданов // Богданов А. А. Вопросы социализма: Работы разных лет / А. А. Богданов. — М. : Политиздат, 1990. — С. 305–321. — (Библиотека социалистической мысли).
45. Бойченко Е. Из чего состоит зарплата чиновников в Украине и мире [Электронный ресурс] / Елена Бойченко // Forbes. Украина. — 2014. — 17 ноября. — Режим доступа : <http://forbes.ua/opinions/1382913-iz-chego-sostoit-zarplata-chinovnikov-v-ukraine-i-mire>.
46. Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам / Михаил Дмитриевич Бонч-Бруевич. — М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1958. — 358 с.
47. Босоногов Э. Реформирование вооруженных сил Швейцарской Конфедерации / Э. Босоногов // Зарубежное военное обозрение. — 2005. — № 8. — С. 9–14.
48. Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А. А. — М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева; Красноярск : Бонус, 1997. — 608 с. — (Досье).
49. Быков А. В. Кто в США отвечает за обеспечение внутренней безопасности в стране? [Электронный ресурс] / А. В. Быков, М. И. Прохорова // Хранитель. — 2008. — 22 июля. — Режим доступа : http://www.psj.ru/saver_magazins/detail.php?ID=11481.
50. Быстров Н. Вооруженные силы США / Н. Быстров // Зарубежное военное обозрение. — 1981. — № 1. — С. 7–14.
51. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. — Харьков : Фолио, 2003. — 510 с. — (100 знаменитых).
52. Василевский А. М. Дело всей жизни / Александр Михайлович Василевский. — [2-е изд., доп.]. — М. : Политиздат, 1975. — 607 с.
53. Васильева Е. А. Трансформация государственной службы в условиях административной реформы: социологический анализ : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. социол. наук : спец. 22.00.08 «Социология управления» / Елена Александровна Васильева. — СПб., 2016. — 39 с.
54. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. — М. : Мысль, 1997–1997. — Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. — 1997. — С. 11–29. — (Национальный общественно-научный фонд).

55. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., ІРПІНЬ : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
56. Величко А. Ф. Миротворец: фантастический роман / А. Ф. Величко. — М. : Издательство «АЛЬФА-КНИГА», 2011. — 346 с. — (Фантастическая история).
57. Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества: за и против : Историко-философский очерк / Анатолий Борисович Венгеров. — М. : Московский рабочий, 1991. — 240 с.
58. Венгеров А. Б. Синергетика и политика / Анатолий Борисович Венгеров // Общественные науки и современность. — 1993. — № 4. — С. 55–69.
59. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / Анатолий Борисович Венгеров // Советское государство и право. — 1986. — № 10. — С. 36–45.
60. Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно (з історії першого союзу махновців з Радянською малою) / Верстюк В. Ф. — К. : Інститут історії АН УРСР, 1990. — 36 с. — (Препринт / АН УРСР, Інститут історії; 3/15/).
61. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / Владислав Федорович Верстюк. — К. : Наукова думка, 1992. — 368 с.
62. Виктор Б. Заговор в Красной Армии / Б. Виктор // Правда. — 1988. — 29 апреля. — С. 3. — (Правдинские пятницы).
63. Виктор Ю. Высшие органы управления вооруженными силами США / Ю. Виктор // Зарубежное военное обозрение. — 1985. — № 9. — С. 7–14.
64. Виннер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине / Норберт Виннер ; [пер. с англ. И. В. Соловьева ; под ред. Г. Н. Поварова]. — М. : Советское радио, 1958. — 215 с.
65. Вишняков Н. П. Устройство вооружённых сил СССР / Н. П. Вишняков, Ф. И. Архипов. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : Военный вестник, 1927. — 384 с.
66. Военна доктрина України : Затверджено Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/paran2#n2>.
67. Войско Литовское : обзор «Вооружённые силы Литвы» // Вооружённые силы стран мира. — 2016. — № 156. — Ст. 1276.01.
68. Волович А. А. Ливия в огне: мятеж или революция? [Электронный ресурс] / А. А. Волович // Институт Ближнего Востока. Официальный сайт. — 2011. — 10 марта. — Режим доступа : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/10-03-11d.htm>.
69. Вооруженные силы Израиля // Национальная безопасность и демократия в Израиле : хрестоматия : в 3 т. + дополнительный том / [ред. Б. Нойбергер, И. Бен-Ами, А. Д. Эпштейн]. — Раанана : Открытый университет Израиля, 2007–2009. — Дополнительный том : Влияние армии на гражданское общество: конфликты и противоречия. — 2009. — С. 7–22.

70. Вооружённые силы Республики Казахстан : обзор «Вооруженные силы Казахстана» // Вооружённые силы стран мира. — 2014. — № 23. — Ст. 1219.01.
71. Вооружённые силы Республики Узбекистан : обзор «Вооружённые силы Узбекистана» // Вооружённые силы стран мира. — 2015. — № 72. — Ст. 1228.01.
72. Вооружённые Силы СССР после Второй мировой войны от Красной Армии к Советской (часть 1: Сухопутные войска) / [Феськов В. И., Голыков В. И., Калашников К. А., Слугин С. А.]. — Томск : Издательство НТЛ, 2013. — 640 с.
73. Вооружённые силы Французской Республики : обзор «Вооруженные силы Франции» // Вооружённые силы стран мира. — 2013. — № 6. — Ст. 1190.01.
74. Вопреки традиции : обзор «Вооружённые силы Австрии» // Вооружённые силы стран мира. — 2016. — № 136. — Ст. 1191.02.
75. Воронов В. Мятаж на Сухаревке [Электронный ресурс] / Владимир Воронов // Совершенно секретно. — 2014. — 11 августа. — Режим доступа : <http://www.sovsekretno.ru/articles/id/4258/>.
76. Восстание наших солдат в крепости Бадабер [Электронный ресурс] // Аналитическая газета. — Режим доступа : <https://anaga.ru/badaber-uprising.htm>.
77. Вяземский В. Объединенные командования вооруженных сил США / В. Вяземский // Зарубежное военное обозрение. — 2003. — № 3. — С. 2–8.
78. Галаур С. Модель з математичним ухилом / С. Галаур // Урядовий кур'єр. — 2003. — 27 червня. — С. 5.
79. Ганичев П. П. Воинские звания / Павел Павлович Ганичев. — М. : ДОСААФ, 1989. — 144 с.
80. Гевелинг Л. В. Клептократия. Социально-политическое измерение коррупции и негативной экономики. Борьба африканского государства с деструктивными формами организации власти / Л. В. Гевелинг ; [отв. ред. Л. А. Фридман]. — М. : Изд-во «Гуманитарий» Академии гуманитарных исследований, 2001. — 592 с.
81. Гейніш В. Афган, Майдан, АТО... [Электронный ресурс] / Василь Гейніш // Новый день. — 2014. — 5 вересня. — Режим доступа : http://newday.ucoz.ua/blog/afgan_majdan_ato/2014-09-05-770.
82. Гелбрейт Дж. К. Суспільство блага. Пора гуманності / Джон Кенет Гелбрейт ; [пер. з англ.]. — К. : Скарби, 2003. — 160 с.
83. Генеральный штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine [Электронный ресурс] // Facebook. — Режим доступа : <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/1090677214434868>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 21.09.2018.
84. Герович В. Интер-Нет! Почему в Советском Союзе не была создана общенациональная компьютерная сеть [Электронный ресурс] / Вячеслав Герович // Неприкосновенный запас. — 2011. — № 1 (75). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/1/ge4.html>.
85. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер ; ред. В. И. Корчагин ; [пер. с нем.]. — М. : Витязь, 2000. — 587 с.

86. Глазьев С. Ю. Развитие российской экономики в условиях глобальных технологических сдвигов / С. Ю. Глазьев // Будущее России. Вызовы и проекты: Экономика. Техника. Инновации / под ред. Г. Г. Малинецкого. — М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. — С. 19–96.
87. Глушков В. М. Основы безбумажной информатики / Виктор Михайлович Глушков. — [2-е изд., исправ.]. — М. : Главная ред. физ.-мат. лит. изд-ва «Наука», 1987. — 552 с.
88. Глушков В. М. Что такое ОГАС? / В. М. Глушков, В. Я. Валах. — М. : Наука, 1981. — 160 с. — (Библиотечка «Квант»; вып. 10).
89. Глушкова В. В. Научные и организационные принципы информационного общества в проекте ОГАС 1980 / В. В. Глушкова, А. А. Морозов, С. А. Жабин // Гилея : научный вестник : сб. науч. работ. — 2013. — Вып. 71. — С. 921–926.
90. Глушкова В. В. Республиканская автоматизированная система управления (РАСУ) / В. В. Глушкова, С. А. Жабин // Глушковські читання : матеріали конференції до 90-річчя з дня народження академіка В. М. Глушкова (10–11 вересня 2013 р., Київ) / Факультет комп'ютерних наук та кібернетики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. — К. : НТУУ «КПІ», 2013. — С. 90–93.
91. Головачев А. Украина — страна вечного реформирования [Электронный ресурс] / Андрей Головачев // Я-Корреспондент. — 2017. — 18 августа. — Режим доступа : <https://blogs.korrespondent.net/blog/events/3878391>.
92. Горецкий Л. Описание войны Ивони, господаря валашского (1574) / Леонард Горецкий ; [пер. К. Мельник] // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси : в 2 вып. / [ред. В. Антонович]. — К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890–1890. — Вып. 1 : XVI ст. / Михаил Литвин, Блез де Виженер, Леонард Горецкий, Эрих Ляссота. — 1890. — С. 89–136.
93. Горелов Д. М. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналітична доповідь / Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський. — К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. — 36 с.
94. Горінецький Й. І. Правоохоронна функція держав центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Йосип Іванович Горінецький. — К., 2005. — 20 с.
95. Государственная гражданская служба и кадровая политика : [учебное пособие] / [А. И. Прокофьев, В. А. Золотов, В. В. Черепанов и др.] ; под ред. А. И. Прокофьева. — М. : Московский городской ун-т управления Правительства Москвы, 2010. — 464 с. [Электронный ресурс] // Студопедия.Орг. — 2014. — 11 февраля. — Режим доступа : <http://studopedia.org/3-9809.html>.
96. Граб С. Секретные службы Израиля / Сергей Граб // Досье секретных служб. — 2000. — № 5. — С. 34–39.
97. Гречанинова В. Офіцерський корпус. Характерні риси до портрета / В. Гречанинова, В. Гречанинов // Віче. — 2003. — № 4. — С. 43–47.

98. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт ; [пер. с англ.] . – М. : АСТ, Транзиткнига, СББ. : Terra Fantastica, 2004. – 602 с. – (Philosophy).
99. Данильченко К. Повстання в Бадабері: 50 радянських полонених проти моджахедів [Електронний ресурс] / Кирило Данильченко // WAS. – 2017. – 18 жовтня. – Режим доступу : <https://was.media/uk/2017-10-18-povstannja-v-badaberi-50-polonenihi-proti-vsiiei-kraini>.
100. Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс ; [пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко]. – К. : Основи, 2001. – 1463 с.
101. Демократична республіка (народне правління) : брошура Револуційної Української партії. – Скрантон : Друкарня «Народної Волі», 1913. – 32 с.
102. Деятельность Центрального комитета партии в документах (события и факты). 1918 год / [сост. Ю. Амиантов и Л. Беянина] // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 2. – С. 176–200. – (Рубрика «Из архивов партии»).
103. Джаст У. 18 месяцев в Сайгоне / У. Джаст // Военный зарубежник. – 1967. – № 10. – С. 26–28.
104. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен : Українське Видавництво, 1969. – 543 с.
105. Дрекслер Э. К. Машины создания. Грядущая эра нанотехнологий [Электронный ресурс] / Эрик К. Дрекслер ; [пер с англ. М. Свердлова]. – Режим доступа : http://www.scorcher.ru/art/long_life/nano.htm.
106. Дымарский В. Н. Времена Хрущева. В людях, фактах и мифах [Электронный ресурс] / Виталий Наумович Дымарский. – М. : АСТ, 2011. – Режим доступа : http://www.libma.ru/istorija/vremena_hrusheva_lyudjah_faktah_i_mifah/p44.php.
107. Дэвис С. Частная полиция в XVIII–XIX столетиях [Электронный ресурс] / Стивен Дэвис // Устройство свободы. – Режим доступа : <http://www.inliberty.ru/library/471-chastnaya-policiya-vnbspxviiiix-stoletiyah>.
108. Дэн Сяопин. Заниматься буржуазной либерализацией – значит идти по капиталистическому пути. Отрывок из беседы с профессором Чэнь Гуином, состоявшейся 20 мая 1985 года, и отрывок из беседы с членами президиума научно-исследовательского общества «Континент и Тайвань», состоявшейся 6 июня 1985 года (май – июнь 1985 года) // Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Дэн Сяопин ; [пер. с кит.]. – М. : Политиздат, 1988. – С. 141–144.
109. Евсеев Д. Вооруженные силы стран Балтии / Д. Евсеев // Зарубежное военное обозрение. – 2012. – № 2. – С. 11–19.
110. Ермакова И. В. Влияние сои с геномом EPSPS CP4 на физиологическое состояние и репродуктивные функции крыс в первых двух поколениях / И. В. Ермакова // Современные проблемы науки и образования. – 2009. – № 5. – С. 15–20.
111. Естонія запровадила для українців «електронне громадянство» [Електронний ресурс] // Твоє місто. – 2014. – 23 жовтня. – Режим доступу : http://tvoemisto.tv/news/estoniya_zaprovadyla_dlya_inozemtsiv_elektronne_gromadyanstvo_66842.html.

112. Є така зброя – інтелект // Президентський вісник. – 2005. – 16 лютого. – С. 1.
113. Євтимович В. П. Військо йде : уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві / Варфоломій Пимонович Євтимович ; передм. П. Сагайдачного. – Львів : Видавель І. Тиктор, 1937. – 123 с. – (Українська бібліотека; ч. 51).
114. Єсімов С. С. Електронна держава як форма реалізації інформаційної функції держави / С. С. Єсімов // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 4. – С. 225–228.
115. Жадько Е. Г. 100 великих династій / Е. Г. Жадько. – М. : Вече, 2001. – 480 с. – (100 великих).
116. Жуков Б. Неистребимый / Борис Жуков // Вокруг света. – 2008. – № 9 (2816). – С. 102–109. – (Рубрика «Зоосфера»).
117. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. – М. : Издательство Агентства печати Новости, 1971. – 703 с.
118. Жуков Ю. Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. / Юрий Николаевич Жуков. – М. : Вагриус, 2005. – 512 с.
119. Забытые солдаты забытой войны [Электронный ресурс] // Афганська січ. – 2015. – 10 сентября. – Режим доступа : <http://afgan-sich.at.ua/?page37>.
120. Закон об обязательной военной службе от 18 сентября 1925 г. // Собрание законов и распоряжении Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных Комиссаров СССР. – 1925. – № 62. – Ст. 463.
121. Замир И. Права человека и безопасность страны [Электронный ресурс] / Ицхак Замир ; [пер. с ивр. Н. Хеймец] // Национальная безопасность и демократия в Израиле : хрестоматия : в 3 т. + дополнительный том / [ред. Б. Нойбергер, И. Бен-Ами, А. Д. Эпштейн]. – Раанана : Открытый университет Израиля, 2007–2009. – Т. 1: Армия и политика в еврейском демократическом государстве. – 2007. – Режим доступа : <http://online-books.openu.ac.il/russian/democracy-and-national-security/volume1/article8.html#footnote-13873-65>.
122. Зеленков М. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран / М. Зеленков // Зарубежное военное обозрение. – 2000. – № 11. – С. 5–11.
123. Ибрагим Д. Проблема бюрократии в условиях политических изменений в постсоветской России: концептологический подход : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Дама Ибрагим. – Ростов-на-Дону, 2015. – 175 с.
124. Ибрагим Д. Феномен бюрократии: классические концепции [Электронный ресурс] / Дама Ибрагим // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2013. – № 6 (26). – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-byurokratii-klassicheskie-kontseptsii>.
125. Иванян Э. А. Белый дом: президенты и политика / Э. А. Иванян. – М. : Политиздат, 1975. – 432 с.
126. Ильин В. «Монстр Каспия» подает сигнал бедствия / Виктор Ильин // Известия. – 1992. – 24 декабря. – С. 8.

127. Ильин Ю. ARPAnet: начало и конец [Электронный ресурс] / Юрий Ильин // Компьютерра. – 2010. – 03 ноября. – Режим доступа : <http://old.computerra.ru/vision/574154>.
128. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учебное пособие для студентов вузов] / В. Л. Иноземцев. – М : Логос, 2000. – 304 с.
129. Иностранные армии с 14 рисунками, 10 схемами в тексте и 18 отдельными картами : справочник / [редкол. : М. Рыбаков, В. Сухов и И. Троицкий]. – М. : Высший военный редакционный совет, 1923. – 523 с. – (Военно-научное сообщество при Военной Академии Р.-К. К. А.).
130. Институциональная реформа в России: переход от проектирования к реализации в условиях многоуровневой системы государственного управления / Тони Верхайен, Елена Добролюбова, Юлия Широкова и др. – М. : Издательство «Алекс», 2006. – 200 с.
131. Иртлач К. Ушёл из жизни Роберт Тейлор, основатель ARPAnet и один из самых выдающихся IT-новаторов [Электронный ресурс] / Кирилл Иртлач // ИТС.ua. – 2017. – 18 апреля. – Режим доступа : <http://its.ua/news/ushyol-iz-zhizni-robert-teylor-osnovatel-arpamet-i-odin-iz-samyih-vydayushihhsya-it-novatorov>.
132. Иссерсон Г. Судьба полководца / Георгий Иссерсон // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. – СПб. : КОРОНА принт, 1997. – С. 152–181.
133. История второй мировой войны 1939–1945 гг. : в 12 т. / [редкол.: А. А. Гречко (председатель), П. А. Жилин, Е. М. Жуков и др.]. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 10: Завершение разгрома фашистской Германии / [Н. И. Шеховцов (гл. ред.), Ю. Г. Перечнев, Ф. В. Данилов и др.]. – 1979. – 544 с.
134. История несостоявшейся реформы... Общегосударственная автоматизированная система учёта и обработки информации (ОГАС) [Электронный ресурс] / Республиканская общественная организация ветеранов (инвалидов) «Союз ветеранов Республики Татарстан». – 2016. – 24 октября. – Режим доступа : <http://www.tatveteran.ru/news/?id=1103>.
135. История СССР с древнейших времен до наших дней : в 2 сериях : 12 томах / [редкол.: Б. Н. Пономарев (председатель) и др.]. – М. : Изд-во Наука., 1966–1980. – Серия 2: От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. – 1967–1980. – Т. VII: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР 1917–1920 гг. / [редкол.: И. И. Минц (отв. ред.) и др.]. – 1967. – 752 с.
136. История Советского государства и права / [Александров С. Н., Арсеньев Б. Я., Герцензон А. А. и др.] ; под ред. А. И Денисова. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1949. – 567 с.
137. История советского государства и права : в 3 кн. / [под ред. А. П. Косицина и др.] – М. : Наука, 1968–1985. – Кн. 2: Советское государство и право в период строительства социализма (1921–1935 гг.) / [ред.: Е. А. Скрипилев, С. С. Иванов, В. М. Курицин и др.]. – 1968. – 622 с.

138. История советской прокуратуры в важнейших документах / ред. К. А. Мокичев. — М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. — 583 с.
139. Інформація щодо стану проведення судової експертизи у кримінальному провадженні № 4201400000000322 від 20 листопада 2018 р. [Електронний ресурс] // Київський науково-дослідний інститут судових експертиз. — Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/uploads/documents/52952.pdf>.
140. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін ; передм. Я. Р. Дашкевича ; [ред. М. П. Парцей]. — [Вид. 4-те, змін. і доп.]. — Львів : Світ, 1992. — 702 с.
141. Історія українського війська : науково-історичне видання: у 2 т. / [передм. Я. Р. Дашкевича ; упоряд. Б. З. Якимовича]. — [Вид. 5-те, змін. і доп.]. — К. : Варта, 1994—1995. — Т. 1: Крип'якевич І. Військо княжих часів; Запорозьке військо / Іван Крип'якевич. — 1994. — 384 с.
142. Історія українського війська : науково-історичне видання: у 2 т. / [передм. Я. Р. Дашкевича ; упоряд. Б. З. Якимовича]. — [Вид. 5-те, змін. і доп.]. — К. : Варта, 1994—1995. — Т. 2: Збройні сили сучасної доби / Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін та С. Шрамченко. — 1995. — 464 с.
143. Історія українського війська : популярне видання / [Галушко К. (керівник), Відейко М., Сокирко О. та ін] ; за заг. ред. В. Павлова — Х. : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 414 с. — (Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»).
144. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, О. І. Гуржій та ін]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006—2007. — Т. 1 : Розділи 1—10. — 2006. — 800 с.
145. Кайро М. Ф. Гражданский контроль над вооруженными силами: американский опыт / Майкл Ф. Кайро ; [пер. с англ.] // Национальная безопасность и демократия в Израиле: хрестоматія : в 3 т. + дополнительный том / [ред. Б. Нойбергер, И. Бен-Ами, А. Д. Эпштейн]. — Раанана : Открытый университет Израиля, 2007—2009. — Дополнительный том : Влияние армии на гражданское общество: конфликты и противоречия. — 2009. — С. 166—183.
146. Как русский генерал Иван Беляев стал Богом для индейцев и национальным героем далёкой страны [Электронный ресурс] // Культурология. — 2018. — 13 сентября. — Режим доступа : <https://kulturologia.ru/blogs/130918/40476>.
147. Каку М. Физика будущего / Митио Каку ; [пер. с англ. Н. Лисовой]. — [2-е изд.]. — М. : Альпина нон-фикшн, 2013. — 584 с.
148. Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. — М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. — 318 с. — (Великие противостояния).
149. Калашников М. Гнев орка / Максим Калашников, Юрий Крупнов. — М. : АСТ; Астрель, 2003. — 598 с. — (Великие противостояния: Америка против России).

150. Калашников М. Крещение огнём. Вторжение из будущего / Максим Калашников. — М. : АСТ : Хранитель, 2007. — 447 с. — (Великие противостояния).
151. Калашников М. Крещение огнем. Вьюга в пустыне / Максим Калашников. — М. : ФОЛИО, 2009. — 638 с.
152. Калашников М. Новая опричнина, или Модернизация по-русски / Максим Калашников, Виталий Аверьянов, Андре Фурсов. — М. : ФОЛИО, 2011. — 448 с.
153. Калашников М. Цунами 2010-х годов / Максим Калашников. — М. : ФОЛИО, 2008. — 575 с.
154. Капустянський М. Українська збройна сила й українська національна революція / Микола Капустянський. — Саскатун : Новий шлях, 1936. — 50 с.
155. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Джон Мейнард Кейнс ; вступ. ст. И. Г. Блюмина ; [пер. с англ. Н. Н. Любимов]. — М. : Издательство иностранной литературы, 1948. — 398 с.
156. Кибер-Эстония: электронное гражданство и интернет голосование [Электронный ресурс] // Подробности. — 2014. — 6 декабря. — Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/analytics/2014/12/06/1006129.html>.
157. Кирпиченко В. «Целенаправленная компрометация Тухачевского была!» / Вадим Кирпиченко // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. — СПб. : КОРОНА принт, 1997. — С. 148—149.
158. Классические трехвидовые силы : обзор «Вооруженные силы Доминиканской Республики» // Вооруженные силы стран мира. — 2016. — № 139. — Ст. 1231-09.
159. Клевцов В. Г. Военная реформа 1924—25 / В. Г. Клевцов // Советская Военная Энциклопедия : в 8 т. / [редкол.: А. А. Гречко (председатель), Н. В. Огарков, А. Д. Педосов и др.]. — М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1976—1980. — Т. 2: Вавилон — «Гражданская война в Северной Америке». — 1976. — С. 195—196.
160. Клімушкін П. С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві : [монографія] / П. С. Клімушкін, А. О. Серенко. — Х. : Магістр, 2010. — 312 с.
161. Клок К. Конец менеджмента / Кеннет Клок и Джоан Голдсмит ; предисл. У. Бенниса, Д. Куниса и Ю. Иоффе ; [пер. с англ. В. Дмитриев ; под общ. ред. В. Чернявского]. — СПб. : Питер, 2004. — 368 с.
162. Клочков М. В. Генерал-прокуроры при Павле I / Михаил Васильевич Клочков // Журнал Министерства юстиции. — 1912. — № 4. — С. 96—148.
163. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский; ред. В. Л. Янин. — М. : Мысль, 1987—1990. — Т. IV: Курс русской истории. Ч. IV. — 1989. — 398 с.
164. Ковальчук А. В. Отзвуки огненных лет / А. В. Ковальчук // О легендарных «катышах» : сб. воспоминаний ветеранов гвардейских минометных частей / [ред. Н. Т. Попсуенко]. — К. : Молодь, 1975. — С. 87—103.
165. Ковальчук В. Г. Новое государственное управление: уроки для Украины / Вероника Геннадьевна Ковальчук // Государственный советник. — 2014. — № 1. — С. 140—148.

166. Козлова И. А. Институт бюрократии во Франции: теория и практика становления : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / Ирина Александровна Козлова. — М., 2015. — 27 с.
167. Козлова И. А. Институт бюрократии во Франции: теория и практика становления : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Ирина Александровна Козлова. — М., 2015. — 173 с.
168. Колесников П. В. Нам дороги эти позабыть нельзя! / П. В. Колесников // О легендарных «катушах» : сб. воспоминаний ветеранов гвардейских мотометных частей / [ред. Н. Т. Попсуенко]. — К. : Молодь, 1975. — С. 7—45.
169. Коллективная оборона : обзор «Вооружённые силы Новой Зеландии» // Вооружённые силы стран мира. — 2016. — № 144. — Ст. 1240.02.
170. Колпакиди А. И. Двойной заговор. Сталин и Гитлер: Несостоявшиеся путчи / А. И. Колпакиди, Е. А. Прудникова. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. — 560 с. — (Досье).
171. Комментарий к Закону о прокуратуре СССР / [Никонов В. М., Новиков С. Г., Павлишев К. С. и др.] ; под ред. А. М. Рекункова. — М. : Юридическая литература, 1984. — 224 с.
172. Конституция буржуазных государств Европы : сб. конституций / [сост. Ф. А. Кублицкий; ред. Г. С. Гурвич]. — М. : Изд-во иностранной лит., 1957. — 1143 с.
173. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята на Чрезвычайном VIII съезде Советов Союза ССР 05 декабря 1936 г. // Известия Центрального исполнительного комитета СССР и Всероссийского Центрального исполнительного комитета. — 1936. — № 283. — Ст. 12.
174. Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
175. Корицкий Н. И. В дни войны и в дни мира / Н. И. Корицкий // Маршал Тухачевский: Воспоминания друзей и соратников / [сост. Н. И. Корицкий, С. М. Мельник-Тухачевская и Б. Н. Чистов]. — М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1965. — С. 51—101.
176. Корниш Э. Кибербудущее (92 изменения в нашей жизни к 2025 году) / Эдуард Корныш // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи : Антология современной классической прогностики. 1952—1999 / [ред. И. В. Бестужев-Лада]. — М. : Academia, 2000. — С. 191—207.
177. Королев А. Дикий Запад [Электронный ресурс] / Алексей Королев // Лучшие компьютерные игры. — 2008. — № 2 (75). — Режим доступа : <http://www.lki.ru/text.php?id=4049>.
178. Кравченко С. О. Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / Сергій Олександрович Кравченко. — К. : НАДУ, 2008. — 296 с.
179. Крамник И. Фигуры на доске: ЦАХАЛ. Техника, вооружение, возможности Армии обороны Израиля [Электронный ресурс] / Илья Крамник

- // Лента.Ру. — 2006. — 20 июля. — Режим доступа : <https://lenta.ru/articles/2006/07/19/mideastarmy>.
180. Краснополький Н. В. Орел молодой / Н. В. Краснополький // Маршал Тухачевский: Воспоминания друзей и соратников / [сост. Н. И. Корицкий, С. М. Мельник-Тухачевская и Б. Н. Чистов]. — М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1965. — С. 147—153.
 181. Краснощок Ю. Вместо участия в параде победы лейтенант Берест, вошедший знамя над Рейхстагом вместе с сержантами Егоровым и Кантарией, был отправлен сопровождать эшелон с репатриантами / Юрий Краснощок // Факты. — 2000. — 5 мая. — С. 4.
 182. Краткий философский словарь / [ред. М. М. Розенталь и П. Ф. Юдин]. — [изд. 3-е, перераб. и доп.]. — М. : Госполитиздат, 1952. — 616 с.
 183. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства / Мартин ван Кревельд ; [пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева]. — М. : ИРИСЭН, 2006. — 544 с. — (Серия «Политическая наука»).
 184. Кристофер М. Логистика и конкурентная стратегия [Электронный ресурс] / Мартин Кристофер // Кристофер М. Логистика и управление цепочками поставок / Мартин Кристофер ; [пер. з англ. В. Кузин]. — СПб. : Питер, 2004. — 320 с. — (Серия «Теория и практика менеджмента»). — Режим доступа : <http://www.kph.npu.edu.ua/le-book/tpft/data/WOLG%20%23%202/bookchap/978594723168.html>.
 185. Кузнецов В. В. Генетически модифицированные организмы: наука и жизнь / В. В. Кузнецов, А. С. Баранов, В. Г. Лебедев // Наука и жизнь. — 2008. — № 6. — С. 12—26.
 186. Кузьмин А. Насилие — государственная политика Израиля / А. Кузьмин // Зарубежное военное обозрение. — 1976. — № 10. — С. 15—22.
 187. Куликов И. Рынки обваливают роботы [Электронный ресурс] / Иван Куликов // Газета.Ру. — 2012. — 21 февраля. — Режим доступа : http://www.gazeta.ru/science/2012/02/21_a_4007981.shtml.
 188. Куровський В. Триглав — священна зброя характерників / Володимир Куровський // Перехід IV. — 2001. — № 3 (8). — С. 73—76.
 189. Кутейников А. В. Академик В. М. Глушков и проект создания принципиально новой (автоматизированной) системы управления советской экономикой в 1963—1965 гг. / Алексей Викторович Кутейников // Экономическая история. Обозрение. — 2011. — Вып. 15. — С. 139—156.
 190. Кутейников А. В. АСУ для СССР: письмо А. И. Китова Н. С. Хрущеву, 1959 г. / А. В. Кутейников, В. В. Шилов // Вопросы истории естествознания и техники. — 2011. — № 3. — С. 45—52.
 191. Кутейников А. В. Из истории разработки проекта Общегосударственной автоматизированной системы / Алексей Викторович Кутейников // История науки и техники. — 2009. — № 3. — С. 54—70.
 192. Кутейников А. В. Проект общегосударственной автоматизированной системы управления советской экономикой (ОГАС) и проблемы его реализации в 1960—1980-х гг. : автореф. дис. на соискание учен. степе-

- ни канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Алексей Викторович Кутейников. — М., 2011. — 25 с.
193. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков : в 2 ч. / В. В. Кучма. — Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. — 548 с.
194. Латинская Америка : справочник / [сост. С. Н. Табунов, И. П. Ломашов, Н. В. Тугова и др.] ; под ред. В. В. Вольского. — М. : Политиздат, 1990. — 399 с.
195. Латышев И. А. Японская бюрократия / Игорь Александрович Латышев. — М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1968. — 111 с.
196. Лахав П. «Бочка без обручей»: влияние борьбы с террором на израильскую юридическую культуру [Электронный ресурс] / Пнина Лахав ; [пер. с ивр. Н. Хеймец] // Национальная безопасность и демократия в Израиле : хрестоматия : в 3 т. + дополнительный том / [ред. Б. Нойберггер, И. Бен-Ами, А. Д. Эпштейн]. — Раанана : Открытый университет Израиля, 2007—2009. — Т. 1: Армия и политика в еврейском демократическом государстве. — 2007. — Режим доступа : <http://onlinebooks.openu.ac.il/russian/democracy-and-national-security/volume1/article9.html>.
197. Лебединский В. Г. Прокурорский надзор в СССР : Очерки по курсу / В. Г. Лебединский, Ю. А. Каленов. — М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. — 330 с.
198. Лем С. Сумма технологии / С. Лем ; [пер. с польск. под ред. С. Перслегина и Н. Ютанова]. — М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. — 668 с. — (Philosophy).
199. Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ильич Ленин. — М. : Издательство политической литературы, 1967. — 160 с.
200. Ленин В. И. О внутренней и внешней политике Республики : Отчет ВЦИК и СНК 23 декабря 1921 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — [5-е изд.]. — М. : Издательство политической литературы, 1965—1975. — Т. 44: июнь 1921 — март 1922. — 1970. — С. 291—329. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
201. Ленин В. И. О «двойном» подчинении и законности / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — [5-е изд.]. — М. : Издательство политической литературы, 1965—1975. — Т. 45: март 1922 — март 1923. — 1970. — С. 197—201. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
202. Ленин В. И. О придании законодательных функций Госплану / Владимир Ильич Ленин // Ленин В. И. Последние письма и статьи. 23 декабря 1922 г. — 2 марта 1923 г. / Владимир Ильич Ленин. — М. : Издательство политической литературы, 1976. — С. 8—9.
203. Ленин В. И. Социалистическое отечество в опасности! / Владимир Ильич Ленин // Ленин В. И. Социалистическое отечество в опасности! —

- Тяжелый, но необходимый урок. — На деловую почву. — Серьезный урок и серьезная ответственность / Владимир Ильич Ленин. — М. : Издательство политической литературы, 1975. — С. 3–4.
204. Ленин В. И. Телеграмма Пензенскому губисполкому и Реввоенсовету I армии / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — [5-е изд.]. — М. : Издательство политической литературы, 1960–1981. — Т. 37: июль 1918 — март 1919. — 1969. — С. 95. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
205. Ленин В. И. Тяжелый, но необходимый урок / Владимир Ильич Ленин // Ленин В. И. Социалистическое отечество в опасности! — Тяжелый, но необходимый урок. — На деловую почву. — Серьезный урок и серьезная ответственность / Владимир Ильич Ленин. — М. : Издательство политической литературы, 1975. — С. 5–8.
206. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / Сергій Анатолійович Леп'явко. — Чернівці : Сіверянська думка, 1999. — 214 с.
207. Лесков С. А ведь мы были первыми... [Электронный ресурс] / Сергей Лесков // Известия. — 2007. — 4 октября. — Режим доступа : <http://izvestia.ru/news/329376>.
208. Ли Куан Ю. Сингапурская история: 1965–2000 гг.: из третьего мира — в первый / Ли Куан Ю ; [пер. с англ. А. В. Бонь]. — М. : МГИМО-Университет, 2010. — 657 с. — (Приложение к «Вестнику МГИМО-Университета»).
209. Лобанов В. Реформирование государственного аппарата: мировая практика и российские проблемы [Электронный ресурс] / Виктор Лобанов // Проблемы теории и практики управления. — 1999. — № 1. — Режим доступа : http://vasilievaa.narod.ru/5_1_99.htm.
210. Лобанов В. В. Служба высших руководителей США / В. В. Лобанов // Государство и право. — 1996. — № 6. — С. 131–139.
211. Ломжев Л. Вооруженные силы США / Л. Ломжев // Зарубежное военное обозрение. — 2005. — № 12. — С. 9–14.
212. Лосев І. Чи стануть українськими спецслужби України? [Електронний ресурс] / Ігор Лосев // Тиждень.ua. — 2013. — 11 березня. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Politics/73554>.
213. Лотарева А. Иван Беляев из клана Тигров [Электронный ресурс] / Анастасия Лотарева // Такие дела. — 2017. — 23 марта. — Режим доступа : <https://takiedela.ru/2017/03/ivan-belyaev-iz-klana-tigrov>.
214. Лошицький М. В. Теоретико-правові засади адміністративно-поліцейської діяльності держави : монографія / Михайло Васильович Лошицький. — К. : МП Леся, 2014. — 370 с.
215. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991 : справочник / [сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров] ; под ред. А. Н. Яковлева. — М. : МФД, 2003. — 768 с. — (Россия. XX век. Документы).
216. Лурье Л. 1956 год. Середина века / Л. Лурье, И. Малярова. — СПб. : Издательский дом «Нева», 2007. — 640 с.

217. Лысенко Г. В. Бюрократия в системе управления: функциональные и дисфункциональные аспекты / Г. В. Лысенко, Ю. А. Дроздова // *Власть*. – 2015. – № 12. – С. 16–21.
218. Магда Е. В. Гибридная война: выжить и победить : Научно-популярное издание / Евгений Валериевич Магда. – Х. : Виват, 2015. – 320 с.
219. Макаренко В. П. Бюрократия и государство (Ленинский анализ бюрократии царской России) : [монография] / Виктор Павлович Макаренко ; [отв. ред. Ю. Р. Тищенко]. – Ростов н/Д : Издательство Ростовского университета, 1987. – 192 с.
220. Макаренко В. П. Бюрократия и сталинизм / Виктор Павлович Макаренко ; [ред. Л. Г. Кононович]. – Ростов н/Д : Издательство Ростовского университета, 1989. – 365 с.
221. Макаренко В. П. Вера, власть и бюрократия (критика социологии М. Вебера) : [монография] / Виктор Павлович Макаренко ; [ред. Л. Г. Кононович]. – Ростов н/Д.: Издательство Ростовского университета, 1988. – 304 с.
222. Макеев И. И. Бюрократия в истории политико-правовой мысли России в конце XIX – 30-х гг. XX вв. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Иван Иванович Макеев. – М., 2016. – 191 с.
223. Малиновский Б. Н. История вычислительной техники в лицах / Борис Николаевич Малиновский. – К. : Фирма «КИТ», ПТОО «А.С.К.», 1995. – 384 с.
224. Мальков П. Д. Записки коменданта Московского Кремля / Павел Дмитриевич Мальков. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Молодая гвардия, 1962. – 288 с.
225. Мартынов Б. Ф. Генерал. Ученый. Поэт / Б. Ф. Мартынов // *Латинская Америка*. – 1993. – № 4. – С. 71–76.
226. Марченков В. Объединенное стратегическое командование вооруженных сил США / В. Марченков // *Зарубежное военное обозрение*. – 2016. – № 6. – С. 14–21.
227. Матуся С. «Бранденбург-800»: история армейского спецназа нацистской Германии [Электронный ресурс] / Сергей Матуся // Facebook. – 2018. – 3 октября. – Режим доступа : <https://www.facebook.com/groups/artofwars/permalink/2226081717632917>.
228. Мгимов Ю. Добровольный способ комплектования вооруженных сил США / Ю. Мгимов // *Зарубежное военное обозрение*. – 2000. – № 2. – С. 2–6.
229. Мединский В. Р. Война. Мифы СССР. 1939–1945 / Владимир Ростиславович Мединский. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 656 с.
230. Меир (Meir) Голда // *Большая универсальная энциклопедия* : в 20 т. – М. : АСТ : Астрель, 2009–2011. – Т. 11: МАН–МОС. – 2010. – С. 219.
231. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; [пер. с англ. А. К. Кушниренко и др.]. – М. : Дело, 1997. – 704 с.

232. Мизес Л. фон. Бюрократия / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. Е. Журавской ; под ред. Б. Пинскера ; науч. ред. Р. Левита]. — Челябинск : Социум, 2006. — 200 с. — (Серия «Библиотека ГВЛ: Политика»).
233. Мильнер Б. З. США: уроки электронного бума / Бенцион Захарович Мильнер // Известия. — 1972. — 18 марта. — С. 5.
234. Миненкова Л. В. Опыт Управления перспективных исследований МО США (ДАРПА) по развитию и использованию науки и технологий в оборонной сфере : выпускная квалификационная работа / Миненкова Людмила Васильевна. — М., 2005 [Электронный ресурс] // Контент-платформа Pandia. — Режим доступа : <http://pandia.ru/text/78/217/783-2.php>.
235. Мирошникова В. В. 100 знаменитых политиков / Мирошникова В. В., Мирошникова Д. С. — Х. : Фолио, 2004. — 511 с. — (100 знаменитых).
236. Митяев А. В. Книга майбутніх адміралів : нариси / Анатолій Васильович Митяєв ; [пер. з рос. М. Я. Видиш]. — К. : Веселка, 1983. — 335 с.
237. Митяев А. В. Книга майбутніх командирів : нариси / Анатолій Васильович Митяєв ; [пер. з рос. М. Я. Видиш]. — К. : Веселка, 1978. — 327 с.
238. Мицкевич В. В. Дебюрократизация государственного аппарата как необходимое условие обеспечения эффективности государственного управления в Республике Беларусь / В. В. Мицкевич // Проблемы управления. — 2007. — № 2 (23). — С. 54–58.
239. Мордвинов Р. Н. В грозные годы гражданской войны : [пособие для учащихся] / Р. Н. Мордвинов. — [2-е изд., исправ. и доп.]. — М. : Просвещение, 1977. — 319 с.
240. Морозов Е. Планировочная машина. Проект Киберсин и другие истоки Больших Данных [Электронный ресурс] / Евгений Морозов ; [пер. с англ. А. Мовчан] // XXI век. Открытия, ожидания, угрозы. — 2016. — 18 марта. — Режим доступа : <https://22century.ru/popular-science-publications/cybersyn>.
241. Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века) / Николай Андреевич Мохов. — Кишинев : Изд-во «Штиинца», 1961. — 212 с.
242. Муравьев Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности. Пособие для прокурорской службы : в 2 т. / Николай Валерианович Муравьев. — М. : Университетская типография, 1889. — Т. 1: Прокуратура на Западе и в России. — 1889. — 552 с.
243. Мурашин Г. О. Прокуратура / Г. О. Мурашин // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. — Т. 5: П–С. — 2003. — С. 159.
244. Мусский С. А. 100 великих чудес техники / Сергей Анатольевич Мусский. — М. : Вече, 2005. — 432 с. — (100 великих).
245. Муссолини Б. Доктрина фашизма / Бенито Муссолини ; [пер. с англ. О. Л. Безручкин] // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин

- (председатель) и др.]. — М. : Мысль, 1997—1997. — Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. — 1997. — С. 235—252. — (Национальный общественно-научный фонд).
246. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Рашид Тазитдинович Мухаев. — М. : ПРИОР, 2001. — 464 с.
247. Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Ник Мэннинг, Нил Парисон ; [пер. с англ. под ред. Г. Н. Чепыгова]. — М. : Весь мир, 2003. — 496 с.
248. Мычко Н. И. Европейская система прокуратур / Н. И. Мычко, Н. А. Голова. — Донецк : Изд-во «Ноулидж» (донецкое отделение), 2011. — 487 с.
249. Наленч Д. Юзеф Пилсудский — легенды и факты / Дарья Наленч и Томаш Наленч ; послесл. и коммент. М. Н. Бобрик ; [пер. с польск. В. И. Воронков, В. А. Светлов и В. А. Федоренко ; под ред. Р. П. Федорова]. — М. : Политиздат, 1990. — 399 с.
250. Национальные вооружённые силы Латвии : обзор «Вооружённые силы Латвии» // Вооружённые силы стран мира. — 2016. — № 157. — Ст. 1277.01.
251. Національно-патріотична підготовка особового складу Збройних Сил України на 2018 рік : навчальний посібник / [Герасименко М. В., Марраєва В. В., Мацагор О. А. та ін] ; за заг. ред. Н. А. Агаєва. — К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2018. — 181 с.
252. Нелидов М. Роль управления перспективных исследований МО США в создании вооружений и военной техники / М. Нелидов // Зарубежное военное обозрение. — 2013. — № 3. — С. 23—29.
253. Непомнящий А. Еврейский терминатор [Электронный ресурс] / Александр Непомнящий // Jewish.ru. — 2016. — 25 августа. — Режим доступа : <http://www.jewish.ru/history/israel/2016/08/news994335207.php>.
254. Нестёркин В. Пограничная охрана Израиля / В. Нестёркин // Зарубежное военное обозрение. — 2001. — № 12. — С. 27—30.
255. Никитина И. Иногда они возвращаются в тела стражей порядка в Николаеве [Электронный ресурс] / Ирина Никитина // Новостной Николаев. — 2017. — 3 июня. — Режим доступа : <http://novosti-mk.org/analytics/5946-inogda-oni-vozvrashayutsya-v-tela-strazhey-poryadka-v-nikolaeve.html>.
256. Никулин Л. В. Тухачевский (Биографический очерк) / Лев Вениаминович Никулин. — М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1964. — 200 с.
257. Новые аналитические подходы в работе полиции. Опыт США и Великобритании [Электронный ресурс] // LOFT36. — 2017. — 20 декабря. — Режим доступа : <http://loft36.de/strany-evropy/3301501-novye-analiticheskie-podxody-v-rabote-policii-opyt-ssha-i-velikobritanii.html>.
258. Нойбергер Б. Национальная безопасность и демократия — конфликты и дилеммы: Израиль в сравнительной перспективе [Электронный

- ресурс] / Бениамин Нойбергер ; [пер. с ивр. Н. Хеймец] // Национальная безопасность и демократия в Израиле : Хрестоматия : в 3 т. + дополнительный том / [ред. Б. Нойбергер, И. Бен-Ами, А. Д. Эпштейн]. — Раанана : Открытый университет Израиля, 2007—2009. — Т. 1: Армия и политика в еврейском демократическом государстве. — 2007. — Режим доступа : <http://online-books.openu.ac.il/russian/democracy-and-national-security/volume1/article1.html>.
259. Носач А. В. Адміністративно-правові форми діяльності Служби безпеки України з протидії тероризму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Андрій Володимирович Носач . — Суми, 2017. — 20 с.
260. О введении персональных военных званий начальствующего состава Рабоче-Крестьянской Красной Армии и об утверждении положения о прохождении службы командным и начальствующим составом Рабоче-Крестьянской Красной Армии : Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР и Совета Народных Комиссаров СССР от 22 сентября 1935 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных комиссаров Союза ССР. — 1935. — № 57. — Ст. 468.
261. О внесении изменений в Закон СССР «О всеобщей воинской обязанности» : Указ Президиума Верховного Совета СССР № 10290—XI от 10 апреля 1989 года // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1989. — № 15. — Ст. 108.
262. О внесении изменений и дополнений в Закон СССР «О всеобщей воинской обязанности» : Указ Президиума Верховного Совета СССР № 3535—X от 17 декабря 1980 года // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1980. — № 52. — Ст. 1121.
263. О выборном начале и об организации власти в армии : Декрет Совета Народных Комиссаров от 16 декабря 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1917. — № 9. — Ст. 138.
264. О ликвидации Реввоенсовета Союза ССР, переименовании Нароковоенмора в Народный комиссариат обороны Союза ССР и об утверждении тт. Гамарника Я. Б. и Тухачевского М. Н. заместителями народного комиссара обороны Союза ССР : Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР от 20 июня 1934 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных Комиссаров Союза ССР и СТО. — 1934. — № 33. — Ст. 256.
265. О переименовании Штаба Рабоче-Крестьянской Красной Армии : Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 22 сентября 1935 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского

- правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных Комиссаров Союза ССР. — 1935. — № 51. — Ст. 426.
266. О прекращении производства в офицеры : Приказ по военному ведомству № 11 от 14 ноября 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1917. — № 3. — Ст. 36.
267. О Рабоче-Крестьянской Красной Армии : Декрет Совета Народных Комиссаров от 15 января 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1918. — № 17. — Ст. 245.
268. О разработке концепции информатизации общества : Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 1. — С. 55–56. — (Рубрика «В Центральном Комитете КПСС: Радикальная экономическая реформа и первоочередные задачи социально-экономического развития»).
269. О реорганизации местных органов Народного Комиссариата по Военным и Морским делам : Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета от 9 января 1925 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных Комиссаров СССР. — 1925. — № 2. — Ст. 18.
270. О сроках службы в рабоче-крестьянской красной армии, рабоче-крестьянском красном флоте и войсках Объединенного Государственного Политического Управления : Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР от 21 марта 1924 г. // Вестник Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных комиссаров и Совета труда и обороны Союза Советских Социалистических республик. — 1924. — № 4. — Ст. 116.
271. О структуре Прокуратуры Союза ССР : Постановление Президиума Верховного Совета СССР № 10105-ХІ от 6 февраля 1989 года // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1989. — № 6. — Ст. 42.
272. О суде : Декрет Совета Народных Комиссаров от 24 ноября 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1917. — № 4. — Ст. 50.
273. О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного XVII съездом партии / [сост. Н. Михайлов, Н. Соболев, Н. Тепцов, А. Чернев] // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 82–113. — (Рубрика «По просьбе читателей «Известий ЦК КПСС»).
274. О точном соблюдении законов : Постановление VI Всероссийского Чрезвычайного съезда Советов Рабочих и Крестьянских Депутатов от 8 ноября 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1918. — № 90. — Ст. 908.
275. Об обязательной воинской повинности для всех граждан РСФСР мужского пола : Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных комиссаров РСФСР от 28 сентября 1922 г. // Собрание законов и распоряжений Рабочего и Крестьянского

- правительства, издаваемое Народным комиссаром юстиции РСФСР. — 1922. — № 61. — Ст. 786.
276. Об обязательном обучении военному искусству : Декрет Всероссийской Центральной Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Солдатских, Крестьянских и Казачьих Депутатов от 22 (9) апреля 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1918. — № 33. — Ст. 443.
277. Об утверждении Положения о Народном Комиссариате Обороны Союза ССР : Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР № 112/2618 от 22 ноября 1934 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных Комиссаров Союза ССР и СТО. — 1934. — № 58. — Ст. 430а.
278. Оболонский А. В. Кризис бюрократического государства: Реформы государственной службы: международный опыт и российские реалии / Александр Валентинович Оболонский. — М. : Фонд «Либеральная миссия», 2011. — 448 с.
279. Общая теория права и государства : учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Юристъ, 1996. — 472 с.
280. ОГАС В. М. Глушкова: История проекта построения информационного общества [Электронный ресурс] // Спільне: журнал соціальної критики (23.09.2016). — Режим доступа : <http://commons.com.ua/ogas-v-m-glushkova-istoriya-proekta-postroeniya-informatsionnogo-obshhestva>.
281. Омичев Ю. Вооруженные силы США / Ю. Омичев // Зарубежное военное обозрение. — 1989. — № 1. — С. 7—10.
282. Омичев Ю. Вооруженные силы США / Ю. Омичев // Зарубежное военное обозрение. — 1989. — № 2. — С. 7—14.
283. Омичев Ю. Комитет начальников штабов вооруженных сил США / Ю. Омичев // Зарубежное военное обозрение. — 1988. — № 9. — С. 12—16.
284. Орлова Т. В. История новых независимых держав: Postsovieticum : [навч. посібник] / Т. В. Орлова. — К. : Знання, 2010. — 487 с.
285. Осипова Е. В. Бюрократия: «идеальный тип» и реальность / Е. В. Осипова // Бюрократия в современном мире: теория и реалии жизни : [науч. издание] / [отв. ред. В. Н. Шевченко]. — М. : ИФ РАН, 2008. — С. 63—100.
286. Основные даты жизни и деятельности М. Н. Тухачевского / [сост. Ю. А. Геллер и А. С. Меркулова] // Маршал Тухачевский: Воспоминания друзей и соратников / [сост. Н. И. Корицкий, С. М. Мельник-Тухачевская и Б. Н. Чистов]. — М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1965. — С. 231—234.
287. Осовик К. Шевченко Николай Иванович [Электронный ресурс] / Кирилл Осовик // Мемориал воинов-афганцев «Черный Тюльпан». —

- Режим доступа : https://afgan-memorial.org/biography/shevchenko_nikolay_ivanovich.
288. Отоцкий Л. Наследие Виктора Глушкова и Стэффорда Бира для государства XXI века [Электронный ресурс] / Леонид Отоцкий // ОГАС. — 2011. — 9 февраля. — Режим доступа : <http://ogas.kiev.ua/history/nasledyeyuktora-glushkova-y-stefforda-byra-dlya-gosudarstva-xxi-veka>.
289. Панкратов Д. Бадабер: восстание обречённых или «русских в плен не брать» [Электронный ресурс] / Дмитрий Панкратов // Дмитрий Панкратов. История Отечества и личные тексты. — Режим доступа : <http://d-pankratov.ru/archives/1192>.
290. Папакін Г. Павло Скоропадський і державотворчі процеси доби Української революції 1917–1921 років / Георгій Папакін // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / [упоряд. А. Вишневський]. — К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2008. — С. 15–31.
291. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / С. Б. Переслегин. — М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2005. — 619 с. — (Philosophy).
292. Переход к рынку. Концепция и Программа / [С. Шаталин, Н. Петраков, Г. Явлинский и др.]. — М. : Архангельское, 1990. — 239 с.
293. Печерский А. Воспоминания / Александр Печерский // Александр Печерский: прорыв в бессмертие / [сост. И. Васильев]. — М. : Время, 2013. — С. 7–121.
294. Печуров С. Военные профессионалы в англо-саксонской модели управления вооруженными силами. История и современность / С. Печуров // Зарубежное военное обозрение. — 2010. — № 5. — С. 29–34.
295. Плаксин С. М. Пути модернизации государственного аппарата: административная реформа и реформа государственной гражданской службы [Электронный ресурс] / С. М. Плаксин, А. Б. Жулин // Вопросы экономики. — 2008. — № 2. — Режим доступа : <http://institutiones.com/general/284-2008-06-19-12-58-50.html>.
296. Полиция США [Электронный ресурс] / Все о США. — Режим доступа : <http://usa-info.com.ua/novosti/news/politsiya-ssha-istoriya-politsii-ssha>.
297. Полиция США. Виды правоохранительных органов в США [Электронный ресурс] / Все о США. — Режим доступа : <http://usa-info.com.ua/novosti/news/politsiya-ssha-vidy-pravookhranitelnykh-organov-v-ssha>.
298. Положение о прокурорском надзоре от 28 мая 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства, издаваемое Народным Комиссариатом Юстиции. — 1922. — № 36. — Ст. 424.
299. Положения о Военном Совете при Народном Комиссариате Оборона Союза ССР от 22 ноября 1934 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных Комиссаров Союза ССР и СТО. — 1934. — № 58. — Ст. 431.

300. Положения о Народном Комиссариате Оборона Союза ССР от 22 ноября 1934 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, издаваемое Управлением делами Совета Народных Комиссаров Союза ССР и СТО. — 1934. — № 58. — Ст. 4306.
301. Полонська-Василенко Н. В. Історія України : у 2 т. / Н. В. Полонська-Василенко. — Мюнхен : Накладом Українського Видавництва, 1972—1976. — Т. 2: Від половини XVII сторіччя до 1923 року. — 1976. — 599 с.
302. Попов В. И. Административные реформы в России и США как ответ на вызовы модернизации общества / В. И. Попов // Интернет и современное общество : труды XIV Всерос. объедин. конф. (Санкт-Петербург, 12—14 октября 2011 г.) / Санкт-Петербургский национальный исследовательский университет информационных технологий, механики и оптики. — СПб. : ООО «МультиПроджектСистемСервис», 2011. — С. 208—212.
303. Попова Е. В. Организационная структура и механизмы функционирования управления перспективных исследовательских проектов Министерства обороны США (DARPA). Возможное использование опыта DARPA для России / Е. В. Попова // Инновации. — 2010. — № 11 (145). — С. 5—10.
304. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи, теорія та практика / [Шемшученко Ю. С., Вюртенбергер Т., Грошевой Ю. М. та ін.]; за ред. Ю. І. Римаренка. — К. : КНТ, 2006. — 738 с. — (Людина. Суспільство. Поліція).
305. Пришва Р. Украина в войне и уроки Черчилля [Электронный ресурс] / Родин Пришва // Хвиля. net. — Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/history/ukraina-v-voynе-i-uroki-cherchillya.html> (14.08.14). — Загл. с экрана.
306. Про оборону України : Закон України № 1932-ХІІ від 06 грудня 1991 р. : станом на 08 липня 2018 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.
307. Про Секретаріат Президента України : Указ Президента України від 24 січня 2005 р. № 108/2005 // Президентський вісник. — 2005. — 16 лютого. — С. 3.
308. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / [Варламова Н. В., Соколова Н. С., Четвернин В. А. и др.]; под ред. В. С. Нерсисянца. — М. : НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — 832 с.
309. Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів: затверджені Четвертим Великим Збором Українських Націоналістів в місяці серпні 1955 р. — Б/м. : Накладом ОУН, 1955. — 59 с.
310. Прокуратура України : Академічний курс : підручник / [Сухонос В. В., Лакизюк В. П., Грицаенко Л. Р., Руденко М. В.]; за ред. В. В. Сухоноса. — Суми : Університетська книга, 2005. — 566 с.
311. Прохоров А. От ARPAnet до INTERNET (краткая история Интернета) [Электронный ресурс] / Александр Прохоров // КомпьютерПресс. — Режим доступа : <http://compress.ru/article.aspx?id=9708>.

312. Пузикова С. М. Армия как социальный институт: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / С. М. Пузикова // Мир Тесен. — 2012. — 28 февраля. — Режим доступа : <https://s30556663155.mirtesen.ru/blog/43436168735/ARMIYA-KAK-SOTSIALNYIY-INSTITUT:-PROBLEMYI-I-PERSPEKTIVYI>.
313. Пыхалов И. В. ЦРУ и другие спецслужбы США / Игорь Пыхалов. — М. : Яуза, Эксмо, 2010. — 384 с. — (Энциклопедия спецслужб).
314. Равив Д. История разведывательных служб Израиля / Ден Равив, Йосси Мелман ; предисл. В. Карпова ; [пер. с англ. Ю. Н. Кобяков]. — М. : Международные отношения, 2000. — 528 с. — (Секретные миссии).
315. Рассел Д. Воинская повинность [Электронный ресурс] / Дин Рассел // Устройство свободы. — Режим доступа : <http://www.inliberty.ru/library/379-voinskaya-povinnost>.
316. Ревич Ю. Бунт против халтуры. Как советские академики боролись с Госпланом и экономистами, ничего не умеющими считать [Электронный ресурс] / Юрий Ревич // Slon. — 2010. — 23 ноября. — Режим доступа : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6BsO4WWrj2kJ:slon.ru/future/bunt_protiv_haltury-496226.xhtml+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=opera.
317. Ревич Ю. Плановая экономика: директивы из бункера. Почему властям СССР не понравилась идея управлять экономикой на компьютере [Электронный ресурс] / Юрий Ревич // Slon. — 2010. — 18 августа. — Режим доступа : https://republic.ru/future/planovaya_ekonomika_direktiv_iz_bunkera-432894.xhtml.
318. Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента (1792–1794) : сборник документов и материалов / [пер. с фр. Н. П. Фрейберг ; ред. Н. М. Лукин]. — М. : Изд-во Ком. академии, 1927. — 719 с.
319. Реформирование системы государственного управления: зарубежный опыт и Казахстан : [науч. издание] / [авт. кол.: А. Ж. Шоманов (отв. ред.), С. Т. Бельгибаев, Д. А. Утешев и др.]. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2005. — 276 с.
320. Речкалов А. П. Кто ты, Русь: первые времена и первых князей вспоминающая... / Александр Павлович Речкалов. — [2-е изд., стереотип.]. — К. : Книга, 2008. — 304 с.
321. Рожнов К. «СМЕРШ»: контрразведка или орудие репрессий? [Электронный ресурс] / Константин Рожнов // Би-би-си. — 2003. — 16 апреля. — Режим доступа : http://news.bbc.co.uk/hi/russian/life/newsid_2954000/2954799.stm.
322. Россия и тихоокеанство. Беседа небополитика Андрея Девятова и экономиста Александра Айвазова [Электронный ресурс] / Перемены. Толстый веб-журнал. — 2013. — 7 января. — Режим доступа : <http://www.peremeny.ru/books/osminog/6938>.
323. Рубцов А. Полицейское государство присвоения всеобщего блага [Электронный ресурс] / Александр Рубцов // Ведомости. — 2013. —

- 08 февраля. — Режим доступа : http://iphras.ru/uplfile/ideol/roubcov/2013/Vedom_08_02.html.
324. Ручко А. Проверенный опыт в США — нужны ли Украине шерифы? [Электронный ресурс] / Александр Ручко // Оружейный магазин. — № 38. — Режим доступа : <http://www.gunmagazine.com.ua/index.php?id=387>.
325. Рыбаков В. М. Танская бюрократия : в 2 ч. / Вячеслав Рыбаков. — СПб. : Петербургское Востоковедение, 2009—2015. — Ч. 1: Генезис и структура. — 2009. — 512 с. — (Orientalia).
326. Рыбалкин М. Нанотехнологии для всех. Большое в малом [Электронный ресурс] / Мария Рыбалкина ; Nanotechnology News Network. — Режим доступа : <http://www.nanonewsnet.ru/files/users/ul/download-book.png>.
327. Самарский А. Научно-обоснованная альтернатива рыночной анархии (на материале ОГАС и Киберсин) [Электронный ресурс] / Андрей Самарский // Пропаганда. — 2015. — 06 декабря. — Режим доступа : <http://propaganda-journal.net/9637.html>.
328. Самарский А. О концепции технологических укладов и о некоторых перспективах капитализма [Электронный ресурс] / Андрей Самарский // Эконометрика. — 2009. — 26 октября. — Режим доступа : <http://subscribe.ru/archive/science.humanity.econometrika/200910/26050529.html>.
329. Самарский А. Расстрелянная кибернетика [Электронный ресурс] / Андрей Самарский // Пропаганда. — 2009. — 02 мая. — Режим доступа : <http://propaganda-journal.net/611.html>.
330. Самошкин В. Последняя крестьянская война / Владимир Самошкин // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. — СПб. : КОРОНА принт, 1997. — С. 213—226.
331. Сатаров В. Вооруженные силы США: организация, строительство и применение / В. Сатаров // Зарубежное военное обозрение. — 2009. — № 7. — С. 10—14.
332. Сатаров В. Вооруженные силы США: организация, строительство и применение / В. Сатаров // Зарубежное военное обозрение. — 2009. — № 8. — С. 11—14.
333. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938—1967) : в 2 т. / [ред.: В. И. Васильев, Р. Н. Владимирцев, Л. П. Грачев и др.]. — М. : Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968—1968. — Т. 1: Введение. Акты первых лет Советской власти. Разделы 1—9. — 1968. — 751 с.
334. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР : в 2 т. / [ред.: В. И. Васильев, Р. Н. Владимирцев, Л. П. Грачев и др.]. — М. : Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968—1968. — Т. 2: Разделы 10—21. Приложения. — 1968. — 896 с.
335. Свиридов Ю. Разведывательное сообщество США на пути реформ / Ю. Свиридов // Зарубежное военное обозрение. — 2006. — № 11. — С. 8—12.
336. Сделано в СССР. Ударный экраноплан «Лунь» [Электронный ресурс] / Военное телевидение // YouTube. — 2012. — 27 декабря. — Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=nJIS4YcNMD8>.

337. Седов А. Пугаться ли трансгенных овощей? Продукты будущего / Александр Седов // Тайны жизни. – М. : Бук Хаус, 2004. – С. 152–159. – (Неведомое и невероятное).
338. Сидорчик А. Бунт в Собиборе. Как лейтенант Печерский поднял восстание в «лагере смерти» [Электронный ресурс] / Андрей Сидорчик // Аргументы и факты. – 2013. – 14 октября. – Режим доступа : http://www.aif.ru/society/history/bunt_v_sobibore_kak_leytenant_pecherskiy_podnyal_vosstanie_v_lagere_smerti.
339. Сидорчик А. «Умираем, но не сдаёмся». История восстания советских солдат в Бадабере [Электронный ресурс] / Андрей Сидорчик // Аргументы и Факты. – 2015. – 26 апреля. – Режим доступа : http://www.aif.ru/society/history/umiraem_no_ne_sdaemsa_istoriya_vosstaniya_sovetskih_soldat_v_badabere.
340. Синица Н. К. В боях закалялась гвардия / Н. К. Синица // О легендарных «катышах» : сб. воспоминаний ветеранов гвардейских минометных частей / [ред. Н. Т. Попсуенко]. – К. : Молодь, 1975. – С. 63–66.
341. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы) / Василий Федорович Сиренко. – К. : Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. – 340 с.
342. Система Киберсин. Воспоминание о будущем [Электронный ресурс] // Журнал ЖЖ. – 2013. – 09 октября. – Режим доступа : <http://anlazz.livejournal.com/18780.html>.
343. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / Олександр Васильович Скрипнюк ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
344. Смирнов А. 1991, итоги первой иракской войны / Андрей Смирнов // Сверхновая реальность. – 2008. – Вып 3. – С. 18–29.
345. Смирнов Г. Правда о кровавом маршале / Герман Смирнов // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. – СПб. : КОРОНА принт, 1997. – С. 227–377.
346. Смолянин А. Вооруженные силы Израиля / А. Смолянин // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 7. – С. 9–15.
347. Советские Вооруженные Силы. Вопросы и ответы. Страницы истории / П. Н. Бобылев, В. П. Бокарев, С. В. Липицкий, М. Е. Монин. – М. : Политиздат, 1987. – 416 с.
348. Сокирко В. Забытые герои Бадабера [Электронный ресурс] / Виктор Сокирко // Культура. – 2013. – 20 октября. – Режим доступа : <http://portal-kultura.ru/articles/history/11199-zabytye-geroi-badabera/?print=Y&CODE=11199-zabytye-geroi-badabera>.
349. Соколов Д. Структура министерства обороны США / Д. Соколов // Зарубежное военное обозрение. – 2015. – № 2. – С. 11–19.
350. Соколов С. Законодательные основы строительства и боевого применения вооруженных сил США / С. Соколов // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – № 12. – С. 25–29.

351. Соловійов С. Г. Проблеми розвитку електронної демократії в умовах модернізації державного управління України : наукова розробка / С. Г. Соловійов, В. Г. Даниленко. — К. : НАДУ, 2012. — 68 с.
352. Соловьёв А. И. Реформирование Российского государства: элитарно-бюрократическая версия [Электронный ресурс] / Александр Иванович Соловьёв // «Реконструкция» государства: современные задачи и организация эффективной исполнительной власти : материалы научно-практического семинара (Москва, 2 марта 2001 г.) / Научно-исследовательский институт социальных систем МГУ им. М. В. Ломоносова. — Режим доступа : <http://niiss.ru/Publications/Seminar/04/1.htm>.
353. Сотников М. Герои Бадабера [Электронный ресурс] / Матвей Сотников // Макспарк. — 2015. — 5 сентября. — Режим доступа : <http://maxpark.com/community/politic/content/3673804>.
354. Сотникова Н. Картофель. Ген голодной смерти / Наталия Сотникова // Аргументы и факты. — 2001. — № 24 (1077). — С. 20.
355. Спецслужбы и войска особого назначения / [сост. и общ. ред. Т. И. Линник, П. В. Кочетковой.] — Мн. : Литература, 1996. — 608 с. — (Энциклопедия тайн и сенсаций; т. 1).
356. Спиридонова В. И. Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье) / Валерия Игоревна Спиридонова. — М. : ИФРАН, 1997. — 202 с.
357. Сталин И. В. Вопросы ленинизма / И. В. Сталин. — [11-е изд.]. — М. : Госполитиздат, 1953. — 651 с.
358. Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР / И. Сталин. — М. : Госполитиздат, 1952. — 92 с.
359. Степанов С. Геостратег: войны будущего : Курс научно-практических прогностических игр / Алексей Ступанов, Сергей Переслегин, Елена Переслегина // Сверхновая реальность. — 2012. — Вып 5. — С. 33.
360. Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? / Виктор Суворов. — М. : АСТ, 1998. — 480 с.
361. Судоплатов П. «Красная папка» — выдумка Шелленберга / Павел Судоплатов // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. — СПб. : КОРОНА принт, 1997. — С. 145—147.
362. Сунь-цзи. Мистецтво війни / Сунь-цзи ; [інтерпретація укр. мовою Г. Латника]. — К. : Арій, 2014. — 128 с. — (Антологія мудрості).
363. Сухарто М. Речь в Большом Кремлевском дворце 11 сентября 1989 года (Речь Сухарто) / М. Сухарто // Правда. — 1989. — 13 сентября. — С. 2.
364. Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; передм. Ю. С. Шемшученка ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. — Суми : Еллада-S, 2015. — 304 с.
365. Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. — Суми : Університетська книга, 2015. — 343 с.

366. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. В. Д. Бабкін]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.
367. Сухонос В. В. Кадри органів прокуратури: питання теорії і практики : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : Університетська книга, 2014. – 159 с.
368. Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 348 с.
369. Сухонос В. В. Президент України і формування постіндустріального суспільства шляхом трансформації українського історичного типу держави / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 177–184.
370. Сухонос В. В. Прокуратура в державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 року : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; передм. Г. П. Середи ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2012. – 104 с.
371. Сухонос В. В. Трансформація цивілізаційного типу держави в Україні її Президентом з метою формування постіндустріального суспільства / Володимир Вікторович Сухонос // Прокуратура, людина, держава. – 2005. – № 7. – С. 109–116.
372. Тапскотт Д. Електронно-цифрове обшество / Дон Тапскотт ; [пер. с англ. И. Дубинского ; под ред. С. Писарева]. – К. : INT-press, М.: Рефл-бук, 1999. – 432 с.
373. Теория государства и права : учебник для вузов / [Алексеев С. С., Игнатенко Г. В., Леушин В. И. и др.] ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2000. – 616 с.
374. Тодорский А. И. Маршал Тухачевский / А. И. Тодорский. – М. : Издательство политической литературы, 1963. – 93 с. – (Герои и подвиги).
375. Тоффлер О. Адаптивная корпорация / О. Тоффлер ; [пер. с англ.] // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – С. 448–462.
376. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. С. Барабанова и др. ; под ред. П. С. Гуревича]. – М. : АСТ, 1999. – 784 с. – (Классическая философская мысль).
377. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. К. Бурмистрова]. – М. : АСТ, 2001. – 560 с. – (Philosophy).
378. Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи / Михайло Требін // Віче. – 2002. – № 4 (121). – С. 64–68.
379. Троцкий Л. Д. Офицерский вопрос / Л. Д. Троцкий // Троцкий Л. Д. Сочинения : в 23 т. / Л. Д. Троцкий. – М., Л. : Государственное издательство,

- 1924–. – Т. 17: Советская Республика и капиталистический мир. Ч. I: Первоначальный период организации сил. – 1926. – С. 330–334. – (Серия V. На пути к социализму).
380. Туленков Г. Д. Тухачевский и дело «Весна» / [Электронный ресурс] / Г. Д. Туленков // Живой журнал. – 2011. – 06 апреля. – Режим доступа : <http://hr-thulenkov.livejournal.com/73792.html>.
381. Туркменские вооружённые силы : обзор «Вооружённые силы Туркменистана» // Вооружённые силы стран мира. – 2014. – № 60. – Ст. 1227.01.
382. Туровець Р. На військових навчаннях «Сейбр Джанкшн 2018» у Німеччині українці показали 100-відсоткову ефективність [Електронний ресурс] / Роман Туровець // Голос українською. – 2018. – 21 вересня. – Режим доступу : <http://uagolos.com/na-vi-s-kovykh-navchanniakh-se-br-dzhankshn-2018-u-nimechchini-ukraintsi-pokazaly-100-vidsotkovu-efektyvnist>.
383. Тухачевский М. Н. Борьба с контрреволюционными восстаниями / Михаил Николаевич Тухачевский // Война и революция. – 1926. – № 7. – С. 3–17.
384. Тухачевский М. Н. Курган – Омск / Михаил Николаевич Тухачевский // Тухачевский М. Н. Избранные произведения : в 2 т. / М. Н. Тухачевский. – М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1964–1964. – Т. 1: 1919 – 1927 гг. – 1964. – С. 262–270.
385. Тухачевский М. Н. Поход на Вислу / Михаил Николаевич Тухачевский // Тухачевский М. Н. Избранные произведения : в 2 т. / М. Н. Тухачевский. – М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1964–1964. – Т. 1: 1919 – 1927 гг. – 1964. – С. 114–168.
386. Тухачевский М. Н. Стратегия национальная и классовая / Михаил Николаевич Тухачевский // Тухачевский М. Н. Избранные произведения : в 2 т. / М. Н. Тухачевский. – М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1964–1964. – Т. 1: 1919 – 1927 гг. – 1964. – С. 31–50.
387. Украина может стать одной из ведущих аграрных стран на мировом рынке к 2017 г., – Яценюк [Электронный ресурс] / РБК-Украина. – 2014. – 25 июня. – Режим доступа : <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/ukrainamozhet-stat-odnoy-iz-vedushchih-agrarnyh-stran-na-25062014124400>.
388. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / [уклад.: І. Іванець та В. Сафронів-Левицький; ред. Б. Гнатевич, Л. Лепкий та І. Мірчук]. – [3-й наклад]. – Монреаль : Видавництво Ігоря Федіва, 1955. – 210 с.
389. Файерстоун Т. Как организована и работает полиция в США? : [интервью с бывшим прокурором в Нью-Йорке Томасом Файерстоуном] [Электронный ресурс] / беседовала Людмила Алексеева // Радио Свобода. – 2010. – 18 сентября. – Режим доступа : <https://www.svoboda.org/a/2161950.html>.
390. Федун П. Не в «мюнхенських пиварнях», а в лісах та степах України (з приводу однієї брехливої «замітки») / Петро Федун // Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України : у 2 т. / Петро Федун – «Полтава» ; [упоряд. і відп. ред. М. Романюк ; наук. ред. О. Луцький]. – К. :

- Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008–2008. – Т. 1: Твори. – 2008. – С. 209–214.
391. Федун П. Шлях активної, збройної боротьби проти окупантів – єдиноправильний шлях до національного визволення (в п'яті роковини існування і боротьби УПА) / Петро Федун // Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України : у 2 т. / Петро Федун – «Полтава» ; [упоряд. і відп. ред. М. Романюк ; наук. ред. О. Луцький]. – К. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008–2008. – Т. 1: Твори. – 2008. – С. 215–232.
392. Федутинов Д. DARPA: 50 лет успеха [Электронный ресурс] / Денис Федутинов // UAV.RU. Беспилотная авиация. Статьи. – Режим доступа : <http://uav.ru/stati.php>.
393. Феллер В. В. Новый миф о будущем : Научно-популярное издание / В. В. Феллер. – Самара : Самарский дом печати, 2000. – 256 с.
394. Филатов В. Как они готовили поражение своей собственной страны / Виктор Филатов // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. – СПб. : КОРОНА принт, 1997. – С. 79–111.
395. Филиппов Ф. Р. Профессия / Ф. Р. Филиппов // Российская социологическая энциклопедия / [Айвазян С. А., Бестужев-Лада И. В., Кара-Мурза С. Г. и др.]; под ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – С. 425.
396. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70 гг. XVI в. / Борис Николаевич Флоря // Карпато-Дунайские земли в Средние века / [редкол.: Я. С. Гросул (отв. ред.), И. Г. Будак, В. Д. Королюк и др.]. – Кишинев : Изд-во «Штиинца», 1975. – С. 214–228.
397. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996–1996. – Т. 1: Вводная часть. Судебные установления. – 1996. – 607 с.
398. Фрунзе М. В. О реорганизации военного аппарата / М. В. Фрунзе // Фрунзе М. В. Собрание сочинений : в 3 т. / Михаил Васильевич Фрунзе ; [под общ. ред. А. С. Бубнова]. – М., Л. : Государственное издательство, 1926–1929. – Т. 2: 1924–1925 гг. – 1926. – С. 26–41.
399. Хеерман К. Джимены из ФБР: их темные дела / К. Хеерман ; [сокр. пер. с нем. Г. Рудого]. – М. : Издательство политической литературы, 1979. – 295 с.
400. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Калининина]. – М. : Логос, 2002. – 224 с.
401. Ходаков И. Русские в боях за Парагвай. Генерал Беляев открыл для своих соотечественников вторую Родину [Электронный ресурс] / Игорь Ходаков // Военно-промышленный курьер. – 2012. – 23 октября. – Режим доступа : <https://vpk-news.ru/articles/12851>.
402. Хрестоматия по новой истории : в 3 т. / [ред. А. А. Губер, А. В. Ефимов]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1963–1967. – Т. 2: 1815–1870 / [ред. С. С. Шустерман, А. М. Дубинский]. – 1965. – 783 с.

403. Худояров М. Истина и мифы о восстании в Бадабере [Электронный ресурс] / Музаффар Худояров // Аргументы времени. – 2015. – 3 июня. – Режим доступа : <http://svgbdv.ru/istoriya/istina-i-mify-o-vosstanii-v-badabere>.
404. Цветков В. В. Правовые проблемы создания и функционирования РАС УССР / В. В. Цветков, Е. Ф. Мельник, В. Ф. Сиренко // Правоведение. – 1975. – № 4. – С. 98–103.
405. Центральное командование Армии США : обзор «USCENTCOM» // Вооружённые силы стран мира. – 2014. – № 32. – Ст. 1231.01.
406. Чарльз Херцфилд: директор DARPA и крестный отец ARPANET [Электронный ресурс] // ХАБРАХАБР. – 2014. – 30 июня. – Режим доступа : <https://habrahabr.ru/post/228137>.
407. Четвериков С. Б. Кто и как делает политику США / Сергей Борисович Четвериков. – М. : Международные отношения, 1974. – 240 с.
408. Чирва В. Чем Каддафи запомнится миру [Электронный ресурс] / Виктория Чирва // Комментарий. – 2011. – 20 октября. – Режим доступа : <https://comments.ua/politics/296600-kaddafi-zapomnitsya-miru.html>.
409. Чистов Б. Н. Командарм-коммунист / Б. Н. Чистов // Маршал Тухачевский: Воспоминания друзей и соратников / [сост. Н. И. Корицкий, С. М. Мельник-Тухачевская и Б. Н. Чистов]. – М. : Военное издательство министерства обороны СССР, 1965. – С. 31–50.
410. Что такое «Моссад»? [Электронный ресурс] // NPVKP. – 2017. – 28 июня. – Режим доступа : <http://npvkr.ru/06/28/chto-takoe-mossad>.
411. Что такое Моссад и чем занимается эта служба? [Электронный ресурс] // Объединенная еврейская община Украины. – 2017. – 17 июля. – Режим доступа : <http://ujew.com.ua/chto-takoe-mossad-i-chem-zanimaetsya-etazhba>.
412. Что такое Моссад? [Электронный ресурс] // IsraLove. – 2016. – 11 апреля. – Режим доступа : <https://isralove.org/load/7-1-0-143>.
413. Шапко В. М. В. И. Ленин – создатель социалистической законности / Валерий Макарович Шапко. – М. : Издательство политической литературы, 1965. – 141 с.
414. Широкопад А. Б. «Лука» и «Катюша» против «Ванюши» / Александр Широкопад // Техника и оружие. – 1995. – № 1. – С. 2–12. – (Рубрика «Эксклюзив»).
415. Широкопад А. Б. Химико-политический туман [Электронный ресурс] / Александр Борисович Широкопад // Независимое военное обозрение. – 2007. – 16 февраля. – Режим доступа : http://nvo.ng.ru/history/2007-02-16/5_tuman.html.
416. Шлыков В. Как это было в Америке / [Электронный ресурс] / Виталий Шлыков // Отечественные записки. – 2002. – № 8. – Режим доступа : http://magazines.russ.ru/oz/2002/8/2002_08_37.html.
417. Шпальке К. «Человек, на которого ни в коем случае нельзя было положиться...» / Карл Шпальке // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. – СПб. : КОРОНА принт, 1997. – С. 137–144.

418. Шрамович В. 40:2 на користь українців. Як «воює» 95-а бригада на навчаннях Saber Junction [Електронний ресурс] / В'ячеслав Шрамович // BBC News Україна. — 2018. — 21 вересня. — Режим доступу : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45599108>.
419. Штейнберг М. Армия США сегодня [Электронный ресурс] / М. Штейнберг // Золотой лев. — 2004. — № 43—44. — Режим доступа : http://www.zlev.ru/43_85.htm.
420. Шуневич В. Виктория, дочь Николая Шевченко — руководителя восстания советских пленных против афганских моджахедов в крепости Бадабер: «Мама до последних дней своих надеялась, что папа жив и вернется...» [Электронный ресурс] / Владимир Шуневич // Факты. — 2010. — 16 января. — Режим доступа : <http://fakty.ua/10243-vikoriya-doch-nikolaya-shevchenko—rukovoditelya-vosstaniya-sovetskih-plennyh-protiv-afganskih-modzhahedov-v-kreposti-badaber-mama-do-poslednih-dnej-svoih-nadeyalas-chto-papa-zhiv-i-vernetsya>.
421. Щербиновский Н. С. Колорадский жук / Н. С. Щербиновский // Детская энциклопедия для среднего и старшего возраста : в 10 т. / [ред.: Д. Д. Благой, Л. А. Кассиль, С. Я. Маршак и др.]. — М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958—1962. — Т. 4: Растения и животные / [ред. В. Ф. Натали, П. А. Генкель, Ф. Д. Сказкин]. — 1960. — С. 410—411.
422. Шусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / Оксана Йосипівна Шусь. — К. : Інститут історії України, 1992. — 86 с. — (Історичні зошити; № 7).
423. Энгельс Ф. Армия / Фридрих Энгельс ; [пер. с англ.] // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — [2-е изд.]. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1955—1981. — Т. 14: июль 1857 — ноябрь 1860 гг. — 1959. — С. 5—50. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
424. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений: Более 4 000 статей / авт.-сост. В. В. Серов. — [2-е изд.]. — М. : Локид-Пресс, 2005. — 880 с.
425. Эпштейн А. Д. Достижения и неудачи «политики аполитичности»: армия, правительство и общество в Израиле / Алек Д. Эпштейн и Владимир Марченко // Национальная безопасность и демократия в Израиле : хрестоматия : в 3 т. + дополнительный том / [ред. Б. Нойбергер, И. Бен-Ами, А. Д. Эпштейн]. — Раанана : Открытый университет Израиля, 2007—2009. — Дополнительный том : Влияние армии на гражданское общество: конфликты и противоречия. — 2009. — С. 23—47.
426. Юсти И. Г. Г. Основание силы и благосостояния царств, или Подробное начертание всех знаний касающихся до государственного благочиния : в 4 ч. / Иоганн Генрих Готлоб Юсти ; [пер. с нем. И. Богаевского]. — СПб. : Типография Академии наук, 1772—1778. — Ч. 3 : Об отношении веры и наук к общему благу. О домашнем правлении семейств. О гражданских добродетелях, служащих к соблюдению внутренней безопасности и к приращению общего блага. О особенном для пользы общей сохранении благосостояния частных семейств. — 1777. — 772 с.

427. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : в 3 т. / Дмитро Іванович Яворницький ; [пер. з рос. І. І. Сварник]. — Львів : Світ, 1990—1992. — Т. I. — 1990. — 319 с.
428. Як змінились Збройні сили України за 25 років [Електронний ресурс] / Держ. уа. — Режим доступу : <https://www.dero.ua/ukr/war/yak-zminilis-zbroyni-sili-ukrayini-za-25-rokiv-06122016110000>.
429. Якимчук М. К. Проблеми управління в органах прокуратури України. Теорія і практика : [монографія] / Микола Костянтинович Якимчук. — К : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 440 с.
430. Яковлев П. П. Парагвайский калейдоскоп / П. П. Яковлев // Латинская Америка. — 1991. — № 9. — С. 52—68.
431. Bartol K. Soviet Computer Centres: Network or Tangle? / K. Bartol // Soviet Studies. — 1972. — Vol. 23. — P. 608—618.
432. Conyngham W. Technology and Decision Making: Some Aspects of the Development of OGAS / W. Conyngham // Slavic Review. — 1980. — Vol. 39. — P. 426—445.
433. Crozier M. De la bureaucratie comme systeme d'organisation / M. Crozier // Archives europeennes de sociologie. — 1961. — Vol. 2. — № 1. — P. 18—52.
434. Crozier M. Le Phenomene bureaucratique / Michel Crozier. — Paris : Le Seuil, 1963. — 416 p. — (Points et Essais).
435. Galligan D. Administrative Procedures Acts and Administrative Oversight Institutions Contribute to Public Service Ethics / D. Galligan // Public management forum. — 1998. — Vol. IV. — № 3. — P. 8—9.
436. History U.S. Department of Defense [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.defense.gov/About/>
437. Judy R. The Soviet Economy: From Commissars to Computers / R. Judy // International Journal. — 1967. — Vol. 22. — P. 632—646.
438. Medvedev R. Khrushchev: The Years in Power / Roy Aleksandrovich Medvedev, Zhores A. Medvedev. — N.Y. : Norton, 1978. — 198 p.
439. Michels R. Political Parties: Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy / Robert Michels ; [translated from German by Eden and Cedar Paul]. — Kitchener : Batoche Books, 2001. — 266 p.
440. Rona Th. P. Weapon Systems and Information War / Thomas P. Rona. — Washington : Boeing Aerospace Company, 1976. — 71 p.
441. Shetreet Sh. The Grey Area of War Powers — The Case of Israel / Sh. Shetreet // The Jerusalem Quarterly. — 1988. — № 45. — P. 27—47.
442. U.S. Department of Defense [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.defense.gov>.
443. Wallerstein I. Class and Status in Contemporary Africa / I. Wallerstein // African Social Studies: A Radical Reader / [ed. by Peter Claus Wolfgang Gutkind & Peter Waterman]. — NY.; London : Monthly Review Press, 1977. — P. 277—283.

Ілюстрації

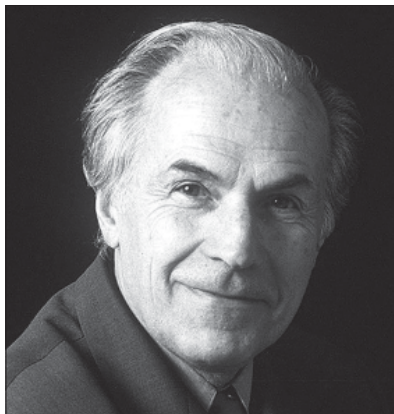
Основоположник концепції соціальних технологій Станіслав Лем

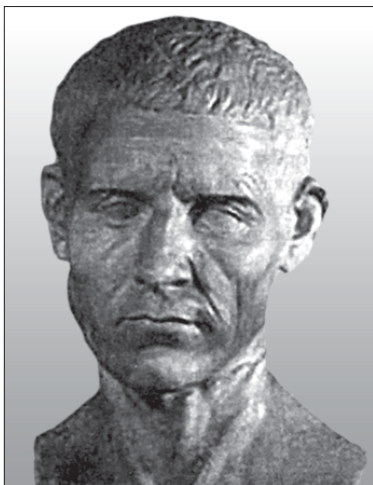
Автор терміну «бюрократія» Жак Клод Марі Венсан, маркіз де Гурне

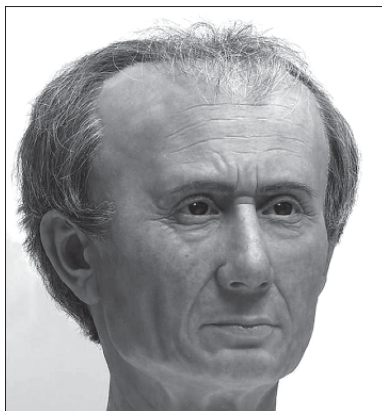
Основоположник наукового розуміння бюрократії Макс Вебер

Відомий дослідник бюрократії Мішель Крозьє

Диктатура

Луцій Корнелій Сулла – перший довічний диктатор у Римі

Гай Юлій Цезар (3-D-реконструкція, проведена в Національному музеї старожитностей в Нідерландах)

Основоположники та практики державних проєктів

Президент Республіка Індонезія Мохаммед Сухарто – провідник п'ятирічних планів розвитку РЕПЕЛІТА

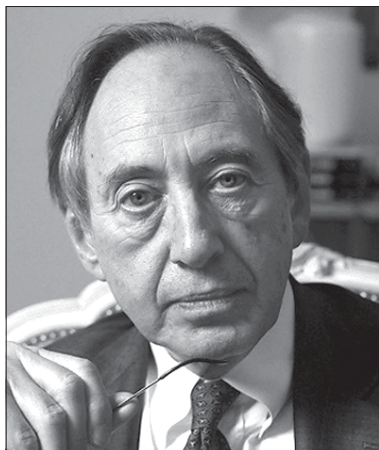

Автор проєкту ДЕЕЛРО Гліб Кржижановський

Адхократія та її втілення

Керівник радянського атомного проекту Лаврентій Берія

Автор концепта «адхократія» Елвін Тоффлер

«Батьки» «космічної ери» з України

Основоположник радянської космічної техніки Сергій Корольов

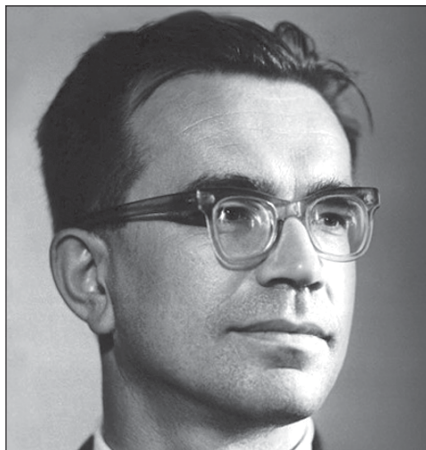

І секретар ЦК КПРС Микита Хрущов

3 історії електронного урядування

Основоположник «Кіберсіну»
Ентоні Стаффорд Бір

Основоположник загальнодержавної
автоматизованої системи академік АН
Української РСР Віктор Глушков

Операційна кімната» (ситуаційний центр) «Кіберсіну»

Воєначальники

Генерал армії Парагваю під час Чакської війни Іван Беляєв

Маршал Радянського Союзу Михайло Тухачевський

Прокурори

Антуан Кантен Фук'є де Тенвіль – громадський обвинувач Революційного трибуналу часів Великої Французької революції

Перший прокурор незалежної України Віктор Шишкін

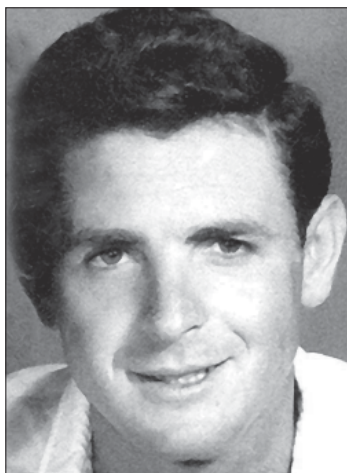
Відомі правоохоронні підрозділи

Техаські рейнджери

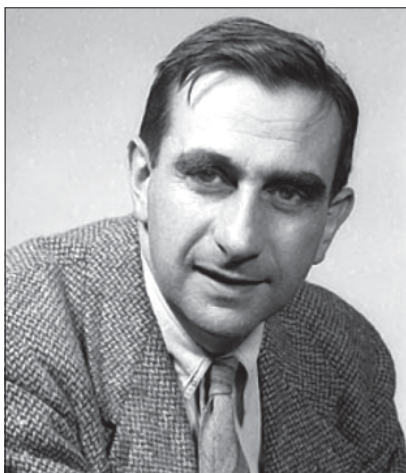

Поліцейські спецпризначенці

Втілення героїки: ізраїльський та вітчизняний досвід

Авраам Арнан – «батько» «Соярет Маткал»

Пітер Малкін – оперативник Моссаду, який захопив нацистського злочинця А. Айхмана

Ізраїльський загін спеціального призначення «Соярет Маткал»

Українець Олекса Берест – лейтенант Червоної армії, який очолив групу, що підняла прапор над Рейхстагом

Єврей Олександр Печерський – лейтенант Червоної армії, який очолив повстання в таборі смерті «Собібор»

Українець Микола Шевченко («Абдурахмон»), чуваш Володимир Шипєєв («Абдулло»), американська журналістка українського походження Людмила Торн, вірменин Михайло Варварян («Ісламутдін»). Фото 1983 р.

Воєнні технології

Гвардійські реактивні міномети БМ-13 («Катюші»)

Протитанковий ракетний комплекс «Джевелін»

Спецпризначенці III рейху

Генерал Пауль Еміль фон Леттов-Форбек – ідеолог підрозділів спеціального призначення

Теодор фон Хіппель – «хрещений батько» «Бранденбургу-800»

Солдати полку «Бранденбург-800»

Воєнні ідеологи і практики України доби перших визвольних змагань XX ст.

Микола Міхновський

Павло Скоропадський

Симон Петлюра

Нестор Махно

Українці під час військових навчань «Сейбр Джанкшн 2018»

Воєнні лідери України

Гетьман Іван Мазепа (реконструкція каналу «1+1» в рамках проекту «Україна. Повернення своєї історії»)

Президент Карпатської України
Августин Волошин

Зміст

Вступ	4
Розділ 1 Механізм держави: технологічна парадигма	5
1.1. Бюрократія, бюрократизм та реформи	5
1.2. Антибюрократичні державні технології	42
Глава 2 Державні збройні формування як елемент державного механізму	89
2.1. Правоохоронні органи в державному механізмі: прокуратура, поліція та органи безпеки	89
2.2. Збройні сили: історія і сучасність	138
Післямова	240
Список використаних джерел	241
Ілюстрації	275

Наукове видання

Сухонос Володимир Вікторович
Сухонос Віктор Володимирович

**Державний механізм забезпечення національної безпеки:
інституціонально-правова та технологічна парадигми**

Монографія

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Головний редактор В.І. Кочубей
Дизайн обкладинки В.Б. Гайдабрус

Підписано до друку 22.03.19
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 16,7. Обл.-вид. арк. 16,2.
Тираж 300 прим. Замовлення № Д22-03/19

Відділ реалізації:
Тел./факс: (0542) 65-75-85. Тел.: (067) 542-08-01
E-mail: info@book.sumy.ua

ПФ «Видавництво “Університетська книга”»
40000, м. Суми, Покровська площа, 6
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua
newlearning.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5966 від 24.01.2018

Віддруковано на обладнанні
ПФ «Видавництво “Університетська книга”»